

1, Park Street, Calcutta-700 016

Book is to be returned on the Date Last Stamped

Date

Voucher No.[illegible]

BIBLIOTHECA INDICA: 200
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1277.

किरणावली ।

KIRANĀVALĪ

BY

UDAYANACĀRYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMANOPADHYĀYA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SIVA CHANDRA SĀRVVABHOUMA.

FASCICULUS I

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1911.

BI 200
V.1

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied — some
of the *Rasculi* being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA.

Samskrit Series

• Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
* Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each		5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each		14	6
Aitareya Lochana.		2	0
• Anu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each		2	8
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1 @ 1/-		1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
* Atharvāna Upanishad, Fasc. 45 @ /10/ each		1	4
Atmatattvavivēka, Fasc. I. @ /10/ each		0	10
Aṣṭavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Avadāna Kālpalātā, (Sans and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/- each		15	0
Bālaṃ Bhāṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each		1	14
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each		3	12
* Bhāmati, Fasc. 4-8 @ /10/ each		3	2
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10/ each		4	
Bauddhyastatrasaṅgraha		2	
Brhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each		2	
Brhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	
Bodhicaryavatāra of Cintideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3		1	
Ḍatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each		8	
Ḍatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each		14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each		3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/		3	2
Ḍatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1-14 @ /10/ each		8	12
* Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each		36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each		2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/		1	4
Ḍockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each		8	12
* Śrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 1-17 @ /10/ each		3	12
Ditto Cāṅkhyaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each		10	0
Qri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each		4	6
Ditto Āchārasāraḥ Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each		3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I @ /10/ each		3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each		2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista		2	0
Ditto Grihya Saṅgraha		0	10
Haralata		1	14
* Īmaṇapradīpī, Fasc. I		1	4
la Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each		4	6
ātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each		17	8
* Kārma Purāṇa, Fasc. 4-9 @ /10/ each		4	6
Ḍalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each		3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each		6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each		19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4		1	4
Manuṭikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each		9	0

SL No.

6042

किरणावली ।

ॐ नमो गणेशाय ।

विद्यासन्ध्योदयोद्रेकादविद्यारजनीक्षये ।

यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैचिद्विश्वतस्त्विषे ॥ १ ॥

किरणावलीप्रकाशः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

मिलन्मन्दाकिनीमल्लीदामां मूर्ध्नि पुरद्विषः ।

विश्वर्वाजाङ्गुरप्रख्यां वैधवीं तां कलां नुमः ॥

कर्त्तव्यविघ्नविघातकं रविनमस्कारं निबध्नाति । विद्येति ।

यदिति सामान्यतोऽपि कर्त्तृनिर्देशे विद्याविद्ययोः सन्ध्या-

किरणावलीप्रकाशविवर्तिः ।

श्रीगणेशगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ।

गण्डाभोगविलोलषट्पदघटासंवारणव्याजतः

गुण्डादण्डविषट्पदनेन परितो विभ्रं विनिघ्नच्चिव ।

निर्गच्छन्मदवारिपिच्छिलतरे मार्गे मुहुः प्रस्वल-

चारश्चे सप्त जायतामिह करालम्बाय लम्बोदरः ॥

जयदेवगुरोः सम्यगधीत्य सतमङ्गुतम् ।

द्रव्यप्रकाशविष्टौ रुचिदत्तः प्रवर्त्तते ॥

मिलदिति । यद्यपि मन्दाकिनीपदं विद्यदुग्गापरां तथापि गङ्गासामान्य-

रजनीभ्यां निरूपणाद्विरुदेता लभ्यते । विद्येव या पूर्वसन्ध्या
तदुदयोद्रेकादुत्पत्त्याधिक्यादविद्येव या रजनी तत्तये सति यदु-
देति उदयगिरिशिखरमारोहति । सन्ध्या च न रात्रे भागविशेषः
निरस्तेतद्वीपवर्तिरविरश्मिजालस्य कालविशेषस्य रात्रित्वात् ।
सन्ध्यायाञ्चात्र द्वीपे कतिपयतत्सत्त्वात् । अतएव रात्रिसन्ध्यो-
र्धर्मशास्त्रे पृथगभिधानम् ।

परम् । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । विश्वबीजं स्रष्टादेव स्रष्टृङ्कुरसमामित्यर्थः ।
अत्रान्यदपि बीजं जनसम्बन्धेनाङ्कुरतीति ध्वनिः ।

चिन्तामणिकारमतेनाह । कर्त्तव्येति । ननु रवेर्नमस्कार इत्ययुक्तम् ।
रवेरवानुल्लेखात् । तथात्वे वा यदिति नपुंसकलिङ्गानुपपत्तेरिति स्वीकृतसपदा-
यति । यदिति । ननु विद्येव या पूर्वसन्ध्येति व्याख्यानात् सन्ध्यारजन्योरेव
रूप्यत्वं न तु विद्याविद्ययोरिति चेत् । अत्र विद्याविद्ययोरिति विभक्तिविपरि-
णामः । तेन सन्ध्यारजन्योर्विद्याविद्याभ्यां निरूपणादित्यर्थपर्यवसानमित्येके ।
रूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या रूपणं रूप्यरूपकभावः सम्बन्धः । तथाच विद्याविद्ययोः
सन्ध्यारजनीभ्यां सह निरूप्यनिरूपकभावः सम्बन्धः । इत्यन्ये । क्वचिन्निरूपणा-
दिति पाठः । तत्र निरूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या निरूपणशब्द उपमानमानमाह ।
तथाच भावप्रधाननिर्देशादुपमानत्वादित्यर्थो वाच्यः ।

विद्येति मध्यपदलोपी समासः । योग्यताबलात् सामान्यशब्दो विशेषपर
इत्याह । पूर्व्वेति । ननु रजन्येकदेशः सन्ध्या तथाच तत्सत्त्वे न रजनीत्यय
इत्यत्र आह । सन्ध्याचेति । निरस्तेति । ननु निरासो न प्रागभावः प्रध्वंसो
वा अतीतानागतयो रस्रष्टाभावात् । नात्यन्ताभावो दिनेऽतिव्याप्तेः । एतद् द्वीपवर्त्ति-
रविरश्मिजालस्य द्वीपान्तरे तदाप्यत्यन्ताभावसत्त्वात् । अतएव न संसर्गाभावो
नान्योन्याभावोऽपीति चेन्न । सावधिसंसर्गाभावस्य विवक्षितत्वादित्येके । रवि-
रश्मीनामुत्पत्त्येन विशेषणात् प्रध्वंसस्यैव विवक्षितत्वादित्यन्ये । द्वीपस्यात्र
भारतो वर्षा विवक्षितः । तेन जम्बूद्वीपान्तर्गतमेरोरुत्तरभागे रविरश्मिसत्त्वेऽपि

यद्वा ल्यप्लोपे पञ्चमी । सप्तमी च निमित्ततायाम् । तथांच
विद्याहेतुः या सन्ध्या तदुदयोद्रेकं प्राप्याविद्याहेतुरजनीक्षयार्थं
यदुदेति तस्मै । विश्वतो विश्वस्मिन् त्विट् दीप्तिर्यस्य तथाभूताय ।
कस्मैचिद्विशिष्याशक्यनिर्वचनगुणगरिभ्यो नमः । यद्वा एतच्छास्त्र-
साध्यमोक्षहेतुतत्त्वज्ञानविषयायात्मन एवायं नमस्कारः । विद्या
आत्मसाक्षात्कारः सैव तत्त्वप्रकाशकत्वात् सन्ध्या । तदुदयोद्रेकात्
दृढतरसंस्कारजननात् । अविद्या आत्ममिथ्याज्ञानं सैव तत्त्वज्ञान-
विरोधित्वात् रागजनकत्वाद्वा रजनी । तस्याः क्षये सति यदात्म-
स्वरूपमुदेति मोक्षलक्षणप्रयोजनभागभवति । तस्मै कस्मैचिद्विष्णो-
त्कृष्टाय विश्वतस्त्विषे योगजधर्मसाचिव्याद्विश्वविषयकज्ञानाय
नमः ॥ १ ॥

नाव्याप्रित्याहुः । केचित्तु द्वीपपदं न भारतवर्षपरम् । कुरुक्षेत्रदेशे दण्डद्वय-
रात्रावव्याप्तिः । तत्र ज्योतिःशास्त्रस्य प्रमाणत्वात् । तथा चैतद्वीपपदं तत्तद्देश-
परम् । न चाननुगमः । कुत्र देशे कः कालविशेषो रात्रिरित्यनुगतस्यैव लक्ष्यत्वा-
दिति वदन्ति ।

न च निशि वर्जिततरविरश्मिसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । तदा तत्र रश्मि-
रश्मिस्त्वाभावात् । तस्याशुविनाशित्वात् तदारम्भकपरमाणुभिरन्यतेजसाभार-
म्भात् । अन्यत्रापि विद्येति विशेषणाद्वा । प्रकाशकत्वेति विशेषणाच्च सौरत्वसंकेत-
सत्त्वेऽप्यसम्भवः । यदि सकलपदमप्यस्ति तदा तत्सूचनायैव जालपदम् । प्रलये-
तिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं कार्यद्रव्याधारपरम् । यद्वा यावद्विरश्मिजाल-
गर्भाभावच्छिन्नैतद्द्वीपावच्छिन्नत्वं विवक्षितम् । तेन प्रलये न प्रसङ्गः । तदाहि
भावेन विशेषणाभावाधीनविशिष्टाभावसत्त्वात् । न च विशेष्यपदं व्यर्थम् ।

नित्यद्रव्यस्य वारणीयत्वात् । उपाधेरेव रात्रित्वात् ।

निरस्तैतद् द्वीपवर्तिरविरश्मिकत्वमेव कालस्य रात्रित्वं लाघवात् । न तु

यंतो द्रव्यं गुणाः कर्म तथा जातिः परापरा ।

विशेषाः समवायो वा तमीश्वर मुपास्महे ॥ २ ॥

एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यपदार्थोद्देशं कुर्वन्नेव नमस्कारवद्रूपान्तरेणापि सर्व्वहेतुभगवदुपासनमपीष्टमाधनमिति दर्शयति । यत इति । उत्पत्तिज्ञमिहेतुत्वं नित्यानित्ययोर्यथायोगमतं बहुत्वेऽप्यात्मनः प्राधान्यख्यापनाय द्रव्यमित्येकवचनम् । तद्विषयाणां श्रवणादिप्रतिपत्तीनां बहुत्वं गुणा इति बहुवचनेन व्यज्यते । परा व्यापिका । अपरा व्याप्या । वाशब्दः समुच्चये ।

यदा यत ईश्वरात् । द्रव्यं हिरण्यादि । गुणाः शास्त्रादयः । कर्म हिताहित हेतुव्यापारः । जातिः परा उत्कृष्टा ब्राह्मणत्वादिः । अपरा अधमा चण्डालत्वादिः । जातेरनिमित्तकत्वेऽपि तज्जातीय

तद्दर्शिसर्गर्भमिति । सन्ध्यापि रात्रिरेव । सन्ध्यारात्रयोर्धर्मशास्त्रे पृथगभिधानं गोष्ठप्रन्यायात् । तत्र प्रयोजनान्तरवदिहापि दोषातिशयादिप्रयोजनप्रदर्शनार्थमित्यस्वरमादाह । यहेति । ल्यप्लोप इति । न च कर्मयोगं विना न संप्रमीति वाच्यम् । उदेतीत्य्योदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थ इति प्रदर्शनात् । उपसर्गार्थस्यैव कर्मत्वादिति भावः । ननु, ल्यवर्धे पञ्चम्या न शक्तिर्मानाभावात् । न लक्षणा सुविभक्तौ तस्याव्युत्पत्तेरिति चेन्न । कर्मणीति सूत्रस्वरसात् कर्मत्वमात्रे पञ्चमी । न च ल्यवर्थाभावः । ल्यप्लोप इति पञ्चमीविधानेन लुप्रल्यवन्त्यस्यैव तद्विधेयत्वात् । सैवेति । यद्यप्यात्मसाक्षात्कारः तत्त्वप्रकाशः न तु प्रकाशकः तथाप्युत्तरप्रकाशव्यक्तिं प्रति पूर्व्वप्रकाशव्यक्तिहेतुत्वाच्च दोष इत्याहुः । तत्त्वप्रकाशकत्वं तत्त्वविषयत्वम् । तत्त्वविषयता च क्वचित् प्रतिपत्त्यनुवन्धितया क्वचिद्व्यापारानुवन्धितयैत्यन्ये । भिन्न्याज्ञानमिति तज्जन्यवासनेत्यर्थः । नपुंसकत्वानुपपत्तेराह आत्मस्वरूपमिति ॥ १ ॥

अर्थानां प्रविवेचनाय जगता मन्तस्तमःशान्तये
सन्मार्गस्य विलोकनाय गतये लोकस्य यात्रार्थिनः ।
तत्तत्तामसभूतभीतय इमां विद्यावतां प्रीतये
• व्यातेने किरणावली मुदयनः सत्तर्कतेजोमयीम् ॥३॥

शरीरोत्पत्तिस्तद्देतुका । विशेषा इतरेभ्योऽतिशयरूपाः । समवायो
मेलकः । सदसद्भां सहित्येतत्सर्वं यतः ईश्वरात् स उपास्यत
इत्यर्थः । यद्वा प्रचितो नमस्कारो बलवत्तरविघ्नवारणायामिति
नमस्कार एवोपासना ॥ २ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयं प्रयोजनञ्चाह । अर्थानामिति ।
अर्थाः पृथिव्यादयः पदार्था घटादयश्च तेषां प्रविवेचनाय इतर-
भेदानुमित्यै साक्षात्काराय च । तद् यदर्थं तदाह अन्तरिति ।
अन्तस्तमः आत्मनि मिथ्याज्ञानं गृहान्तर्वर्त्तिध्वान्तञ्च । वहि-
स्तमसा मरुणेनैव निरासात् । तथाचात्मभेदप्रतियोगितया
पृथिव्यादयोप्यत्र विवेक्तव्या इत्यर्थः । जगतामात्मश्रवणाधि-
कारिणामशेषभुवनानाञ्च । तत्प्रयोजनमाह । सन्मार्गस्येति ।
मोक्षभूमेरीप्सितायाः सन्मार्ग उपायः प्रमाणं श्रेष्ठं वर्त्म च ।
तत्प्रकृष्टज्ञानार्थं तमःशान्तिरित्यर्थः । तदपि यदर्थं तदाह गतय

साक्षात्काराय चेति । साक्षात्कृत्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साक्षात्कारहेतुर्गृहान्त-
र्वर्त्ती आलोक उक्तः । तेन तद् यदर्थमिति सूत्र्यपत्ते न विरुद्धमित्याहुः । आत्म-
भेदेति आत्मनिष्ठभेदेत्यर्थः । मोक्षेति । यद्यपि तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानं निवर्त्यते
इति मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्न प्रमाणत्वज्ञानं प्रति प्रयोजकत्वं तथापि व्यक्तिविशेषे

इति । तत्त्वार्थिनो मोक्षगमनार्थिनो ग्रामाद् ग्रामान्तरमीयासोश्च
 गतये प्राप्तये गमनाय च । ननु तदर्थकाः प्राचीननिबन्धाः सन्ति
 किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह । तत्तदिति । ते ते तामसाः कुतर्का-
 भ्यामजनिततमोगुणप्रधानाः नास्तिकाः नक्तञ्चराश्च भूतास्तेषां
 भीत्यै । प्राचीननिबन्धाश्च सौगताद्युत्थापितकुहेतुसन्तमसाच्छा-
 दिता स्तत्त्वज्ञानाय न पर्याप्ता इति तन्निरासाय । विद्यावतां
 श्रुतिवाक्यजात्मश्रवणवतां मननार्थिनां श्रुत्यध्ययनशालिनाञ्च ।
 अनेन ग्रन्थेनात्ममननविधानात् । सूर्योदये सति वैदिककर्मानु-
 ष्ठानाञ्च । प्रीतये । उदयनः आचार्यः । ऊर्द्धं अयनं यस्येति
 व्युत्पत्त्या सूर्यश्च । किरणावलीं ग्रन्थम् । किरणपरम्पराञ्च ।
 व्यातेने व्यातनोतु । आशंसायां भूतवच्चेति आशंसायां लिङिति
 मतमयुक्तम् । तत्र सूत्रे भूतसामान्यस्यैवातिदेशात् । भूत-
 विशेषे विहितयोर्लेङ्लिटोरनतिनिर्देशात् । तिङन्तप्रतिरूपकोऽयं
 निपातः । चक्रे सुबन्धुः सृजनैकबन्धुरितिवदिति केचित् । वस्तुतो-
 णलुत्तमोवेति ज्ञापकात् कर्तुरपरोक्षेऽपि लिट् साधुः । ग्रन्थ-
 करणरभसवशेन चित्तविक्षेपोवा । ऋजवस्तु नायमाचार्यस्य
 श्लोकः किन्त्वन्यस्येति समादधुः ॥ ३ ॥

तथात्वसम्भव इति भावः । किरणपरम्पराञ्चेति । तत्र तेजःपदेन प्रभायाः
 किरणावयवस्य वा विवक्ष्यमाणत्वमतो न तेजःकिरणयोरैक्येनान्वय इति भावः ।
 ननु चात्र कथं परोक्षे लिङित्याशङ्कायां कस्यचित् समाधानमाशङ्क्य निराकरोति ।
 व्यातनोत्विति । वस्तुत इति । अत्र ज्ञापकमिदं चित्तविक्षेपादि लिट्परत्वे-
 नान्यथाभिहितमतएव बद्धं जगद् किलाहमित्यादौ चित्तविक्षेप एव तथा प्रयोग
 इति चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

अतिविरसमसारं मानवार्त्ताविहीनं

प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।

उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद्वदन्ति

प्रखलजङ्घधियो ये तेऽनुकम्पान्त एते ॥ ४ ॥

अतिविरसमिति । एतत् तन्त्रं शास्त्रम् उदधिसममतन्त्रम् असम्यक्शास्त्रं ये वदन्ति । प्रखलाः प्रकर्षेण खलाः दोषैकदृश्वानो जङ्घधियो विघेपादर्शिनस्ते नैतद्वन्त्येनानुकम्पान्ते सम्यगवबोध्यन्ते । उदधिसाम्यञ्च सम्यक्त्वासम्यक्त्वाभ्याम् । तत्रासम्यक्त्वपक्षे रसाः शृङ्गारादयस्ते अतिशयेन विगता यस्मात् तदतिविरसम् । अथ-चातिक्रान्ता वयः पक्षिणो यस्मात् तादृशो रसः पानीयं यत्र लवणाकरत्वात् । असारम् । सारः प्रयोजनं तच्छून्यम् । मोक्षस्य तुल्यायव्ययत्वेनापुरुषार्थत्वात् । अथच सारो धनं तद्रहितम् उद्धृतरत्नत्वात् । मानेति । शब्दादिषु मानान्तरेषु सत्सु प्रत्यक्षानुमानयोरेवाङ्गीकारात् मानवार्त्तया शास्त्रान्तरापेक्षया विशेषतो हीनम् । अथच मानमियत्ता तत्संकथयापि हीनमपरिमितमित्यर्थः । प्रविततति । प्रकर्षेण वितता विस्तीर्णा बहुवला बहुक्षणा प्रक्रिया पाकजडित्वाद्युत्पत्तिविनाशप्रकारस्तस्या जालं समूहः सैव वा आनायो दुरधिगमत्वात् । तच्चिन्तयैव पुरुषायुष-पर्यवसानेन फलासम्बन्धात् । तथा प्रवितता बहुवला अति-

शास्त्रारम्भे सदाचारपरम्परापरिप्राप्ततया काय-
वाङ्मनोभिः कृतं परापरगुरुनमस्कारं शिष्यान्

श्रयिता । अतिवेलशब्दवत् बहुवेलशब्दस्यापि अतिश्रयितार्थत्वात् ।
एवम्भूता प्रकृष्टा क्रिया कर्म तज्जालं महावराहचुरक्षोभ सुरा-
सुरमथन रामशरानलदाहरूपं तेन दुःस्थम् । समीचीनत्वपक्षे
अतिविरसं रसविगममतिक्रान्तम् । रसो मोक्षेच्छा । मोक्षे
पुरुषार्थत्वस्योपपाद्यमानत्वात् । मधुरादिषड्विधरसव्युत्पादनाद्वा ।
अथवा अतिश्रयिता वयः पक्षिणो गरुडादयो यत्र तादृग्रसः
पानीयं यस्य । न सारमुत्कृष्टं यस्मात् । मोक्षसाधकत्वात् ।
अथच न सार उत्तमो यस्मादित्यसारं रत्नाकरत्वात् । यद्वा
अकारो विष्णुवचनः । अः सारो यत्रेत्यसारम् । तच्छ्रयनत्वात् ।
मानवार्त्तया अविहीनमिति नजः प्रश्लेषः । शब्दादीनामनुमान-
एवान्तर्भावात् । अथच मानेत्यादिना महाशयत्वमेवीकृतम् । प्रगता
विततबहुवेलप्रक्रियाजालेन दुःस्था दुःस्थितिः यत्र । अत्र प्रक्रि-
यायाः सम्यग्व्युत्पादनात् । तथा प्रविततं यद् बहुवेलं अनुवेलं
सांयात्रिकाणां प्रक्रियाजालं गतागतसमूहस्तेन दुःस्थम् । अनेन
परोपकारित्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

ननु नमस्कारे प्रवृत्तिर्न युक्ता फलाभावात् । नापि समीहित-
निर्विघ्नसिद्धिस्तत्फलं मानाभावात् । भावेऽपि वा प्रणामद्वयं
व्यर्थम् । एकेनैव तत्सिद्धेः । तन्निबन्धनञ्च व्यर्थम् । न हि तन्नि-
बन्धनमपि तदङ्गमित्याह । शास्त्रेति । सदाचारानुमितकर्त्तव्यता

शिञ्चयितुमादौ निबध्नाति । प्रणम्येति । कर्त्तव्या-
पेक्षया प्रणामस्य पूर्वकालत्वात् क्तानिर्देशः । भक्ति-
श्रद्धातिशयलक्षणः प्रकर्षः प्रशब्देन द्योत्यते ।

बोधकश्रुतिरेवात्र मानम् । नमस्कारद्वयञ्च बलवत्तरविघ्नवार-
णाय । निबन्धश्चेप्सितविघ्नशान्तये देवताप्रणामः कर्त्तव्य इति
शिष्यशिञ्चार्थमित्यर्थः । सत्त्वञ्च न यद्यपि वेदविहितार्थानुष्ठातृत्वं
यावत्तदेकदेशविकल्पाभ्यां स्वरूपासिद्धातिव्यास्योः प्रसङ्गात् ।
वेदनिषिद्धानुष्ठातृत्वे सतीति विशेषणे श्रवशिष्टादेरप्यतत्त्वापत्तेः ।
नापि (१) क्षीणदोषपुरुषत्वम् । इदानीन्तनानामसत्त्वेन तदा-
चारस्य वेदाननुमापकत्वापत्तेः । नापि (२) ज्ञानवत्त्वे सत्येतत्-

(१) क्षीणेति । दोषपदं रागद्वेषमोहपरम् । तथाच लक्षणत्रयं बोध्यम् ।
तथाहि समानाधिकरणरागप्रागभावात्तद्वृत्तिरागध्वंसवत्पुरुषत्वं रागपदस्थाने
द्वेषादिपदप्रक्षेपेण बोध्यम् । पुरुषपदञ्च कालेऽतिव्याप्तिवारणाय । एतेन क्षयपदे-
नाभावमात्रं विवक्षितम् । न तु ध्वंसः पुरुषपदवैयर्थ्यापत्तेरित्यपास्तम् । असत्त्वे-
ऽशिष्टत्वे ।

(२) ज्ञानवत्त्वे सतीति । एतत्कालीनेत्यभावाविशेषणम् । एतच्च प्रतियोगि-
समवायिद्वयेऽपि समवायावच्छेदेनात्मनाभाव इति वादिमते बोध्यम् । घटादा-
वतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । यद्यप्येतदपि वृत्तादावतिव्याप्तिं तथापि प्रकृत-
ज्ञानवत्त्वे सतीत्यर्थः । ते चातिमन्दान्तःसंज्ञा इति भावः । जन्मान्तरीयतादृश-
मित्याज्ञानात्मनाभावमादाय बोद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय एतत्कालीनेति । तथाच
यदात्मनाभाववत्त्वं तदा शिष्टत्वं इति भावः । इदं रजतमित्यादिभ्रममादाय
अव्याप्तिर्भाभूदत उक्तमदृष्टसाधनत्वविषयकेति । यद्यपि शिष्टस्यापि कचिददृष्टा-
साधनेऽपि साधनत्वभ्रमसम्भवाद्दोषतादवस्थं तथाप्यदृष्टं तत्साधनञ्च नास्तीति

कालीनादृष्टमाधनताविषयकमिथ्याज्ञानात्यन्ताभाववान् अस्मिन् काले शिष्टः (३) निषिद्धकर्मसक्तस्यादृष्टमाधनतागोचरमिथ्याज्ञानविधुरस्यापि तत्त्वापत्तेः । (४) तथापि वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वम् । न चात्रापि कात्स्न्यैकदेशविकल्पः । तत्तत् तात्पर्यविषये कात्स्न्यस्यैव विवक्षितत्वात् । विशिष्य तत्तत् तात्पर्यमविदुषामपि तदर्थमनुतिष्ठतां तात्पर्यविषये वेदः प्रमाणमिति सामान्यतस्तदभ्युपगमस्य सत्त्वात् । तदाचारे च धर्मशास्त्रानिषिद्धत्वरूपमविगीतत्वमलौकिकविषयत्वञ्च विशेषणम् । तेन निषिद्धतदाचारे भोजनाद्याचारे च न व्यभिचारः । (५) एवञ्च प्रयोगः । नमस्कारः वेदबोधितकर्तव्यताकः अलौकिकविषयाविगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शवत् ।

एवंरूपमिथ्याज्ञानाभाववत्त्वं बोध्यम् । ध्वंसमादाय बौद्धातिव्याप्तिवारणाय अत्यन्तेति । न च मिथ्याज्ञानस्याव्याप्यवृत्तितया तत्त्वत्वेकालेऽपि तदत्यन्ताभावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यात्यन्ताभावनिशेषणत्वात् ।

(३) निषिद्धेति । यद्यपि तदा तस्य शिष्टत्वेऽपि न कृतिः तदाचारे चाग्रे विशेषणप्रक्षेपेण वेदानुमाने न कोपि दोषः । अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेः । तथाप्यस्मिन् काले इति विशेषणोपादानबलेन विशेषणनिरपेक्षवेदानुमापक्यताभावात् । अन्यथा तद्विशेषणप्रक्षेपे कानुपपत्तिरेतदुक्तम् । तदा तस्य शिष्टत्वव्यवहाराभावात् अतिव्याप्तिरित्यप्याहुः ।

(४) लाघवाद्देवप्रामाण्यत्यादिक्रमेण शिष्टत्वसुचितं व्यभिचारवारणोपायस्यानुपदेमेव दर्शयिष्यमाणत्वादित्यभिसम्वाद्याह । तथापीति । एतल्लक्षणं प्रत्यक्षप्रकाशे विपरिद्धतम् ।

(५) ननु शिष्टाचारस्य वेदव्यधिकरणत्वात् कथं तदनुमापक्यमतोऽनुमानप्रकारमाह । एवञ्चेति । लौकिकेति । ननु शिष्टकृतनिष्कलजलताडनादौ

कायेति । ननु कायिकादिषु नमस्कारत्वस्यैकस्याभावात्
भिन्नानामेषां कथं सकृदुच्चरितं प्रणम्येति पदेन निबन्धनम् । अत्र
ज्ञानविशेषपूर्वकत्वमप्रतिसन्धाय कायिकादौ नमस्कारपदा-
प्रयोगात् नागृहीतविशेषणन्यायेन (६) मानस एव नमस्कारो
ऽन्यत्र लक्षणा । न च तस्यापि परकायचेष्टाशब्दविशेषाभ्यामेवा

व्यभिचारः । न च न विप्रः क्षणिको भवेदित्यादिना तस्य वेदनिषिद्धत्वेन न
तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः । चैत्यवन्दनादिव्यभिचार-
वारणस्याविगीतपदादेव भाषातः । न च लौकिकत्वादेव तस्य न तत्र व्यभिचार
इति वाच्यम् । लौकिकत्वं ह्यन्यव्यतिरेकादिप्रमापि बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट
साधनताकृत्यम् । न च तत्र तदस्ति । दृष्टादृष्टफलाभावात् । न च शिष्टपदशिष्ट
साधनतांशे भ्रमरहितपरमतो न व्यभिचार इति वाच्यम् । तदाचारेति पूर्व-
ग्रन्थविरोधात् । तच्छब्देन पूर्वप्रकान्तस्यैव परामर्शात् । प्रमादादुक्तमधुविष-
संगुक्तान्नभोजने तथापि व्यभिचाराच्चेति चेत् । अत्र वदन्ति । वेदेत्यादिना
शिष्टव्यवहारप्रयोजकं शिष्टत्वमक्तम् । वेदानुभाषकहेतौ तुपलक्षणमेव तत् ।
तेनेष्टसाधनत्वांशे भ्रमरहितत्वस्योपलक्ष्यत्वात् । तथाचात्र शिष्टपदं तत्परमेव ।
तेन निष्कले कर्म्मणि न व्यभिचारः । न चाविगीतपदेन तद्वारणमिति वाच्यम् ।
प्रिगीतत्वं हि वेदनिषिद्धत्वं तच्च तत्र नास्ति मर्श्या दृष्टफलाभावात् ।
प्रसङ्गाभावे वैदिकनिषेधामम्भात् । निषेधस्य कथञ्चित् प्राप्तिविषयत्वात् । लौकिक-
त्वञ्च शब्दतदपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणबोधितोद्देश्यसाधनताकृत्यम् । एतच्च
भोजनादौ व्यभिचारवारणाय । नचैवमविगीतपदवैयर्थ्यं प्रणम्यागमनादेर-
लौकिकपदेन वारणादिति वाच्यम् । वेदबोधितकर्म्मव्यत्ययशिष्टबलवदनिष्टाननु-
बन्धीष्टसाधनताकृत्यस्य साध्यतया ज्ञेययागे व्यभिचारवारणत्वात् । तस्य शब्द-
बोधितेष्टसाधनताकृत्येनालौकिकत्वात् । एतदपि ज्ञेययागे बलवदनिष्टाननुबन्धित्यं
न यस्मिन् तत्र बोध्यमिति ॥

(६) मानस एवेति । तथाच जातिविशेष एव तत्पदगम्यतः शब्देन इति

नुमानमित्यविनिगमः । तावतापि तावत्स्वैकजात्यभिद्वेः । अननु-
गतेरपि व्याप्यैस्तदनुमानसम्भवात् । तथाच कायेन वाचा चोप-
लक्षितेन मनसा कृतमिति योजनेत्येके । कायिकादी नमस्कारत्वं
जातित्रयमेवेति । तत्र नमस्कारपदं नानार्थमेव । पदावृत्त्यानु-
प्रणम्येति पदात् तन्निबन्धनमित्यन्ये ।

ननु प्रणामस्य पूर्वकालत्वं न संग्रहापेक्षया । मुनिप्रणामेन
व्यवधानात् । अव्यवहितपूर्वकालत्वस्य क्त्वावाच्यत्वात् । नापि
मुनिप्रणामापेक्षया । मुनिप्रणामे तदभावात् । तत्कथं क्त्वानिर्देशः ।
इत्यत आह । कर्त्तव्येति । प्रणामत्वेन द्वयोरपि प्रणामयोः
कर्त्तव्यसंग्रहापेक्षया पूर्वकालत्वात् क्त्वानिर्देशप्रयोग इत्यर्थः ।

भावः । अविनिगम इति । तथाच कायिकादिकनमस्कारपदवाच्यमिति भावः ।
तावतापीति । जातिसाङ्ख्यात् कायिकवाचिकयो रेकजात्यभिद्वेः । शक्यतावच्छे-
दकाभावात् तदभयं न नमस्कारपदवाच्यमित्यर्थः । कथं तर्हि ताभ्यां तदनुमान-
मित्यत आह । अननुगतैरिति । अयं ज्ञानविशेषरूपनमस्कारवान् उन्मादाद्य-
श्वेतुकदण्डवत्यतनादिकारित्वात् इत्यादिप्रकारेणानुमानं बोध्यम् ॥ मनमेति
मनोव्यापारैरित्यर्थः । तेन मनोभिरिति बहुवचनं नानन्वितमिति भावः । ननु
तावत्स्वित्यादिना चेष्टामावृत्तिजात्यानपवादाद्विनिगमकाभावः तदवस्थ एव ।
मनःपदस्य मुख्यार्थत्वसम्भवे व्यापारनक्षणाकल्पनमयुक्तं चेत्यनुगतं हृदि निधाय आह ।
इत्येक इति । जातित्रयमित्युपलक्षणम् । सङ्करभयेनाधिकस्यापि सम्भवात् ।
अष्टैकित्वस्वरसोद्भावनम् । तद्भाजन्त तात्पर्ये सङ्गद्वयविरतादपि नानार्थावसायो
युगपद्भवेदित्यारत्तिकल्पनमयुक्तम् । तात्पर्याभावे चावृत्तिरपि न स्यात् । स्वाप-
कर्मबोधनानुक्लृप्ततावच्छेदकजातिमत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवाच्च नानार्थ-
तापि ॥

यद्वा नात्र विशेषापेक्षा किन्तु कर्त्तव्यमात्रापेक्षा (७) सा
चोभयोरप्यस्तीत्यर्थः । इति सम्प्रदायविदः । नवीनास्तु ज्ञाप्रत्ययस्य
पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वात् तस्य च व्यवधानेऽपि सम्भवान्नायमाक्षेपः ।
प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितस्य त्यागप्रसङ्गात् न समाधान-
मपीति मत्त्वान्यथा व्याचक्षते ।

ननु नमःपदेनापि नमस्कारमिदं किमर्थं तत्पूर्वकालतावोधनं
इत्यत आह । कर्त्तव्येति । कर्त्तव्यमात्रापेक्षया प्रणामस्य पूर्वकाल-
त्वभावे दर्शितं शिष्या अपि तथा कुर्वन्त्विति शिष्यशिक्षार्थमित्यर्थः ।
ननु समानकर्त्तृकत्वं ज्ञावाच्यं ततो नियमेन तदुपस्थितः पूर्व-
कालत्वं तथात्वेऽप्यशक्यम् । तस्याक्षेपतोऽपि लब्धेः । यद्यप्येकः
कर्त्ता युगपदनेकां द्विधां करोत्येव यथा यज्ञोपवीतं वहन्
पयानमीक्षमाणोऽधीयानो गच्छतीति तथापि (८) प्रधानक्रिया

(७) सा चेति । कर्त्तव्यमुनिप्रणामापेक्षया ईश्वरप्रणामे कर्त्तव्यमप्यहापेक्षया
मुनिप्रणामे चाव्यवधानमप्येवेत्यर्थः । पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वादिति । न चैवं
भोजनानन्तरमादिना व्यवधानेऽपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् ।
तथा विवक्षायां भिदत्वादिति भावः । व्यतिरेकनभिमतबीजभाङ्गः । प्रतीति-
बलेनाव्यवधानपर्यन्तं शक्यम् । न हि भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र प्रातर्भाजनसायंगमनयोः
प्रतीतिरपि तु भोजनमात्रापेक्षया विलम्बितकालमव्यवधानं चान्वित इति । अतएव
ज्ञानः कारणतास्योऽपि । न च भोजनानन्तरमव्यवहितताप्यमक्षणं गत्यभावाद-
सम्भवीदमिति वाच्यम् । क्रियान्तरानुक्रमविलम्बाभावस्याव्यवधानपदार्थत्वात्
तदनुक्रमक्रियायान्तदव्यवधायकत्वात् । अन्यथा व्यापारव्यवहितानामिन्द्रियादी-
नामजनकत्वापत्तेरिति । तथात्वेऽपीति नियतापस्थितिकल्पेऽपीत्यर्थः ॥

(८) प्रधानक्रियामिति । प्रधानत्वं क्रियायामसमानकालीनत्वम् । तथावा

मर्नकामेकः कर्त्तृकदा न करोतीति आक्षेपो युक्तः । (६) अथैवं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ व्रजनक्रियाया अपि पूर्वकालत्वेनैककर्त्तृकत्वापपत्तौ नियतक्रियापूर्वभावबोधानुपपत्तिः । एककर्त्तृकक्रिययोः पूर्वोत्तरभावनियमे पूर्वोपस्थितक्रियायामेव पूर्वकालत्वं युज्यत इति चेन्न । व्रजति भुक्तेत्यत्र तदभावात् ।

(१०) न चेदं नियामकम् । न हि पूर्वभाविक्रियावाचकं पदं प्राक् प्रयुज्यत इति नियमः । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र हि भोजन-व्रजनक्रिययो रेकः कर्त्तृति नानुभवः । अपि तु व्रजनक्रियाया सह भुजिक्रियैककर्त्तृकेति । तथाच भुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितेः तदपेक्षमेव पूर्वकालत्वं कल्प्यते । अपि च सुखं व्यादाय स्वपितृत्यत्र ज्ञान्तात्र पूर्वकालत्वं प्रतीयते । तत्कथं ज्ञावाच्यत्वं तस्योपपद्यते । भिन्नकर्त्तृकत्वेऽपि ज्ञा दर्शनात् । समानकर्त्तृकत्व-

समानकालीनसमानकर्त्तृकानेकक्रियात्वेन लिङ्गेनाक्षेपात् पूर्वत्वधीरिति न तत्रापि शङ्करिति । न चासमानकालीनत्वं कृत उपस्थितमिति वाच्यम् । अन्यत्रभ्य-तया पूर्वकालत्वस्यागक्यत्वेऽपि तस्य ज्ञापत्यगक्यत्वाभ्युपगमात् । भिन्नकालीन-प्रयत्नसाध्यत्वं क्रियायां प्रधानत्वमित्यन्ये ॥

(६) स्येति । व्रजनक्रियाया अपीति । ननु व्रजतीति लङ्घ्यस्य वर्त्तमानकालत्वेन व्रजने पूर्वकालत्ववाधस्यैवमिति चेत् । न । व्रजनकालस्य वर्त्तमानत्वेऽपि भिन्ननिष्कृष्टपूर्वकालत्वाविरोधात् । भुक्त्वा जगामेत्यादौ तस्याप्रती-काराच्च । भूतेऽपि लट्प्रयोगदर्शनाच्छब्देयमित्यप्याहुः ॥

(१०) ननु ज्ञानस्य पश्चात् प्रयोग एव । नेत्यत आह । न चेति । स्वेच्छा-धीनपदप्रयोगस्यानियमादिति भावः । केचित्तु पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति न चेती-

मपि न नियमेनोपतिष्ठत इति चेत् न । क्रियान्तर मध्याह्न्य-
तत्समाधानस्य साम्प्रदायिकत्वात् ।

अतोच्यते । (११) अनेकक्रियाकर्तृकस्य प्रधानक्रियापेक्षोत्तर-
कालत्वेनाप्युपपत्तेः । पूर्वकालत्वस्य न नियमेनाक्षेपः । न वा
समानकर्तृकत्वेन तदाक्षेपं शक्यतेऽपि । तद्वैककृतिसाध्यत्वं
वा एकजातीयकृतिसाध्यत्वं वा कृत्याश्रयैक्यं वा । नाद्यः भुक्त्वा
व्रजतीत्यादौ कृतिभेदात् । न द्वितीयः नानापुरुषकृतीना मध्येक-
जातीयत्वात् । नान्यः एककृतिसाध्ये युगपदुत्पन्नानानावृत्त-
त्वाच्च । नेति । भुक्तेति क्वावाच्यसमानकर्तृकत्वस्य प्रकृत्यर्थेण वाच्यनियमादतएव
वैपरीत्येनापि नातुभव इति भावः । तदपेक्षं तस्मिन्मम ॥

(११) अनेकक्रियेति । नियतपूर्वक्रियापूर्वत्वाक्षेपकलिङ्गाभावादिति भावः ।
न च भुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितः तद्वत्तमेव पूर्वकालत्वं कल्प्यत इति
वाच्यम् । प्राधान्येनोपस्थितिर्हि शब्दबोधे व्याकाङ्क्षाप्रयोजनत्वेन कर्माश्लेषिया-
मिका स्यात् प्रकृते तु व्याक्षेपोऽनुमानं तत् व्याप्तिप्रपञ्चमस्मृते तन्त्वमिति तदधी-
नान्यतरपौर्वापर्यावधारणोऽपि न प्रधानक्रियापूर्वत्वधीक्षया लिङ्गाभावात् । न
चाक्षेपत्वमस्यापि शब्दबोधविषयत्वमित्याकाङ्क्षावशात् प्राधान्येनोपस्थितक्रियाया-
मेव तदन्वयधीरिति वाच्यम् । शब्दोत्यादि न्यायेनातयात्वात् । अतएव भुक्त्वा
व्रजति भुक्त्वा जगामेत्यादौ व्रजनादेः कालान्तरमस्त्वित्येन उपस्थिततया काला-
न्वयनिराकाङ्क्षतया साकाङ्क्षभुजिक्रियायामेव पूर्वत्वान्वय इति निरस्तम् । तदा
भुक्त्वा जगामेत्यत्र तत्कालमस्त्वित्येनोपस्थिते भोजने पूर्वत्वान्वयप्रसङ्गाच्च । यद-
च भिन्ननिरूपितपूर्वत्वान्वयेन विरोधस्तदा व्रजनादपि तत्त्वम् । न वेति । नचा
समानकालीनसमानकर्तृकानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपे न दोष इति वाच्यम् । परेष्व-
समानकर्तृकत्वमात्रस्यैव क्वावाच्यत्वाभ्युपगमेन तेन रूपेणानुपस्थिते । व्याप्यताव-
च्छेदकरूपेणोपस्थितेरेवाक्षेपाकृत्वात् । तस्य तद्वाच्यत्वाभ्युपगमे वा समानकर्तृकत्व-
भागस्य व्यर्थत्वापत्तेः । यद्यप्येवमपि असमानकालीनानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपः सम्भ-

च्छिदादौ व्यभिचारात् । (१२) तस्मादनन्यलभ्यतया पूर्वकालता
 क्ताः शक्याः । तर्ह्यभयमपि शक्यमस्तु नियतं तदुपस्थितेरिति चेन्न ।
 भुक्ता व्रजतीत्यत्र भोजनव्रजनकर्तारभेदस्य विशेषणविशेष्यभाव-
 महिम्ना वा कार्यत्वेनाशक्यत्वात् । भोक्तुं व्रजति पश्यन् व्रजती-
 त्यत्रैव । न हि लट् तुमुनोरपि समानकर्तृकत्वं वाच्यम् । मुखं
 व्यादाय स्वपितीत्यत्र व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तदभि-
 प्रायेण क्ता प्रत्ययः । सुप्ता व्यादत्त इति व्यत्ययात् प्रयोग इति
 प्रत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिमित्राः । एवं भूत्वा घटस्तिष्ठतीत्य-
 त्वापि स्थितिपूर्वकालविद्यमानत्वविवक्षया प्रयोगः । अस्मद्गुर-
 वस्तु पूर्वकालतापि न शक्या । किन्त्वानन्तर्यम् । भुक्ता व्रजती-

वत्येव तथापि न नियतक्रियापूर्वत्वधीः स्यात् । असमानकालीनत्वस्य शक्यत्वाभ्युप-
 गमे किमपराङ् पूर्वकालीनत्वेन । तच्च शक्यं किन्तु व्याक्षेप्यं इति दूषणं बोध्यम् ॥

(१२) तस्यादिति । न चैवं क्ताः पूर्वकालत्वोपस्थितावपि कुतः प्रधानक्रियायां
 तदन्वयनियम इति वाच्यम् । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थात्त्वतः स्वार्थबोधकत्वात् । उभय-
 भिति पूर्वकालत्वं समानकर्तृकत्वञ्चेत्यर्थः । कर्तारिति । धर्मभेदात् तदुपहित-
 धर्म्योविवक्षया द्विवचनम् । ननु क्तः कर्तरि शक्तिविरहात् भोजनकर्तुरनुपस्थितौ
 कथमभेदान्वयधीरिति चेन्न । अभिन्नकर्तृकत्वे अभेदाशयान्यलभ्यत्वेनास्याशक्य-
 त्वेपि कर्तृशस्य शक्यत्वाभ्युपगमात् । यद्वा कृतिभावस्य शक्यत्वाभ्युपगमाद्भोजन-
 गमनकृत्योरैकाधिकरणस्य वाक्याथत्वेन भानम् । तथाच व्रजनकृतिमान् व्रजन
 पूर्वकालो न भोजनकृतिमानित्यन्वयः । न चैवं चैवो व्रजति सैवो भुनक्ति इति वत्
 चैवो भुक्ता सैवो गच्छतीति भिन्नकर्तृकत्वेपि क्ताप्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । तत्र
 तस्यासाधुत्वात् । समानकर्तृकक्रियायामेव तथात्वादिति । सुखमिति । तथापि
 प्रधानक्रियायामेव पूर्वकालत्वात्तेषाभ्युपगमात् अनन्यगत्या तथाभ्युपगमनव्यामिति
 भावः । अनुभव इति । एतेनानुभव एवात्र विनिगमक इति सूचितम् ॥

त्यतो हि भोजनानन्तरं व्रजतीत्यनुभवो व्रजनविशेषकः पौर्व-
कालस्य तु शक्यत्वे व्रजनपूर्वकाले भोजनमिति भोजनविशे-
षकोऽनुभवः स्यात् । (१३) तस्मात् प्रधानक्रियानन्तर्यं शक्यम् ।
पूर्वकालत्वत्त्वानन्तर्यनिरूपकत्वेन जघन्यप्रतीकमित्याहुः ।

ननु नत्वेत्यननैव नमस्कारनिवन्धात् प्रशब्दो व्यर्थ इत्यत
आह । भक्तियुतेति । (१४) आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः । आराधना
च गौरवितर्पणहेतुक्रिया । वेदादिबोधितफलावश्यम्भावनिययः
अथा । यदा भक्तियुते ज्ञानत्वाख्यापरजातिविशेषो ।

ननु प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षस्य विजयत इत्यादावतिशयस्याभ्या-

(१३) तस्मात् प्रधानेति । न च प्रकृत्यर्थगतस्वार्थाभावाद्भुत्यन्तिविरोधः ।
प्रकृत्यर्थान्वयभावव्युत्पत्तेः । प्रकृते चानन्तर्यनिरूपकत्वेन भोजनरूपप्रकृत्यर्था-
न्वयोऽस्त्येवमिति भावः । सुप विभक्तावरतया नियमात् अत्वातयाभावापि अदीर्घ
इत्यथाहुः । एवं भोजनकृतिमान् भोजनानन्तरव्रजनकृतिमान् इत्यन्वयः । न च
भोजनस्योभयान्वयदोषः घटेनेत्यादौ घटादेरेकस्य तृतायोपस्थाय्यकरणेकरा
भ्यामन्वयदर्शनादित्युक्तं ॥

(१४) आराध्यत्वेनेति । आराधनाविगयत्वेनेत्यर्थः । वेदादीति । फलाव-
श्यम्भावनिययः अथा तत्र निययत्वमप्रामाग्यगङ्गानास्कन्धितत्वम् । तत्र च
वेदबोधितत्वं प्रयोजकमिति कृत्वा वेदादीत्युक्तम् न लक्षणान्तर्गतम् । तेन
नाननुगम इत्याहुः । भक्तियुते इति भावप्रधानो निर्देशः । जातिविशेषो
नमस्कारहेतुज्ञाननिष्ठजातिविशेषो । नन्वेकज्ञाननिष्ठत्वे तुल्यव्यक्तिरुत्पापनिः
भिन्नज्ञाननिष्ठत्वे यत्किसमृद्धान्स्वनेन नमस्कारः कृतस्तत्वाव्याप्तिः । कश्चिदेक-
निष्ठत्वे कश्चिच्च भिन्ननिष्ठत्वे जातिमङ्गरापत्तेरिति चेत् । भिन्ननिष्ठत्वेऽपि समृद्धान्-
स्वनेन कृतनमस्कारस्य न फलदाहृत्यमिति वदन्ति । केचित्तु नमस्कारतिष्ठानुक्त-
जातिविशेषावित्याहुः ॥

गच्छतीत्यादावाभिमुख्यसामीप्ययोः प्रतीतावुपसर्गान्वयव्यतिरेका-
 नुविधानात् तत्र तेषां शक्तिः । न चैवं प्रतिष्ठत इत्यत्र स्थिति-
 प्रकर्षधीप्रसङ्गः । तत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थविरुद्धार्थत्वात् । तच्च
 गमनमेव । धातोरिव तस्याप्यनकार्थत्वात् । न च धातोः
 सार्थकत्वकल्पनात् तत्रैवानेकार्थत्वं कल्पाम् । धातूनां बहुत्वात्
 प्रशब्दस्यैकत्वेन तत्रैव प्रकर्षवाचकत्वकल्पनात् । धातोरनेकार्थत्वं
 स्वीकृतं तदभियुक्तेर्नोपसर्गस्येति चेत् । न । तथा सत्यर्थविशेषे
 धातोस्तदनुविधानानुपपत्तेः । अक्षादिपदे तथा दर्शनात् । उप-
 सर्गाणां धात्वनुविधानं साधुत्वार्थं तेन विना तेषामप्रयोगात् ।
 न च सामान्यवाचकस्य धातोरर्थविशेषे तात्पर्यमात्रग्राहकत्वं
 उपसर्गाणामिति वाच्यम् । प्रकर्षादेर्विशेषस्याशक्यत्वेन तत्र
 लक्षणायां युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । उपसर्गाणां वाचकत्वमिति
 केचित् । तन्निरामायाह द्योत्यत इति । इदमत्राभिसंहितम् ।
 प्रकर्षादेरुपसर्गवाच्यत्वे तत्राख्यातार्थभावनान्वयो न स्यात् । प्रक-
 त्यर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधकत्वात् प्रत्ययानाम् । ओदनं पचतीत्यत्र
 ओदनविषयकपाकान्वयवत् प्रकर्षादिविशिष्टधात्वर्थेन तदन्वयः
 स्यादिति चेत् । (१५) तथापि लाघवादुपसर्गाणां शक्त्यवच्छेद-
 कत्वं न शक्तत्वम् । प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टे जये शक्तेः । एवं हि

(१५) तथापि लाघवादिति । उपसर्गाणां शक्त्ये शक्त्यन्तरकल्पनागौरव-
 स्यादित्यर्थः । नन्वेवमपि शक्त्यन्तरकल्पनमेवेत्यत आह । एवं हीति । तत्रै-
 नानाशक्ति र्यत्र परस्परव्यभिचारि नानाप्रवृत्तिर्नामत्तमिति भावः । यद्यपि
 अतिरूप्यत्वेन शक्तौ शक्त्यन्तरकल्पनागौरवमेव वाचकं तथापि लाघवेन प्रवृत्ति-

कृतमविशेष्यशक्तेर्विशेषणविषयत्वमात्रं कल्पति । अन्यथा तु शक्त्य-
न्तरमेवेत्यापसन्दानिकीशक्तिरेव द्योतनम् । न च जिपूर्वप्रत्वेन
शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । प्रतिष्ठित इत्यतोपसर्गस्य शक्तावाच्छेद-
कत्वकल्पनात् । (१६) यदा प्रतिष्ठित इत्यत्र विरोधिलक्षणया
धातोर्गमनोपस्थितौ तात्पर्यग्राहकः प्रगच्छः । अनन्यलभ्यस्य
गच्छार्थत्वात् प्रजयतीत्यत्र विगेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टे लक्षणैव

निमित्तभेदभावस्यैव शक्तिभेदप्रयोजकतया प्रोत्तरजित्वेनापि प्रकृष्टजयत्वावच्छेदेन
शक्तौ शक्त्यन्तरमेवेति तत्वापरितुष्यन् समाधानान्तरमाह । प्रतिष्ठत इति ।
प्रकर्षविशिष्टधात्वर्थान्वयामम्भवेनात्र प्रगच्छार्थगमनस्याख्यातायां शक्त्यानुपपत्त्या
प्रगच्छतातुभ्यां गमनतदभावयोरुपस्थितौ परस्परविरोधेनावयवोधाभावाप्रसङ्गेन
च प्रोत्तरस्यात्वेनानन्यगतिकतया गमने शक्तिरूपत्वादिति भावः ।

नन्वत्र प्रगच्छस्याभावसात्वचकताम् । तथाच धात्वर्थगतिनिवृत्त्यभावस्येनात्र-
यात् परस्परया प्रकृत्यर्थं प्रत्ययार्थान्वयोऽपीति न शक्तावाच्छेदकत्वकल्पनमिति
चेत् । भवेदेवं यदि गतिनिवृत्त्यभावत्वपकारिका धी कृतो भवेत् । न चैवम् । गमनत्य-
पकारकान्वयानुभवात् । केचित्तु प्रगच्छस्याभावसात्वपरतोऽपि धात्वर्थस्य गत्यभावस्य
पञ्चलत्वेनानुपस्थित्या गत्यभावत्वेनापि धी र्दैनमेत्याहुः ।

ननु यद्युपसर्गस्य न सार्थक्यं सुगतिर्वाङ्मरण इत्यादौ सुगच्छेन कथं बह्विधी
समस इति चेत् । न । द्योतकत्वेऽपि तस्य तत्र साधुत्वादित्याहुः । नव्यास्तु
उपसर्गणां वाचकत्वे अर्थान्तरादिनाय प्रातिपदिकसंज्ञायां सिद्धायां निपातस्या-
नर्थक्यस्यैत्यादेरनुगमनान्तरस्य विभक्तिविधायकस्यानर्थक्यप्रसङ्गः । तथाच तदनु-
पपत्तिरित्यनर्थकस्य चेत्यभिमतत्वात् तेषां द्योतकत्वे र्वाङ्मियाहुः ।

(१६) ननु गमनप्रकृष्टजयादौ शक्तिमेव न । कृतो धातुपसर्गशक्तिविनिगमक-
गणेषणा । लक्षणयैवोपपत्तेः । अनन्यलभ्यस्य गच्छार्थत्वादित्याह । यद्वेति ।
विरोधीति । विरोधित्वमस्त्वनेव लक्षणवैयर्थ्यः । प्रजयतीति । विगेष्य-
वाचकस्य विशिष्टे प्रकृष्टजये लक्षणवैयर्थ्यः । ननु शक्ये जयांशे न लक्षणा स्तिन्न

तथाभूता हि परमेश्वरनति मङ्गल मावहति । कृत-
मङ्गलेन चारब्धं कर्म निर्व्विघ्नं परिसमाप्यते प्रचीयते
च । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषाय ।
तस्य कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात् ।

विशेष्यादिगिष्टस्यान्यत्वात् प्रादेम् तात्पर्य्याहकत्वम् । अनन्य-
लभ्यस्यैव शक्यत्वात् । व्यतिम इत्यत्र धातुरेव लुप्तोऽर्थप्रत्यायकः ।
धातुनोपमजानत स्तुतिप्रतीत्यनुदयादिति ।

ननु प्रकर्षयितुं किमर्थमित्यत आह । तथाभूतिति । उक्त-

सम्बन्धस्याभावात् । न च प्रकृष्टांगस्य लक्षणया जयांगस्य शक्त्योपस्थितावभेदा-
न्वयेन प्रकृष्टजयोपस्थितिरिति वाच्यम् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । अतएव
गङ्गायां घोष इत्यत्रापि न गङ्गातीरत्वेनोपस्थितिरपि तु वस्तुगत्या तस्यास्तीरत्वे-
नेति सिद्धान्त इति चेत् । अत्र वदन्ति । विशेष्यवाचकस्य जयवाचकस्य विशिष्टे
प्रकर्षविशिष्टे लक्षणैवेत्यर्थः । तथाच चिन्तामणिकारभने वृत्तिद्वयापत्तेरिष्टतया
शक्त्यैव जयांगस्योपस्थितावभेदान्वयादिगिष्टोपस्थितिः । न चैकपदोपस्थाप्ययो-
रन्वयो न वदन्ति इति वाच्यम् । सत्याकाङ्क्षादौ अदर्शनमात्रस्यादोषत्वात् ।
आख्यातार्थकताविटभावनताया लङ्घ्यवर्त्तमानत्वादेशान्वयदर्शनात् । रथो गच्छती-
त्यादौ स्तोपस्य ध्वन्यगतस्वशक्त्यान्वयबोधकत्वदर्शनाच्च । अनुभावकत्वे च शक्त्यं
प्रयोजकम् । न तु लक्षणकत्वभाव इति धातोरभेदान्वयधीः ।

नन्वेवं गङ्गातीरत्वे नाप्युपस्थित्यापत्तिरिति चेन्न । तत्र शक्ति-लक्षणाभ्यां पुरती-
रोपस्थितावपि नाभेदान्वयोऽयोग्यत्वात् । न सम्बन्धत्वेन तथानुपस्थितेः । न
च सम्बन्धोऽन्वयतया भासत इति वाच्यम् । स्वतन्त्रपदार्थद्वयोपस्थितावभेदान्वयस्यै
वाकाङ्क्षाक्रमेण व्युत्पत्तिमिद्वयात् । अतएव षष्ठीसमासादौ विभक्त्यर्थं लक्षणा ।
न च भूतले षष्ठी नेति अत्र षट्स्याभाव इति वदन्वयोऽस्त्विति वाच्यम् । नञ्पदे

रूपप्रकर्षवतीत्यर्थः । ननु मङ्गलस्य (१७) विशिष्टशिष्टाचारत्वे नेष्ट-
माधकत्वज्ञानेऽपि दृष्टविशेषाज्ञानात् कथं तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह ।
कृतेति । नमस्कारस्याशुविनाशित्वात् समीहितमिदं काला-
न्तरभावितात् न तत्र मात्साधनत्वमिति दारापेक्षायामाह ।
निर्विघ्नमिति । विघ्नध्वंसस्तद्वारं । स च समीहितक्रियास्वरूप-

व्युत्पत्तिभेदात् । अतएव घट समवाय इत्यत्र घटस्य समवाय इति नान्वयधीः ।
न वा घटोऽभाव इत्यत्र तथाधीरिति । एतन्मते गङ्गातीरत्वेन धीरिष्टैवेत्याहुः ।
नन्वभेदे गङ्गामस्वस्वाभावात् न लक्षणेत्यत आह । शिष्यादिति । यद्यपि-
विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि सङ्गान्तः । व्यनर्थात्तरत्वे सम्बन्धानुपपत्तिः । तथापि
प्रकृते जयस्याभेदरूपसम्बन्धाङ्गुणोपपत्तिः । न चैवं जयांगेऽपि लक्षणायां न
दोष इति वाच्यम् । सम्बन्धनावच्छेदकभेदेऽपिना अभेदसम्बन्धस्य ग्रहीतु
मशक्यत्वात् । न हि घटो घट इत्यभेदधीः । प्रकृते च प्रकृतत्वेन जयत्वेन
चोपस्थितः भेदग्रहसम्भवात् न चैवं प्रकृतजयत्वेनोपस्थिते विशिष्टे जयत्वात्
क्लिष्टाभेदसम्भवादभेदलक्षणैवास्त्विति वाच्यम् । नालघटो घट इत्यत्रेव तथाप्य-
भेदसम्बन्धाग्रहात् अस्तु वा तथा तथापि प्रकृते सङ्गतिरिति । प्रादेरिति ।
तथान तदर्थे तात्पर्यम्याह कल्पमेव द्योतकत्वमिति भावः । लुप्त इति । न चैवं
पथीममासेऽपि पृष्ठार्थलक्षणा न स्यात् लुप्तस्य तपथीत स्तदुपस्थितेरिति वाच्यम् ।
प्रकृतिं विना प्रत्ययस्य निराकाङ्क्षतया धातुज्ञानं विना शाब्दबोधसम्भवेनात्र
तथात्वात् । तदिदमहुः धातुनोपमिति । राजपुरुषादिभ्यसे च पथीभानं
विनापि लक्षणाकाङ्क्षानिर्वाहे अन्वयबोधसम्भवेन तथात्वात् । यत्र देशात्
पथीभरणं तत्र का गतिरिति चेत् । एकत्र तथा कल्पेऽन्यत्रापि तथा कल्पनात्
तत्र न लक्षणेऽप्याहुः ॥

(१७) विशिष्टेति । भ्रमाचारजस्यत्वेनेत्यर्थः । समीहितक्रियेति । क्रियापदं
क्रियमाणपरम् । दृष्टिप्रतिबन्धकदुरितेऽतिव्याप्तिवारणायेत्याहुः । अविच्छेद
इति । यद्यपि प्रत्यये विच्छेदादसम्भवः तथापि बहुकालमविच्छेदो बोध्यः ।

प्रतिबन्धकं दुरितम् । प्रचयश्च गुरुणा शिष्याध्ययमदानस्या-
विच्छेदः ।

ननु मङ्गलस्य समीहितनिर्विघ्नमिद्धी नान्वयव्यतिरेकाभ्यां
हेतुत्वग्रहः । मङ्गलं विनापि नास्तिकानां तत्सिद्धेः । कृतनम-
स्कारस्यापि तदसिद्धेश्च । न च मङ्गलं सफलं (१८) शिष्टाचार-
विषयत्वात् दर्शयदिति फलमिद्धी प्रारम्भितसिद्धेश्च तदानीम-
पेक्षितत्वेनापस्थितत्वात् । फलान्तरस्यातथाभावादनुमानात्तद्-
ग्रहः । व्यभिचारेण ग्राह्यस्य कारणत्वस्याभावादित्यत आह ।
आगममिति । दोषाय यो व्यभिचारो व्याप्यव्यभिचारो विनापि
मङ्गलं निर्विघ्नसमीहितमिद्धि रित्येवंरूपः । स इह नास्ति ।
कुतः । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य कार्यकारणभावस्य । तथाचा-
गमात् कार्यकारणभावे एव धृतं यत्पाततो नमस्कारादर्शनेऽपि
निर्विघ्नं समाप्तिं दृश्यते । तत्रापि तथैव निङ्गेन जन्मान्तरीयो
नमस्कारोऽनुमीयते इत्यर्थः । (१९) नन्वेवमन्योन्याश्रयः । जन्मा-
न्तरीय तदनुमाने व्यभिचाराग्रहात् । कारणत्वस्य सतः श्रुत्या
बोधनम् । कारणत्वग्रहे च तदनुमानमिति । तथाच नियत-

(१८) शिष्टेति । शिष्टत्वं अभ्वान्तत्यम् । अनुमानादिति । परिशेषानु-
मानादित्यर्थः ।

(१९) योग्यतानिश्चयत्वेन शाब्दबोधहेतुत्वमिति मन्वाम् शङ्कते । नन्वेव
मिति ।

ननु कारणत्वग्रहो व्यभिचारग्रहेऽपि दृष्ट इत्यत आह । तद्व्यतिरिक्तत्वाव-
च्छेदेनेति शेषः । सामानाधिकरण्येन कारणत्वस्य तत्रापि यद्वात् । न च

पूर्वमत्त्वस्य ग्राह्यस्य बाधात् श्रुत्याप्ययोग्यतया कारणत्वं न बोध्यते । तृणारणिमणिस्यलेऽप्यकार्यकारणव्यावृत्तं रूपं वज्जि-
निष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणादी, तृण-
निष्ठकारणताप्रतियोगिक-कार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वज्जी वा
परिच्छिद्यते । न तु कार्यकारणभावः । मैवं (२०) योग्यानुप-
लब्धेर्नैहिकस्य मङ्गलविशेषस्याभावग्रहेऽपि ऐहिकामुक्तिकमाधा-
रणमङ्गलमात्राभावस्य निश्चयमशक्यत्वात् । जन्मान्तरीयस्य तस्या-
योग्यत्वात् । तथाच विशेषव्यभिचारेऽपि श्रुत्या सामान्यतः
कारणत्वबोधनं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम् । तथापि व्यभि-
चारमन्देहोऽस्त्येवति चेत् । न । प्रमाणप्रवृत्ती बोध्यमन्देहस्या
प्रतिवन्धकत्वादन्यथा प्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः । प्रत्युतानुकूलत्वं
मन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते इत्यभ्युपगमात् ॥

ननु सत्यपि मङ्गले कथं समाप्ताभावः । साङ्गाद्दैहिककर्मणः
फलावश्यभावनियमादित्यत्राह । तस्येति । यथा कारीर्यां सत्या-
मपि वृष्टेरभाव इत्यर्थः ॥

तद्वद्देशात्पि कारणत्वग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । अरणिमणयभाववति स्तोमविशिष्टे
तृणान्वयव्यतिरेकवदत्र तद्व्यावृत्तस्याभावात् । न च श्रुतिरेव तदव्यावृत्तिका
व्यभिचारेण ग्राह्यकारणत्वस्य बाधात् । यद्यप्येवमपि तृणवत्सामानाधिकरण्ये
श्रुत्या हेतुत्वग्रहः सम्भवत्येव तथापि समाप्रित्वमङ्गलत्वावच्छेदेन कार्यकारण-
भावग्रहोऽशक्य इति भावः । केचित् पश्यन्ते वज्जिव्याप्यवताग्रहेऽपि यथा न
तत्र वज्जिग्रहः तथा कारणतावच्छेदकरूपवत्ताग्रहेऽपि तृणादौ न कारणत्वग्रह-
इत्याहुः ।

(२०) मङ्गलत्वाविच्छिन्नव्यभिचारनिश्चयाभावात् तत्सन्देहस्य चाप्रतिवन्धक-

साङ्गुण्येऽपि विघ्नहेतूनां बलीयस्त्वात् । न चैवं
किमनेनेति वाच्यम् । प्रचितस्यास्यैव बलवत्तरविघ्न-
वारणेऽपि कारणात्वात् ।

ननु साङ्गेऽपि तत्र कुतः समास्यभाव इत्यत आह । साङ्गुण्ये-
ऽपीति । ननु विघ्नत्वेनैव नमस्कारनाश्रयत्वावगमात् एकेनैव तेन
वह्वी न नाशयेन् एकोऽपि वा न नाशयेताविशेषादित्याशङ्क्य
निराकरोति । न चेति । प्रचयश्च साहित्यम् । यद्यप्याशुविना-
शिनां तेषां एककालत्वाभावादसम्भवी तथाप्येकैकनमस्कारादेकैक-
विघ्ननाश एवात्र प्रचयो द्रष्टव्यः ।

ननु न प्रचितं तथा अप्रचितादपि फलसिद्धेः । क्वचित्
प्रचितं क्वचिदप्रचितं इत्यत्राननुगमेन श्रुत्या बोधयितुमशक्य-
त्वात् । (२१) किञ्चेवं दुरितस्य भूयस्वाल्पीयस्त्वानध्यवसायान्मङ्गले

त्वात् तदवच्छेदेन हेतुत्वग्रहो भवत्येव इत्याह । योग्येति । संशयसाधारण-
योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतेति भावः । यद्यपि ज्ञानजननमस्काराभावो न योग्यानु-
पपन्नश्चिन्तयेत् स्तथापि प्रकारान्तरेण तद्विषय इति भावः । विशेषेति । ऐहिक-
मङ्गलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । सामान्यतो मङ्गलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । यथेति । तथा
न तत्र मङ्गलमेव साङ्गमिति भावः । प्रचयश्च यद्यप्यसम्भवीत्यन्वयः । आशु
विनाशिनमिति । क्षमिकापामितिशेषः ।

(२१) ननु विघ्नसमसंख्यमङ्गलत्वेन हेतुतायां नानुगम इत्युच्येताह ।
किञ्चेति । ननु विघ्नसन्देहयतां शिष्टानामाचारश्रुत्या तथैव बोधनात् संशयेऽपि
प्रवृत्तिरित्यस्तरसादाह । न वेति । अन्येति । यद्यपि विघ्नसमसंख्यमङ्गलस्य
हेतुत्वात्प्रत्यभिचारः समाप्तिविशेषहेतुत्वाच्च व्यभिचारः अन्यथा प्रायश्चित्त-

न हि घनविमुक्त-मुदक-मेक-स्तृणस्तम्बो वारयितुं
न समर्थ इति तदर्थं नोपादीयते । सजातीयप्रचय
सम्बलितस्य तस्य शक्तत्वात् ।

प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न वा जन्मान्तरीययन्याद्युद्दिश्य मङ्गलाचरणं
येनाय्यभिचारः स्यात् । न च यत्र पुत्रेष्टावैहिकपुत्रबाधे जन्मा
न्तरायं फलं तथा मङ्गलेऽप्येति वाच्यम् । तत्रैहिकामुष्मिकपुत्र
मात्रस्य फलत्वेन श्रवणात् । इह त्वाचाराददानुमानम् । स
चैहिकमात्रविषय इति । तेन श्रुतिरपि नश्येव कल्या ।

अत्रोच्यते । मङ्गलं न समाप्ता हेतुः । अन्वयव्यतिरेक
व्यभिचारात् । किन्तु विघ्नध्वंसस्तत्फलं प्रायश्चित्तवत् । प्रारिषिते
मे विघ्नो माभूदिति कामनया तदाचारेण तथैव श्रुतरुद्रयनात् ।
निर्विघ्न समाप्यतामिति कामनया तदाचारंऽपि (२२) सविशेषणं
ज्ञाति न्यायेन विघ्नाभाव एव काम्यः । समाप्तस्य स्वकारणादेव ।
यथा कारीरितः प्रत्यग्रावग्रहानवृत्तिमात्रं दृष्टिस्तु स्वकारणादेव ।
समाप्ता च विघ्नसंसर्गाभावो हेतुः । तथैव प्रतिवन्धकाभावस्य
हेतुत्वात् । तथाच यत्र मङ्गलं विनापि समाप्तिः तत्र जन्मान्तरा
जन्तौ विघ्नध्वंसे व्यभिचारात् सोऽपि न फलं स्यात् तथापि प्रत्यक्षप्रकाशोक्तमनु-
सन्धेयम् ॥

(२२) सविशेषणत्विति । अह स्वर्गैः स्यामित्यत्र च गौरवादिना विशेष्ये
बाधादिति भावः । विघ्नान्वयत्वाभाव इत्युपलक्षणम् । अनुत्पादध्वंसोऽपि दृष्टव्यो ।
वस्तुतोऽन्वयत्वाभावात् तत्परमेव । आत्मानं तदन्वयत्वाभावाभावादिति वदन्ति ।
नोक्तेति । यद्यप्येवमापि साङ्गादु वैदिककर्माणां फलावश्यस्यावनिशयो भग्न

न च विघ्नहेतुसङ्गावनिश्चयाभावात् तद्वारणे कारण-
मनुपादेयम् । यतः तत्सन्देहेऽपि तदुपादानस्य
न्याय्यत्वात् । अन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैः
हिरदयूथपतयो नाद्रियरन्निति ।

दनुयत्तमानविघ्नात्यन्ताभाव एव हेतुः । यत्र च मङ्गले सत्यपि
समास्यभावः तत्र फलं प्रत्येकं विघ्नध्वंसो भवत्येव । साङ्गाद्वैदिक-
कर्मणः फलावश्यम्भावनियमात् । समास्यभावश्च विघ्नान्तरात् ।
मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नादा । न चानध्यवसायः । यावद्विघ्नशङ्कं
तदाचारात् । गुर्वारम्भे च नियमतो बहुमङ्गलाचरणं बहुविघ्न
शङ्कया । न च यत्र विघ्नात्यन्ताभावः तत्र साङ्गादपि तस्मात्
विघ्नध्वमाभावात् तद्वाधकवेदाप्रामाण्यम् । लोकावगतकारणेऽपि
विघ्ने सति ध्वंमहेतुत्वस्य वेदेन बाधनात् । न च कारणान्तरा-
भावेन कार्याभावात् कारणतावाधकस्याप्रामाण्यम् । अति-
प्रसङ्गात् ।

ननु (२३) विघ्नध्वंसाधिप्रवृत्तौ तन्निश्चयो हेतुः प्रायश्चित्तस्थले
कृत इति कथं विघ्नमंगये तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यत आह । न चेति ।

एव । न च विघ्नस्यापि मङ्गलाकृत्यम् । फलवत्सिद्धिभूयसाणस्यैवाङ्गत्वात् ।
तथापि विघ्ने सत्येव साङ्गादपि तस्मात् फलं तथैव विधिबोधनात् । तद्विदमाह
विघ्ने सतीति । यत् प्रायश्चित्तविघ्नान्त्येनाधिकारात् तदभावेऽनधिकारान्मङ्गलं
न साङ्गमिति । तच्च । तच्च विघ्नसन्देहे तद्वदेव न प्रवर्त्तते । वैदिकेऽधिकार
निसवस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ।

(२३) विघ्नध्वंसार्थेति । पापध्वंसार्थेत्यर्थः । अन्यत्रापि शङ्कितानिष्ट-

तत्र पापमंगये प्रायश्चित्तानुपदेशात् तथैव । इह तु विघ्न-
विषयकमन्देहवतां शिष्टानामाचारानुमितवदेन तथैव बोधनात् ।
शङ्कितानिष्टवारणार्थमपि बहुवित्तव्ययायाममाध्ये प्रवृत्तिदर्शनात्
विघ्नमन्देहेऽपि तदाचरणं न विरुद्धमित्यर्थः । तथापि दुरित-
ध्वंसादिप्रवृत्तौ दुरितवत्त्वमधिकारिविशेषणमिति कथं प्रवृत्तिः ।
वैदिके कर्मण्यधिकारनिश्चयादेव प्रवृत्तिः । मैवम् । तन्मन्देह-
ऽप्यधिकारिविशेषणं समाप्तिकामनाया मनसा निश्चयात् । अत-
एवान्यत्र निश्चिताधिकारिकर्तृकत्वेऽपि मङ्गलं सन्दिग्धाधिकारि-
कर्तृकमेव ।

यदा दुरितज्ञानवत्त्वं मंगयनिश्चयमाधारणं अधिकारि-
विशेषणमिति मतमपास्तम् । (२४) दुरितवत्त्वेनाधिकाराभावात् ।
विरोधात् । ननु स्फास्य भक्ताश्लेषनिमित्तकज्याया मिष्टित्वे-
नातिदेगागतपूर्वदिनकर्त्तव्यस्य देवतावाहनस्य स्फाश्लेषहार

वारणार्थं प्रवृत्तिरित्येवेत्याह । शङ्कतेति । मनसैति । तथाच दुरितवत्त्वं
माधिकार इति भावः । यथा कामनाज्ञानमपि प्रयोजकं तथोक्तं पत्यक्षप्रकाशे ।
अधिकारीति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । तथाचोभयत्र दुरितवत्त्वमेवाधिकारः ।
प्रमत्तेऽधिकारमन्देहत्वेन प्रयोजकतायेऽधिकारज्ञानत्वेनेति ॥

(२४) अतएवेत्यादेश्यमाह । दुरितवत्त्वेनेति । नन्वेतदेव कथमित्याह ।
विरोधादिति । अधिकारस्य फलजनकविशेष्यतया एकत्र जनकत्वप्रतिबन्धक-
विरोधादित्यर्थः । एतच्च सूत्रोक्तसमाप्तिफलविशेषणम् । अतएवोक्तं समाप्तिफल-
नयेति । विघ्नध्वंसनकारे तत्कामनाया एवाधिकारत्वात् । विघ्नध्वंसफलविशे-
षणाय तु होयः । प्रायश्चित्तविघ्नस्यापि तद्वत्फलकत्वात् । एवञ्च वैदिके
अधिकारनिश्चयस्यैव प्रवृत्तकत्वमिति दृष्टव्यमभयत्र तन्मते बोद्धव्यम् ॥

मंशयेऽननुष्ठानमुक्त मतः कथमत्र विघ्नसंशयेन तद्वृत्तिसंसारसंशयात् प्रवृत्तिः । मैवम् । (२५) नैमित्तिके हि निमित्तनिश्चयवानधि-
कारो । यथा भिन्ने जुहोतीत्यत्र पात्रभेदननिश्चयवानिव ।
मङ्गलन्तु न विघ्ननिमित्तकम् । अकरणं प्रत्यवायाश्रुतः । अपि-
चैज्याकर्त्तव्यतानिश्चये तदङ्गानुष्ठानम् ।

न च स्फाश्लेषसंशयात् तन्निश्चयः पूर्वदिने स्फाश्लेषगणे सति
इज्याकर्त्तव्यतानिश्चयेऽपि न तदङ्गानुष्ठानम् । पूर्वदिनरूपस्याङ्ग-
स्याभावादिति ज्ञेयाया मावाहनवाधो युक्तः । (२६) मङ्गलत्वञ्च प्रति-
बन्धकान्यस्य मतः प्रारिक्षितप्रतिबन्धकनिवृत्त्यसाधारणकारण-

(२४) फलसन्देहपर्यवसन्नतया द्वारसन्देहे प्रवृत्तिः सम्भवत्येव न तु निमित्त-
सन्देहे । दृष्टान्ते च न द्वारसन्देहः किन्तु निमित्तसन्देह इत्याह । नैमित्तिके
हाति ।

नन्विज्याया नैमित्तिकत्वेऽपि तदङ्गस्यातथात्वात् तदनुष्ठायतामिष्यत आह ।
अपि चेति ।

(२६) मङ्गलत्वञ्चेति । प्रतियोगिन्यतिव्याप्रधारणादान्यस्य मत इति ।
तदन्यत्वे सतात्पर्यः । केचित् विघ्नध्वंसप्रतिबन्धकदुरदृष्टाभावेऽतिव्याप्रधारणाय
मत इति । स चाभाव इति नोक्तदोषावकाश इत्याहुः ।

यत्तु निवृत्तिप्रागभाव इति व्याप्रधारणाय तत् । न च स प्रतियोग्येवांत प्रथम-
पदेनैव तस्मिन्नास इति वाच्यम् । प्रतियोगिपुर्व्वे तत्प्राग्वा सत्त्वापत्तेः । तस्मात्
प्रतियोग्यस्य एव स इति । तच्च । अपरिहङ्गान्तात् । प्रतियोगिपुर्व्वञ्च प्रातर्यागि
प्रागभाव एव तत्प्रागभावव्यवहारहेतुः । एवञ्च प्रतियोगी तत्प्रागभावश्च निवृत्ति-
प्रागभावव्यवहारहेतुः । तत्र च प्रथमस्याद्यावदप्येव नैव निरास श्रमस्य तस्मिन्त्य-
जनकत्वादेवेति । कारीर्यामातव्याप्रधारणाय प्रारिक्षतेति । कालादावति-
व्याप्रारणाय । यमाप्रारणेत्येति । तादृशनिवृत्तिमात्रनिवृत्त्यतिरिक्तप्रकारणता-

ईश्वरमित्यनेनैव जगद्धेतुत्वं लब्धे हेतुमिति पुन-
विशेषणोपादानं प्रमाणसूचनाय । कार्य्यं हि हेतुना
विनात्मान मनाप्रवृद्धेतुमत्तया कर्त्तारमाप्तिपति ।
ईश्वरपदसन्निधिप्रयुक्तो वा हेतुशब्दो विशिष्ट एव

त्वम् । न चानुगतं रूप मनादाय कथं तद्गृह इति वाच्यम् । तेन
तेन रूपेण विगिर्यैव तद्गृहात् । धात्वादिवत् । (२७) पारिभाषिक
मेव वा मङ्गलत्वम् । अभियुक्तानां नदीवृद्धादिवन्नियतप्रयोगं
दर्शनात् । मङ्गलमाचरेदिति न विधिः । किन्तु नमस्कारादिक-
माचरेदिति प्रत्येकमेव विधिकल्पनम् । तदुपजाय विघ्नध्वंस-
कामनया वेदविहितत्वेनोपाधिनानुगतो मङ्गलव्यवहार इत्यस्मद्
शुभवः ।

नन्वीश्वरपदं यदि कार्य्यमात्रकर्त्तरि गतं तदा कर्त्तुं हेतु
विशेषत्वाद्धेतुपदं शब्दपुनरुक्तम् । यदि च नित्यज्ञानवत्येव गतं
तदाग्निरुणः इति वदर्थपुनरुक्तमित्यत आह । ईश्वरमिति ।
हेतुपदं स्वमस्वन्यतया कार्य्यमुपस्थापयति । तेन चेतरेहेतुवत्
कर्त्ताप्याप्तिपत्ये । कर्त्तुरपि कारणत्वादित्यर्थः । ईश्वरपदेति ।

अथत्वमित्यर्थः । न चैवं प्रतियोगिन्यप्रमङ्गादाद्युपदं व्यर्थम् । तेन तत् ध्वंस प्रात
तेन तेन रूपेण जनकत्वाभ्युपगमेनास्योक्तत्वात् । यदि पारिश्रित्यवतिबन्धक
दरितस्यापि प्रायश्चित्तनाश्रयता तदा तदन्यत्वेनापि विशेष्यम् । पारिश्रित्यप्रति-
बन्धकविघ्नध्वंसमात्रकामनाकृतसुपर्णदानस्य संयाहृत्यमेवान्यत्वाप्रमङ्ग एवेत्याहुः ॥

(२७) धात्वादिवदिति । यथा धातुत्वं नैकं क्रियावाचित्वावच्छेदकं किन्तु
भृत्यादिकं तथा मङ्गलत्वमपि नैकमित्यर्थः ॥

श्रेयःसमधिगमनिमित्ते प्रवर्तते । प्रस्तुतशास्त्रहेतु-
त्वाद्वा हेतुमित्याह । स्मर्यते हि । कणादो मुनिः
महेश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य शास्त्रं प्रणीतवान् ।
तेन तं हेतुं प्रणम्य मया संग्रहः प्रवक्ष्यत इत्यर्थः । अत
ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणादनामानं मुनिं प्रणम्ये-
त्यनुषज्यते ।

यद्यपि गुरुतम-गुरुतर-गुरुक्रमेण प्रणामः क्रियत
इति शिष्टाचारादेव लभ्यते तथापि शिष्यशिष्याय क्रमो

(२८) पदान्तरमन्निधे हेतुसामान्यशक्तं तद्विशेषपरमित्यर्थः । नियोग-
स्त्वमेवं कुर्वित्याज्ञा । प्रसादः शास्त्रकर्तृत्वनिर्वाहकवरप्रदानम् ।
प्रवक्ष्यत इत्यत कर्त्तृपेक्षायां तमध्याहरति । मर्यते । यद्यपि
प्रवक्ष्यत इत्यस्य संग्रहविषयकशब्दप्रयोगः क्रियत इत्यर्थो न युक्तः
संग्रहस्य शब्दात्मकतया तस्यैव करणात् । तथापि संग्रहोच्चारणा-
नुकूला यत्नः क्रियत इत्यर्थः । अत इत्यनेनैश्वरपरामर्शभ्रमं
निवारयति । ईश्वरेति ।

यद्यपीति । (२९) अत्र नमस्कारः फलदायीति पदमध्या-
हरन्ति तेन रूपान्तरेणापि क्वचिन्नमस्कारे न व्यभिचारः ।

(२८) पदान्तरेति । गोबलाबद्धन्यायादिति भावः ।

(२९) अत्रेति । नमस्कार इति पदानन्तरं फलदायीति पदमध्याहरन्तो
त्यर्थः । तथाचोक्तक्रमेण क्रियत इति साध्ये उद्देश्यफलदायित्वे सति क्रमक्रिय-

निबद्धोऽन्विति । तथाच मुनिप्रणतेः पञ्चाङ्गावे दर्शिते
सन्निधिसिद्धमवधित्वं ईश्वरप्रणामस्येत्यत इति मन्द-
प्रयोजनमित्यपि न वाच्यम् । श्रुतिप्राप्तिर्थे प्रकरणा-
दीनामनवकाशात् । अथवा यतः शुश्रूषवः श्रेयो-
ऽर्थिनः श्रवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसेदु-
रतो वक्ष्यत इत्यनेन सम्बध्यते । अन्यथागण्यरुदितं
स्यादियपि शिष्यशिष्यायै । एवं हि शिञ्जितं शिष्या
अपि तथा कुर्युः । तथाचानवच्छिन्नसम्प्रदायं वीर्य्य-

सन्निधाति । अत्र प्रकरणापस्थिति योग्यमाकाङ्क्षे तन्नेवान्वयस्य
व्युत्पत्तत्वादित्यर्थः । श्रुतिप्राप्त इति । प्रकरणात् तदुपस्थितिरन्य
समभिव्याहारपरामर्शधोना विलम्बिता स्यात् । शब्दात्तु सा
शीघ्रम् । तन्नरपेक्षादित्यर्थः ।

ननु श्रुतिरप्यतः पदं सर्व्वनामरूपं तस्यावश्यं प्रकरणाप-
जीवकत्वं अन्यथा सर्व्वनामपदेन तद्विगेषालाभापत्तेः । अतः
प्रकरणस्यैवोपजीव्यत्वात् तदेवास्तु किं श्रुत्या । न च प्रकरणादस्तु-
गत्यावधिरूपस्थितो नावधित्वेनेति तदवगमार्थं श्रुतिरादरणीयेति
माषण्डमतमादिनमस्कारत्वं हेतुः । निर्विसर्गपाठपक्षे नमस्कारजन्योद्देश्यफल-
दायीत्यर्थः । व्यध्याहारनीत्यस्वरमस्मरणम् । तद्धीजन्यु शिष्टाचारान्नित्येन
शिष्टक्रियमाषण्डमतमादिनमस्कारत्वं हेतुर्ब्रह्म । शिष्टत्वञ्चाभ्वान्तम् । व्युत्क्रम-
नमस्कारस्य निष्कन्तत्वेन भ्रमनिवृत्त्यनत्यमित्येव व्यभिचारवारणेऽध्याहारो व्यर्थ
इति । रूपान्तरेणेति । व्युत्क्रमणेत्यर्थः ।

वत्तरञ्च शास्त्रं स्यादिति । येन विद्यैवाह । “असूय-
कायानृजवे जड़ाय न मां ब्रूया अवीर्यवती तथा
स्यामिति” । एतेन सौत्रमप्यतः पदं व्याख्यातं स्यात् ।

वाच्यम् । अनोरवधिव्याप्योपस्थापकत्वेन तत्परागमर्शादवधित्वस्य
लाभात् ।

किञ्च । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये
पारदौर्बल्यं अर्थविप्रकर्षादिति जैमिनीयसूत्रस्य नायं विषयः ।
तथा हि ब्रीहानवहन्तीत्यादौ श्रुतिर्द्वितीयायाः साध्यत्वस्य प्रकरणात्
यज्ञकरणगतोपकारकत्वस्य च युगपदुपस्थितौ साध्यत्वस्य श्रूयमाण-
त्वात् तथैवान्वयो नान्यर्थत्यादिस्तस्य विषयः । इह त्वतःपदाधि-
क्षेपदशायां न युगपदुपस्थितिर्न वा द्वितीयान्तोपस्थितस्य प्रक-
रणात् प्रकारान्तरणापस्थितिः । न । अनवबोधात् । तथाहि
शब्दा ह्यन्वयः सत्त्वैव शब्दापस्थितेर्नैवार्थेन न प्रकारान्तरणीप-

श्रुतिरपाति । शब्दोऽपीत्यर्थः । अनोरिति । अनुशब्दस्येत्यर्थः । नायमिति ।
तथाचात्र श्रुत्यपेक्षया परस्य प्रकरणस्य न दौर्बल्यं किन्तु बलवत्त्वमेवेति भावः ।
तथा ज्ञाति । भिन्नाकारेण युगपदुपस्थितौ शब्दोपस्थितप्रकारान्वयाभ्यर्हित
इत्यादि तत्तात्पर्यमिति भावः । अत्रचातः पदं व्यर्थमिति पूर्वपक्षदशायां न
युगपदुपस्थितिर्न वा भिन्नप्रकारेणेति नायं विषय इत्याह । इहत्विति । अन्वये
अन्वयबोधे । अन्वयाजनकत्वात् अन्वयबोधाजनकत्वात् ।

ननु तथापि शब्दतोऽतः पदमनुपादेयमनाद्यध्याहारे तथैव व्युत्पत्तेः । ल्यप-
लोप पञ्चम्यादौ तथादर्शनादित्याशयेनाह । पुर्व्विति । भीमासासूत्रस्यत्वश्वम-
वारयति । अथात इति ॥

पदार्थधर्मसंग्रह इति । पदार्था द्रव्यादय स्तेषां धर्मास्त एव परस्परं विगेषणीभूतास्त अनन संगृह्यन्ते शास्त्रे नानास्थानेषु वितता एकत्र सङ्कलय्य कथ्यन्त इति संग्रहः । स प्रकृष्टो वक्ष्यते । प्रकरणशुद्धः संग्रह-

स्थितेन । शास्त्रो ज्ञाकाङ्क्षा शब्देनैव परिपूर्यत इति न्यायात् । तथाच श्रुतिप्राप्ते शब्दकार्योन्वये प्रकरणादीनामुपस्थापकानाम-
नवकागादन्वयज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः । पूर्वोपपत्तिर्पणार्थवत्या-
दिकं योज्यम् । मौनमिति “अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः” इति
कणादसूत्रस्थम् ।

ननु द्रव्यादीनां धर्मा यदि तदभिवास्तर्हि (३०) न धर्मधर्मि-
भावः । भिन्नाश्च त सममपदार्थापत्तिरित्यत आह । तर्ह्येति ।
तदुपपादयति परस्परमिति । द्रव्यलक्षणं गुण स्तम्भलक्षणं गुणत्वं
जातिरित्यादिक्रमेणान्योन्यं विगेषणविगेष्यभाव इति नोक्तदोष
इत्यर्थः ।

(३०) तर्हीति । सेयत्वाद्यन्यधर्मे धर्मधर्मिभावस्य भेदगर्भत्वनियमादिति
भावः । भिन्नाश्चेदिति । अस्मी भावरूपा धर्मो यदि द्रव्यादिभिन्नाः स्युर्भावाः स्यु-
रित्यापादनम् । एवञ्च सप्रमपदार्थापत्तिरित्यस्य सप्रमपदार्थत्वापत्तिरित्यर्थो बोध्यः ।
एतेन यथाश्रुतेनापत्तिः । अभावभाटायसप्रमपदार्थत्वाभ्युपगमात् । अथ सप्रम
भावापत्तिरित्यथ । तदप्राप्तिर्हि रित्यादि निरस्तम् । परस्परमिति । यदमथ
कस्यापि किञ्चिद्विशेषणमित्यर्था नत्यन्योन्यं विगेषणविगेष्यभावः । तल्लक्षण
त्वमित्यप्रमपत्त्यविरोधात् । केचित्तु गुणत्वमित्यस्य द्रव्यघटितगुणलक्षणान्तरे
तात्पर्यमित्यन्योन्यमेव विगेषणविगेष्यभाव इत्याहुः ।

पदेन दर्शितत्वात् । वैशद्यं लघुता कृत्स्नता च प्रकर्षः
प्रशब्देन द्योत्यते । सूत्रे वैशद्याभावात् भाष्यस्याति-
विस्तरत्वात्प्रकरणादीनाञ्चैकदेशत्वात् । एतेनाभिधेयं
दर्शितं भवति । न च तत्प्रतीतावपि प्रेक्षावान्

ननु षष्ठीममसि धर्म्मोपमर्जनत्वात् पदार्थेन संग्रहान्वयानुप-
पत्तिरिति विशेषणममम एव न्याय्यः । मैवं मिथो व्यभिचारा-
भावेन विशेषणममामानुपपत्तेः । (३१) धर्म्मपदस्य नित्यमापेक्षत्वात्
पदार्थमादायैव संग्रहान्वयात् संग्रहस्य विस्तरापेक्षत्वात्तमाह शास्त्र
इति । प्रशब्दद्योत्यमाह प्रकृष्ट इति । प्रकरणं व्याख्येयग्रन्थः ।
शुद्धि रितरग्रन्थापेक्षया उत्कर्षः । एकदेशो द्रव्यादिपदार्थमात्रम् ।

मिथो व्यभिचाराभावेनेति । यद्यपि चतुष्टय इत्यादिदर्शनाच्चैवं तथापि प्रयोग-
दर्शनात्तत्र तथा । प्रकृते तु न तथेत्याहुः ॥

(३१) धर्म्मपदस्येति । न चाभेदे षष्ठ्यनुपपत्तिभेदे सप्रमपदार्थापत्तेर्दाय इति
वाच्यम् । तत्तत्पदार्थविशेषभेदेन पदार्थमात्राच्चाभेदेनोभयसम्भवादिति भावः ।
प्रशब्दद्योत्यमाहेति । यद्यपि धात्वर्थगतातिशयद्योतकत्वमेवोपसर्गिणा प्रकृते च न
संप्रज्ञो धात्वर्थस्तथापि उच्चारणकरणातिशयस्य धात्वर्थगतस्य द्योतनात् ।
कार्येऽपि संग्रहे उत्कर्षप्राप्तिरिति कृत्वा तथोक्तम् ।

ननु समग्ररूपप्रकरणस्य नात्र प्रस्ताव इत्यत आह । प्रकरणमिति ।
व्याख्येयग्रन्थ इति । यद्यपि भाष्यस्य न व्याख्येयत्वमस्ति तथापि वैशेषिकसूत्रं
तथेति केचित् । वस्तुतस्तु व्याख्येयो भाष्यरूपग्रन्थ एव प्रकरणमिति । इतरंति ।
एकलोपनिबन्ध इत्यर्थः । एकदेशोऽययः । प्रकृते असम्भवीत्यत आह । द्रव्या-
दाति । संप्रज्ञेति । मोक्षसंप्रज्ञयोरभेदान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । तच्चेति । सङ्गो-
दयञ्जेत्यभिधेयम् ॥

प्रयोजनं विना प्रवर्तत इति तमाह महोदय इति ।
महानुदय उद्बोध स्तत्त्वज्ञानमिति यावत् । सोऽस्मा-
ञ्जवतीति महोदयः संग्रहः ।

• ततः किं न ह्ययं पुरुषार्थः । के ते पदार्थाः के च
तेषां धर्मा इत्यत आह द्रव्येति । के पदार्था इत्य-
एतेनेति । ग्रन्थप्रतिपाद्याज्ञाने तत्र प्रज्ञावतामप्रवृत्तेरित्यर्थः ।
न चेति । संग्रहस्य गौणमुख्यप्रयोजनत्वाभावादित्यर्थः । केन-
चिन्महोदयपदेन मोक्ष उक्तः । तत्र च संग्रहस्य सामानाधि-
करण्यानुपपत्तेर्महोदयहेतुत्वान्महोदयः संग्रहो वाच्यः । तच्च
साक्षाद्वा परम्परया वा । नादो मानाभावात् । नान्यः (३२)
साक्षात्साध्यस्यैव प्रयोजनस्य लाभात् लक्षणापत्तयेत्यन्यथा व्याचष्टे ।
महानिति । सर्वं गत्यर्थाः ज्ञानार्था इत्युदयपदस्य ज्ञानाभिधातृ-
त्वात् । तस्य चोक्तृत्वं तत्त्वविषयत्वमित्यर्थः । संग्रहसामानाधि-
करण्यानुरोधात् पञ्चमीवहुव्रीहिमाह । सोऽस्मादिति ।

उत्तरग्रन्थोपयोगार्थमाह तत इति । तत्त्वज्ञानस्य निरु-
पधीच्छाविषयत्वाभावादित्यर्थः । प्रश्नानुरोधादिभज्य योज-

(३३) साक्षात्साध्यस्येति । तत्त्वज्ञानरूपस्येत्यर्थः । यद्यपि तदपि न संग्रहस्य
साक्षात्साध्यं तथापि मोक्षापेक्षया तथात्वं बोध्यम् । लक्षणापत्तेरिति । यद्यपि
बहुव्रीहिपक्षेऽपि लक्षणैव इत्यविशेषस्तथापि समासलक्षणाया निरुदयेन शक्ति-
तुल्यकत्वादिति भावः । केचित् समासलक्षणाजनकलक्षणयो तुल्यत्वेऽपि महो-
दयपदस्य मोक्षलक्षणापत्तेरित्यर्थ इत्याहुः । सत्यमे तथा लक्षणा वाच्येति
दर्शयन्माह । सर्वं इति ॥

पेक्षयां पदार्था द्रव्यादयः । के धर्मा इत्यपेक्षायां
साधर्म्यरूपा वैधर्म्यरूपा अनुवृत्तव्यावृत्तरूपा इत्यर्थः ।
तेषामुद्बोधः कथं पुरुषार्थ इत्यत्र तत्त्वज्ञानं निःश्रेयस
हेतुर्गति । तत्त्वमनारोपितं रूपं तच्च साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यामेव विविच्यते । साक्षादपि हि दृश्यमाना अत्यन्ता-
मङ्गीर्णाः स्थाग्ववादयो वक्रकोटगादिभिः पुरुषादिभ्यो

यति । अत्रेति । नन् तस्य भावस्तत्त्वमच्यते न चात्र प्रकृतं
तच्छब्दार्थः किञ्चिदित्यत आह । तत्त्वमिति । अवयवार्थ-
मनपेक्ष्यं तत्त्वपदमनारोपितं रूपं कृदु मित्यर्थः । (३३) नन्वा-
रोपविषयत्वमप्रमिदं सर्वस्यैवारीपविषयत्वात् । नचाभावादी
केवलमविकल्पकवेद्यं विशेषदशैरनियमानारोपविषयत्व । नील
न्तम इत्यत्राभावापि नालारापात् । नचाभावत्वनानुपस्थिति
दशायां स इति वाच्यं । नीलारोपकाले हि तमां यद्यभावत्वन

(३३) नन्वारोपितं रूपं आरोपाविषयत्वमेव तत्रं पदार्थानां साक्षां
तज्ञापमिदमित्याह । नन्वारोपेति । यद्यप्येवमपि अभावत्वनानुपस्थितिदशायां
आरोपाविषयत्वमेव । तथाप्यभावत्वनोपस्थितिदशायामारोपविषयत्वं नास्तीति
शङ्कामात्रं दूषयति । नीलारोपेति । तत्र मतं तदारोपानुपपत्तिरित्यर्थः ।
कथं नीलं तम इति । तथा शङ्के पीतारोपवद्वाच्यप्राबल्यादभावत्वनोपस्थिति
दशायामपि नीलारोपोऽभ्युपेयः । एवञ्च तदापि तवारोपविषयत्वमेवत्यर्थः ।
इदं नीलमिति । न चेष्टापत्तिः । नीलं तम इति सर्वानुभवादिति भावः ।
तद्विषयत्वमिति । यद्यप्येवं प्रमाविषयत्वं तत्त्वमिति पर्यवसितं तथाच घटत्वादे
स्तथात्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । यद् यत्वास्तीत्यादिना तस्य तत्त्वताभ्युप

विविच्यन्ते न त्वन्यथा किं पुनरतीन्द्रिया मिथो विमि-
श्रीभूताः कालाकाशादयः शरीरात्मादयोवेति । एतेन
पदार्था एव प्रधानतयोद्दिष्टा वेदितव्याः ॥

भासेत तदारोपानुपपत्तिः विशेषदर्शनात् । न चेत् कथं नीलं
तम इति धीः । आलोकाभावस्य तमस्वात् । इदन्त्वेन चाभाव
भाने इदं नीलमिति बुद्ध्यापत्तेः । अत्राहुः । नञः पर्यादास
वृत्तगानारोपः प्रमा । तद्विषयत्वं तत्त्वं । तत्त्वातत्त्वविभागश्च
यद्यवास्ति तत्र तत् तत्त्वं । यद् यत्र नास्ति तत्र तदतत्त्वमिति
विशिष्टैव निर्वक्तव्यः । सामान्यतस्तत्त्वं नास्त्येव । (३४) यद्वा
स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावममानाधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वं

गमात् । तथापि तत्त्वपदेन धर्माभिधानप्रमाविषयधर्मा घटत्वादेरेव तत्त्वमिति
भावः । अन्येवं घटत्वस्य प्रमाविषयधर्मत्वात् घटतत्त्वं नापि स्यादित्यत्र आह ।
तत्त्वातत्त्वमिति । यदवच्छेदेन यत्र यदस्ति तदवच्छेदेन तत्र तत्तत्त्वम् । यदवच्छेदेन
यत्र यच्चास्ति तदवच्छेदेन तत्र तदतत्त्वमित्यर्थः ।

(३४) ननु कलकलं प्रमेयत्वादावतिव्याप्तिम् । न च तत्त्वमिति वाच्यम् ।
साधर्म्यैव धर्म्याभासेव विविच्यते इति अन्यस्वरसेन साधर्म्यैव धर्म्याभास
विवेचनीयस्य इतरभेदोपयिकस्य द्रव्यत्वादेरेव तत्त्वस्यात्र लक्ष्यत्वादित्यस्वरमादाह
यहेति । स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमतो नाव्याप्तिः ।
अन्योन्याभावस्यान्योन्याभावव्यवहारविषय इति भागादादित्याव्याप्तिरिति ।
तच्चिन्त्यम् । तद्व्यन्यस्य विशेषदर्शनाच्चिन्तयत इत्यर्थात्तानुपपत्तेः अन्यतमेव व्याख्या
तत्वात् । विशेषदर्शनस्य च प्रमेयत्वादावपि मत्त्वेन लक्ष्यत्वाविरोधान् । केचित्सु
प्रमेयत्वादेरपि लक्ष्यत्वमेव । स्वाश्रयस्य च यावत्त्वं न विवक्षितम् । येन तत्त्वा-
व्याप्तिः स्यात् । किन्तु यत्किञ्चित्त्वमेव ।

अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथक् नोद्दिष्टः प्रतियोगि-
निरूपणाधीननिरूपणत्वात् । नतु तुच्छत्वात् । उत्-

निर्वाच्यं । तत्त्वज्ञानसाधर्म्यादेरूपयोगार्थमाह । तच्चेति । यस्य
यत् तत्त्वं तत्तद्विशेषदर्शनान्विधीयते इत्यर्थः । अत्र लौकिक-
निदर्शननैतच्छास्त्रसाध्यशरीरात्मविवेकेऽपि साधर्म्यादेरूपयोगं
दर्शयति । साक्षादपीति । अतीन्द्रिया इति कालाकाशादय
इत्यस्यैव विशेषणं । मिथो मिथीभूता इति भिन्नत्वेन साक्षात्कारा-
विषया इत्यर्थः । अभेदेनैव भासमानाः शरीरात्मादय इति वार्थः ।
तयो भेदज्ञानार्थैव तच्छास्त्रप्रवृत्तेः । ननु द्रव्यादीनां तत्त्वविशेषण
त्वात् तद्विशेषक तदितरभेदानुमानममङ्गतमित्यत आह । एते-
निति । आत्मादिधर्मितत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन श्रुत्या बोधनात्
द्रव्यादय एव तत्त्वतो ज्ञेया इत्यर्थः ॥

ननु निःश्रेयसोपयोग्यभावः किमिति नोद्दिष्ट इत्यत आह ।
अभावस्त्विति । ननु प्रतियोगिनिरूप्यस्यानभिधाने संयोगादेः

नन्वेवं यत्किञ्चित्कस्यान्योन्याभाव समानाधिकरणतया प्रमेयत्वादावव्याप्ति-
रेवेति चेत् । न । असमानाधिकरणत्वं हि तदनधिकरणाधिकरणत्वमत्र विव-
क्षितम् । तच्च तत्राप्यास्ति । घटान्योन्याभावानधिकरणे घटे तस्य वृत्तेः । न चैवं
प्रमेयत्वादिकं घटस्यापि तत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । एवञ्च यस्यान्यया-
न्योन्याभावानधिकरणाधिकरणत्वं यत्र यस्य तत्त्वमिति पर्यवसितम् । यद्यपि
यदधिकरणत्वं यत्र यस्य तत्र तत्तत्त्वमित्येवास्तु । तथाच पूर्वो भेदोऽपि ।
तथापि यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेन वैयर्थ्यमुपाधिभेदाच्च भेद इत्याहुः । समा-
नाधिकरणपदेन विनियतसमानाधिकरणत्वविषयया व्याप्यत्वं विवक्षितम् ।

पत्तिविनाशचिन्तायां प्रागभावध्वंसाभावयो वैधर्म्म्या
चेतर्गतराभावात्यन्ताभावयोस्तत्र तत्र निदर्शिष्यमाण-
त्वात् । तेन द्रव्यादीनां साधर्म्मावैधर्म्माभ्यां तत्त्वं
प्रतिपादयन् संग्रहो निःश्रेयसं साधयति यतोऽतः
प्रेक्षावतामुपादेय इति तात्पर्यम् ॥

कथमुद्देशः । अथ प्रतियोगी विरोधी । संयोगादिस्तु स्वमस्वस्मि-
निरूप्यः तथापि यदेवं तत्र प्रदर्श्यत इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा
द्रव्यत्वमेवानुद्देशे हेतुरित्यपि सुवचम् । न च प्रतियोगिनिरूप्यत्वं
दर्शयितुं पृथक् नाहिष्ट इति युक्तम् । अनुद्देशस्य तत्रासामर्थ्यात् ।
अथ द्रव्यादिषट्कोद्देशेनैवाभावोऽप्युद्दिष्टः (३५) द्रव्यं हि
गुणान्योन्याभाव इति चेत् । न । न हि द्रव्यादिनिष्ठः स इति
तत्कथनेनैवाभावकथनम् । गुणानामप्यनुद्देशप्रसङ्गात् । अत्राहुः
अभावः किमिति नाहिष्ट इति प्रश्ने पदार्थपदेनैवाहिष्ट इत्युत्तरितं

तथावासामानाधिकरस्यन व्याप्यत्वसक्तम् । एवञ्च यत्किञ्चित्त्वाद्ययान्योन्याभाव-
व्याप्यधर्म्मस्तत्त्वमित्यपि प्राञ्च ।

(३५) * द्रव्यं हीति । गुणादिर्कं गुणसंसर्गाभाववत्यपि बोध्यम् । तेन संसर्गा-
भावस्यापि लाभात् अन्योन्याभावस्याभावघटितत्वात् सोऽपि प्राप्त इत्यप्याहुः ।
प्रमित इति । यद्यपि प्रतियोगिप्रमाधोनप्रमाविषयत्वादित्यत्र प्रमाविषयत्व
सात्वस्य गमकत्वेऽधिकं व्यर्थम् । प्रमितत्वे साध्ये साध्यावैगिष्टाच्च । तथापि
प्रामाणिकत्वे साध्ये प्रमाविषयत्वं हेतुः । यदा वैगिष्टादेन भानं तदा ज्ञान-
विषयत्वमेव हेतुः । प्रतियोगीत्यादिकस्तु तर्कसूचनायोक्तम् । न तु हेत्वन्तर्गत
इति । आद्य इति । भावाभावयोर्विभागं विना भावानामभावान्तरविभागानु-

सौगतमलीकत्वान्नोद्दिष्ट इति प्रत्यवस्थितं प्रत्याह । स्वरूपवान् प्रामाणिकः । अत्र हेतुः प्रतियोगीति । प्रतियोगिनिरूपणं तत्रमा । तदधीनं निरूपणं प्रमा यस्य तत्त्वात्मित इति सौगते निरस्ते विशिष्टानुद्देशे हेतुमाह । उत्पत्तीति । अभ्युपगम-
मिहान्तसिद्धत्वादित्यर्थः । निःश्रेयसोपयोगिपदार्थं प्रसृतं अभाव-
स्यापि तत्त्वात् । सामान्यतो द्विविधः पदार्थो भावोऽभावश्चेत्यर्थः ।
पदार्थविभागः शाब्दश्च भावविभाग इति भावः ।

यद्वा प्रतियोगितत्त्वं न्यायशास्त्रं तन्निरूपणाधीननिरूपण-
त्वात् । दृष्टश्च प्रतितन्त्रोपदिष्टस्यानुद्देशो यथा न्यायशास्त्रे मनस
इन्द्रियत्वस्य । (१६) यद्वा पृथङ् नोद्दिष्टः । द्रव्यादिपदेनैव
तद्वशावृत्तिरूपवैशिष्ट्याभिधायिनोद्दिष्टत्वादित्यर्थः । द्रव्यादितत्त्व-
ज्ञानस्य गौणप्रयोजनत्वमाह । तर्नेति । तत्त्वप्रतिपादनमत्र
नात्मादीनामितरभेदानुमितिजनकत्वम् । शब्दात्मकस्य संयह-
स्यानुमितिजनकत्वं मानाभावात् । जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च ।
किन्त्वात्मविवर्के प्रमाणोपदर्शनमेव । एवञ्च परमपुरुषार्थसाधन-
साधनताज्ञानादेव शास्त्रे प्रवृत्तिरिति विपश्चितं न्यायप्रथमाध्याय
प्रकाशोऽस्माभिः ॥

परत्तिरित भाव । यद्यपि निःश्रेयसोपयोगित्वाविशेषाद्भावाविभावाविभागे-
ऽपि शाब्द एव युज्यते तथापि स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगाद्यनुपपत्तिरिति भाव ।

(१६) नन्वत्रं नोद्दिष्ट इत्येवोच्येत न तु पृथगिति विशेष्येदित्याशयादाह ।
यद्वा पृथगिति । अतद्वशावृत्तिवैशिष्ट्याभिव्याचार्यमतानुसारेणेदम् । यद्यप्येव-
मपि भागभावादीनामप्राप्तेः । तथापि पृथगिति तात्पर्यम् । जातिसङ्कुरेति ।
यद्यपि वैशेषिकमते शाब्दत्वं न जातिः तथापि न्यायनयमभ्युपेत्याहम् ।

निःश्रेयसं पुन दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी । अत्र च
वादिना मविवाद एव । न ह्यपवृक्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत
इति कश्चिदभ्युपैति । केवलमात्मापि दुःखहेतुत्वान्नि-
वर्त्तयितव्यः शरीरादिवदिति ये वदन्ति तेषां यद्यसौ

तथापि नाविविक्तस्य निःश्रेयसस्य पुरुषार्थत्वमिति तद्वि-
नक्ति । निःश्रेयसमिति । दुःखनिवृत्तिमात्रं संमारितावस्थाया-
मप्यस्तीति अत उक्तमात्यन्तिकीति ।

(३७) ननु किमात्यन्तिकत्वं न तावद्दुःखममानकालीनत्वम् ।
इदानीममुक्तत्वापत्तेः । नापि सामानाधिकरण्यविशेषितमिद-
मेव सुषुप्तस्यापि मुक्तत्वापत्तेः । नापि द्वेषाजनकदुःखप्रतियोगि-

विपश्चितमिति । कारणतत्कारणसाधारणस्यैव प्रवर्त्तकस्य तत्र नियुक्तत्वा-
दिति भावः ॥

(३७) नन्वात्यन्तिकस्य निवृत्तिविशेषणत्वेऽत्यन्ताभावः फलति । स च न मुक्ति-
रसाध्यत्वादित्याशयेन प्रच्छति । नत्विति । सुषुप्तस्यापीति । दुःखासमानकालीनत्वं
दुःखसमानकालीनात्यन्ताभाववत्त्वं यदि तदा सुषुप्तिप्रकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभाव
सत्त्वादतिव्याप्तिर्बोध्यः । अन्यथाप्ये समानाधिकरणदुःखममानकालीनत्वादति
व्याप्त्यमभ्युपैति । द्वेषाजनकेति । न चैवं मूले दुःखपदं व्यर्थम् । ननु ध्वंस-
भावे तात्पर्यात् द्वेषाजनकरत्वं यदि तदनुपधानं तदातिव्याप्तिरप्य तदयोग्यत्वं
तदासिद्धिरित्यस्य दादिसाधारणद्वेषाजनकरत्वं वाच्यमेवं सत्याह । योगिमा-
मपीति । अन्यथा रागद्वेषानुत्पत्ताविष्टानिष्टसाधनताज्ञानाभावे प्रवृत्त्याद्यनुप-
पत्तेः । किन्त्वस्य दादिवसोत्कटरागद्वेषावित्येवामक्तोऽद्वितीयः मुख्यः इत्यस्यार्थ इति
बोजयन्ति ॥

नास्ति किं निवर्त्तयितव्यम् । अत्यन्तासतो नित्य-
निवृत्तत्वात् । अथास्ति तथापि किं निवर्त्तनीयं नित्य-
त्वेन तन्निवृत्तेरशक्यत्वात् ।

कत्वं योगिनोऽप्येवं भावात् । परममुक्तेश्चात्र लक्ष्यमाणत्वात् ।
यद्वक्ष्यति । नह्यपवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत इतीति ।

न च (३८) समानाधिकरणविशेषगुणसमानकालीनात्म-
विशेषगुणध्वंसो भुक्तिः । भोगतत्त्वाधनेतरत्वेन तस्यादृष्टाजन्यत्वा-
दितिवाच्यम् । ज्ञानस्यापि दुःखतया वर्त्तमानाप्यचिरमनुभूयत
इति ग्रन्थविरोधात् । नापि संस्काराजनकभोगध्वंसः चरमभोगस्य
संस्काराजनकत्वे मानाभावात् । तस्य संस्कारात् कालाद्वा विनाश
इति वार्त्तिकविरोधाच्च । नापि ज्ञानाजनकसंस्कारध्वंसः रोगादि
नापि तन्नाशमश्वत्वात् ।

(३८) समानाधिकरणेति । इदानीन्तनसूत्रव्याप्तिवारणाय समानाधि-
करणपदम् । आत्मैकत्वादिकमादायामसम्भवारणायान्विशेष्यपदम् । घटरूपादि-
ध्वंसादित्यव्याप्तिवारणायान्वयपदम् । चरमविशेष्यपदञ्च सुक्तात्मनःसंयोगध्वंसे-
ऽतिव्याप्तिवारणाय । न च सोऽपि ध्वंसो भुक्तिरेवेति वाच्यम् । मनसो मुक्तत्वा-
पत्तेरिति भावः । ज्ञानस्यार्थाति । यद्यपि ज्ञानस्यापि दुःखतयेति न वार्त्तिक-
ग्रन्थान्तर्गतमनः तदनन्तभावेनैव ग्रन्थविरोधसम्भवात् तद्वर्त्य तथापि विशेषगुणेत्या-
दिना दुःखरूपविशेषगुणसमानकालीनत्वं विवक्षितमिति यदि कश्चिद् श्रूयात् ।
तदापि चरमज्ञानस्यैकविंशतिप्रभेदभिन्नद्वयान्तर्गततया दोषतादवस्थमेवेति
प्रदर्शनाय तदुक्तमिति ध्येयम् । यद्यपि मुख्यद्वयसमानकालीनत्वविवक्षया नोक्त
दोषस्तथापि तादृशविशेषगुणध्वंसत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वमिति दृष्टव्यम् ।

ननु संस्कारे श्रुतिः प्रमाणं तदभावात् संस्काराभावोऽनुमेय इत्यत आह ।

अथ दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति श्रुते स्तदत्यन्तविमोक्षो-
ऽपवर्गे इति सूत्राच्च दुःखात्यन्ताभावो मोक्षः । यद्यपि पर
दुःखात्यन्ताभावः स्वतःमिद एव स्वदुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्य-
मश्रुर्वी घटादावतिप्रसक्तः अमाध्यय । तथापि दुःखसाधनध्वंसं
एव स्ववृत्तिदुःखात्यन्ताभावमस्वन्वः । न चेवमावश्यकत्वात् स
एव मोक्षः । तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् दुःखाभावमद्दिश्य तत्र
प्रवृत्तिरिति । तन्न । मत्यत्यन्ताभावे न मस्वन्वो नानागतस्य स्व-
वृत्तिदुःखस्य । मुक्तस्यानागतदुःखाभावात् अत्यन्ताभावमस्वन्वः ।
विरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्य तस्य । तद्वृत्तेस्तात्वात्यन्ताभावविरोधात् ।
अतोतदुःखात्यन्ताभावस्यानुद्दिश्यत्वात् । नापि परकीय दुःखस्या
त्यन्ताभावेन मस्वन्वः तस्य स्वतः मिदत्वात् । इह तस्मात् समान

तस्येति । तथा च चरमभोगस्यावश्यं संस्कारजनकत्वमभ्युपेयमितिभावः । वस्तुतः
संस्काराजनकत्वं यदि तदनुपाहतत्वं तदातिव्याप्तिरप्य तदयोग्यत्वं तदामश्रुर्वी
नेन च रूपेण स्वतः पुरुषार्थत्वं मितिभावः । ज्ञानाजनकत्वं यदि तदयोग्यत्वं
तदामश्रुर्व इति तदनुपधानमेव वाच्यमिति तददृश्यति । योग इति । दुःख
साधनेति । न च संशयितादशायां यत्किञ्चिददुःखसाधनध्वंसमश्रुर्वीतदतिव्याप्ति
रितिवाच्यं समानाधिकरणदुःखसाधनापागभावासङ्घवृत्तिदुःखसाधनध्वंसप्रत्या-
सक्तिरुदुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्वात् । घटादौ च प्रत्यासक्त्यभावाच्चातिप्रसक्तिः ॥

(३६) तस्मात् समानेति । तथा च स्वसमानकालीन समसमानाधिकरणदुःख
पागभावसमानदेवो दुःखध्वंसोऽस्मटादीनां प्रसिद्ध स्तद्वृत्तिदुःखध्वंसो मोक्ष इति
पर्यवस्यति तेन नापसिद्धः ।

ननु समानकालीनपटस्यामश्रुर्वीत्वार कत्वे सार्थकत्वेऽपि समानाधिकरणपटं
व्यर्थमिति चेन्न । पटपटस्याधिकरणसामान्यपरतया इदानीन्तनसङ्गत्याप्ति

कालीन समानाधिकरण दुःखप्रागभावासमानदेशत्वमेव दुःखध्वंस
स्यात्यन्तिकत्वम् । आद्यविशेषणद्वयनिवेष्टात् नेदानीन्तनमुक्त्यदि
व्याप्त्यसम्भवी । अत्र चेति । यद्यप्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेर्मुक्तिते
विवाद एव तथापि मुक्तिदशायां ईदृशदुःखनिवृत्तिरस्तीत्यत्र न
विवाद इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । नहीति । शरीरादीनामुच्छे
द्यत्वे दुःखहेतुत्वमेव तन्त्रं तच्चात्मन्यपीति तस्याप्युच्छेदो मोक्ष इति

वारकत्वात् । शुकादिदुःखध्वंसस्य समानकालीन दुःखप्रागभावेन समानकालेऽधि
करणे समानाधिकरणत्वात् न च समानाधिकरणपददानेऽप्येष दोषः । व्याप्ति
रूपाधिकरणस्यात्र विवक्षितत्वात् ।

न च देशपदमेव तत्परमस्तु तथा च व्यर्थविशेषणत्वमेवेति वाच्यम् । स्वतन्त्रे
च्छाया नियोगाद्यनुपपत्तेः यथेक्षयाख्याने व्यर्थत्वाद्भावात् । न चैवमव्याप्ति
वारकत्वे आद्यविशेषणेत्यप्यसम्यग्विरोध इति वाच्यम् । व्याप्तिमतिक्रान्ताति
व्याप्तिरित्यनेनाव्याप्त्यभिधाने तात्पर्यात् । लक्ष्ये लक्षणातिव्याप्तेर्देष्टव्यत्वात्
अव्याप्तिरित्येष पाठः । अतिव्याप्तिपाठस्तु काचित्कः प्रामादिक इत्यपि वर्तन्ति
नचीषान्यदुःखध्वंसंतिव्याप्तिः । आद्यादुःखपदस्यैकप्रभेददुःखपरतया चरम
भोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशत्वात् । अतएव प्रागभावपदमप्यर्थवत् । भोग-
रूपसमानदेशतया चरमदुःखध्वंसस्यासम्भवात्वारकत्वात् ।

यद्यन्तु । लक्षणद्वये तात्पर्यम् । एकत्र देशपदं कालरूपाधिकरणपरं अपर
त्रात्मरूपाधिकरणपरम् । तथा च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालो
दुःखध्वंसइत्येकम् । समानकालीन दुःखप्रागभावसमानाधिकरणो दुःखध्वंस
इत्यपरम् । अत्र चरमसत्तौ सम्भवेनासम्भवाभावादिदानीन्तनसत्तयव्याप्तिवारणाय
प्रथमलक्षणे समानाधिकरणपदम् । असम्भवारणाय द्वितीयलक्षणे समान-
कालानपदम् । तदिदं सक्तं आद्यविशेषणेति । नत्येकत्रैव लक्षणे विशेषणद्वये
भोमदोषवारणमिति तदर्थ इति ग्रम् ।

कैचित् स्वसमानकालीन समानाधिकरणश्च तौ तथा । तथाभूतौ यं

सौगतमत मुत्थाप्य निराकरोति । केवलमिति । यद्यसाविति ।
शरीरादिभिन्ने यद्यात्मत्वं न वर्त्तत इत्यर्थः । अथास्तीति । शरीरा-
दिभिन्ने यद्यात्मत्वं वर्त्तत इत्यर्थः । नित्यत्वेनेति । वीतरागजन्मा-
दृग्गदादिति न्यायेनानादित्वमिहो अनादिभावस्य नित्यत्वं धर्मि-
ग्राहकमानमिहमित्यर्थः ।

दुःखप्रागभासौ ताभ्यामसमानदेगत्वमित्यर्थः । तेन तदभयसमानदेगत्वाभावस्य
त्रिगिटाभावतया न व्यर्थविशेषणत्वम् । यथा घटश्चपि घटपटोभयाभाव इति ।
अतएव नाप्रमिद्धिरपि प्रत्येकं प्रसिद्धेः । यथा व्याख्यातेनोपपत्तेषु बान्योन्या-
भावरगर्भत्वमादाय प्रसिद्धिरादानम् । व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादर-
स्यावश्यकत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अरमसुक्तौ समानकालीनदुःखप्राग-
भावाप्रसिद्धौ प्रत्येकमपि प्रसिद्धसम्भवात् । यद्विच तदुभयसमानदेगो दुःखध्वंसो
अच्छटादीनां प्रसिद्धस्तद्विच्छदध्वंसो भोज इत्यभिसतं तदा किं हन्तादिना
कृष्टट्ट्याख्यानेन । न च व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादर स्यावश्यक
इति वाच्यम् । कर्मोपारयानुसरणेऽप्यन्योन्याभावरगर्भतया प्रसिद्धेर्विगिटाभाव-
तया व्यर्थविशेषणत्वाभावाच्च तस्यावश्यकत्वम् ।

ननु सुखान्तमुक्तावध्याप्तिः । ते नराः सुखसृज्य इति श्रुते मरणस्य दुःखा-
व्याप्त्यसम्भवात् । न च तत्सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव मुक्तिः । तत्वाप्यक्त-
नक्त्यावध्याप्तेः । तत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतया तत्प्रागभावसमानदेगत्वात् सकृद्य
सुखोत्पत्त्यसम्भवाच्चेति चेन्न । ते नरा इत्यादि अन्तरन्यापेक्षया मरणोत्पद ख
भाज ईक्ष्णु तात्पर्यात् । न चानुपपत्तिं विना न मुख्यार्थत्याग इति वाच्यम् ।
दुःखविशेषहेत्वयथाटिपीडनमत्तेन दुःखोत्पादस्यावश्यकत्वात् ।

ननु मरणे दुःखं मे माभूदिति कामनया प्रवागक्लातो य स्तत्र का गतिरिति
चेन्न । तत्र कामनैव बाधिता । अन्यथा यत्र स्वर्गं मम दुःखं भवत्विति कामनया
क्लात स्तत्र का गतिः । न च दुःखे कामनैव नेति वाच्यम् । इदमाधनताज्ञानेन
तत्सम्भवात् । न च यत्र योगिनं सकलदुःखमुपमुञ्च्य सुखं भुक्तं तन्मुक्तावध्याप्ति

अथ ज्ञानस्वभाव एवासौ निवर्त्तनीय इति मतं अनुमतमेतत् । दग्धेभ्यनानलवदुपशमो मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादतिरिक्ते आत्मनि प्रमाणं वक्तव्यमित्यवशिष्यते । तद्वक्ष्यामः । सांख्यानामपि दुःखनिवृत्तिरपवर्ग इत्यत्र न विव्रतिपत्तिः । प्रकृत्याश्रयं दुःखं न पुरुषाश्रयमिति विवादः । तन्मतमग्रे निराकरिष्यामः । यत्वनुपप्लवां चित्तमन्तति मनन्ताप-

ननु प्रवृत्तिविज्ञानमन्तानान्तःपातिकादाचित्कोऽहंप्रत्यय एवात्मा स चोच्छेद्य एवेत्याह । अर्थेति । यदि भावस्योच्छेदो मोक्ष इत्युच्यते (४०) तदेष्टापत्तिरस्माभिरपि तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानं विनाश्य नश्यतीत्यभ्युपगमादित्याह । दग्धेति ।

नन्वेवं ज्ञानरूपस्यात्मनो मोक्षे नाश इत्यस्मत्समीहितं मिदमित्यत आह । तस्मादिति । प्रकृत्याश्रयमिति । यद्यपि भावाष्टकमस्यन्नतया महत एव दुःखमुपैयते सांख्ये स्तथापि तन्मतं कार्यकारणयोरभेदात् प्रकृत्याश्रयं दुःखमुक्तम् । एतस्य विवादस्य

रिति वाच्यम् । तत्रापि शरीरत्यागसमयेऽवश्यं दुःखोत्पत्तेः । न च भोजकादृष्टं विना कथं दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्नस्य भागेन जीणत्वेऽप्यवश्योत्पत्त्यमानमरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्यात् । न चैवमोक्षस्यापि शरीरत्यागकाले दुःखापत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणबाधेन चाघाटिति टिक् ॥

(४०) व्याघातादिभयादाह । शरीरादिति । तदेष्टापत्तिरिति । अग्रेप विशेषणोच्छित्तिर्भुक्तिरिति भतेनेदम् ॥

वर्गमाहुः तेऽप्युपप्लवस्य दुःखमयत्वात् तन्निवृत्तिर्मेवे-
च्छन्ति । न च चित्तमन्तरेनन्तत्वं प्रामाणिकं निमि-
त्तस्य शरीरादेरपायं नैमित्तिकस्य चित्तस्योत्पादयितु-
मंशक्यत्वात् । उपप्लवावस्थायां तन्निमित्तमिति चेन्न ।
अनुपप्लवस्यापि तत्माध्यत्वात् ।

न हि शरीरनिरपेक्षा तत्सिद्धिः सम्भवति । योगा-
भ्यासमाध्यत्वात् तस्य । अन्यथान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।

मोक्षाविषयत्वेऽपि यस्य दुःखनिवृत्तिस्तस्य मोक्ष इति प्रकृतेरव-
मोक्षा नात्मन इति मोक्षविषयत्वमस्यास्येवेति भावः । प्रवृत्ति-
विज्ञानोपादानमालयविज्ञानमन्तानः पूर्वपूर्वतज्जातीयज्ञानोपा-
देयः स एवैको मोक्षेऽनुवर्त्तत इति मतमुत्थाप्य निराकरोति ।
ये त्विति । उपप्लवः समारः । उपप्लवति । अनुपप्लवावस्थायाञ्च
शरीरं विनापि पूर्वपूर्वालयविज्ञानेनैव उत्तरं तदुत्पाद्यत इत्यर्थः ।
अनुपप्लवस्यापीति । उपप्लवध्वंमो वानुपप्लवः । अविद्यमान
उपप्लवे यत्नेति चित्तविशेषो बोधयत्नापि शरीरं कारणमित्यर्थः ।

योगति । योगश्च शरीरजन्यश्रवणादिमाध्य इत्यर्थः । अन्य-
थेति । न चोपप्लवावस्थावर्त्तिशरीरमनुपप्लवं साधयतीति नान्यो-
न्याश्रय इति वाच्यम् । चित्तोत्पाद प्रति । ४१ । सामान्यत

(४१) सामान्यत इति । नाश्वेन अन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने शरीरं हेतु न तु
संसारकार्त्तानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने गौरवादिति भावः ।

शरीरादिनिवृत्तावनुपप्लवच्चित्तस्य । अनुपप्लवे च तस्मिन्
 शरीरादिनिवृत्तिरिति । अथ शरीरादिकमपि चित्त-
 विलसितमात्रं न तु वास्तवमित्यभिप्रायः तत्र वक्ष्यते ।
 वेदान्तिनामप्यविद्यायां निवृत्तायां केवलमात्मैवापवर्गे
 एव शरीरस्य हेतुत्वेनानुपप्लवावस्थायामपि तदभावे चित्तसन्तते-
 रेवानुत्पादात् । अथेति । विज्ञानमेव पारमार्थिकं ग्राह्यांश-
 स्यात्कीकत्वमिति पक्षे ज्ञानभिन्नं शरीरं वस्तु नास्त्येव कस्य च
 तत्कारणतेत्यर्थः । वेदान्तिनामिति । वस्तुतो ब्रह्माद्वैतमात्रात्-
 कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मापवर्गे वर्त्तते
 इत्येकदण्डमतमयुक्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकस्य ब्रह्मणो नित्य-
 तया मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् । पुरुषप्रयत्नं विनापि तत्-
 सत्त्वेन तस्यापुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिमात्रस्य प्रयत्नसाध्य-
 त्वेऽपि अपुरुषार्थत्वात् । न पुत्र इति । एषा श्रुतिः पुत्र-
 स्यात्सम्बन्धेन प्रियत्वं बोधयत्यात्मनः स्वाभाविकं प्रियत्वं बोध-
 यति । यदन्वये यत्प्रतीयते यद्विरहे तु न प्रतीयते तत्तस्य स्वाभा-
 विकमिति लोकसिद्धव्युत्पत्तेः । आनन्दं ब्रह्मणो रूपमित्येक-
 वाक्यत्वाच्चात्मनः प्रियात्मकानन्दरूपत्वप्रतीतिश्च । न चात्मन इति
 तादर्थ्यचतुर्थ्यनुपपत्तिः । यथाय दार्ष्टिक्यं दारुस्वरूपयूपार्थत्व-

न च दारुयूपयोरभेदादस्तु तथा । आत्मपत्रयोस्तु भेद इति कथमेव मिति
 बाध्यम् । अद्वैतवादिना परेण तत्राभ्युपगमात् । अन्यथा दारुयूपयोरप्यवयवा-
 वयविभेदेनातथात्वापत्तेः ।

वर्त्तते इति मते न नो विवादः । न पुत्रः पुत्राय प्रियो भवति आत्मने वै पुत्रः प्रियो भवति इत्यादि श्रौतोपपत्तिवलात् सर्वस्यात्मौपाधिकं प्रियत्वं स्वभावतश्चात्मैव प्रिय इति पुनरवशिष्यते तत्र वच्चाते ।

तौतातिता स्वकार्यमपीश्वरज्ञानं शरीरमन्तरणा-

वदुपपत्तिरित्यर्थः । त्रिदण्डिन स्वानन्दमयपरमात्मनि जीवात्मनयो मृत्तिः । लयश्च लिङ्गशरीरापगमः । लिङ्गशरीरश्चैकादशेन्द्रियाणि महाभूतानि पञ्च च सूक्ष्मात्रया सम्भूयावस्थिताति जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः । तत्र । शरीरध्वंसस्य स्वताऽपुरुषार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरनाशे श्रौपाधिकजीवनाशो लयः । स्वनागस्यापुरुषार्थत्वात् । ब्रह्मणो नित्यत्वेन तदभिन्नस्य नाशानुपपत्त्यर्थः । भेदाभेदस्य विरोधिनामस्मत्वात् ।

दुःखमाधनशरीरनाशे (४२) नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भाट्टमतं निराकरोति । तौतातितास्त्विति । ईश्वरं शरीरं विना नित्यमपि न ज्ञानमित्यङ्गीकृत्य मुक्तस्य भोगायतनं विना भोग इत्यभ्युपगमाच्च तत्रापि । कारणं विना कार्यमिति विरोधः ।

(४२) नित्येति । नित्यं यत सुखं तस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः । ज्ञानमात्रे अन्यज्ञानमात्रे ।

ननु नित्यसुखाभिव्यक्तिः प्राप्ताणिकल्पे बाधादेयं न सामान्यतः शरीरहेतुता किन्तु तदर्थं शरीरप्रागभावामहवृत्ति शरीरध्वमादि हेतुः कल्पयत इत्यत आह । नवा त्वेति । नवा नित्ये सुखे मानमित्यर्थः । यद्यपि भट्टमतं ज्ञानं न प्रत्यक्षं तथापि

निष्कन्तः कार्यमेव सुखज्ञान मपवर्गेऽस्तीति वदन्त
स्वप्ना विरोधो भयमिति त्रयमपि त्यक्तवन्तश्च । एतेन
पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्याच्च मुक्तिरित्यप्यपास्तम् । न
हि पारतन्त्र्यं स्वरूपतो हेय मपितु दुःखहेतुतया

शरीरं विनापि ज्ञानसत्त्वेनानभिमतेश्वरमिद्विप्रसक्त्या भयमित्यर्थः ।
वस्तुतोऽभिव्यक्ति र्न नित्या । मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् ।
नोत्पाद्या तद्धेतुशरीराद्यभावात् । सामान्यत एव ज्ञानमात्रे
तस्य कारणत्वात् । न वा तत्र मानम् । न च नित्यं विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्मेति श्रुति र्मानं । उत्पत्तिविनाशवतो ज्ञानसुखयो र्हं
जाने अहं सुखीति स्वभिन्नत्वेनानुभूयमानयो र्ब्रह्माभेदमाधत्ते
प्रत्यक्षबाधात् । आनन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या मत्वर्थीयात् प्रत्ययात्
तत्त्वेनानन्दवत्त्वं ब्रह्मणो बोध्यते । नाभेदः । अन्यथाऽजहन्निज्ञा-
नन्दशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः । न च लिङ्गव्यत्ययो
यथाक्तेनैवोपपत्तौ मानाभावादितिभावः । ऐश्वर्यमिति । अणि-
माद्यष्टमिद्विरित्यर्थः । प्राभाकरा स्वात्यन्तिकदुःखप्रागभावो

स्वमतावष्टम्भेनेदमुक्तम् । तर्हि श्रुतः का गतिरित्यत आह । आनन्दमिति ।
आत्यन्तिकेति । आत्यन्तिकत्वमविनाशित्वमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तादृशदुःख
प्रागभावस्य संसारितादशायामपि सत्त्वेनातिव्याप्रापत्ते । तस्मात् समानाधि-
करणयावद्दुःखध्वंससमानकालीनत्वं अन्यथावद्दुःखसाधनध्वंससमानकालीन-
त्वञ्चात्यन्तिकत्वमित्याहुः । यद्यपि परैरतिरिक्ताभावो नाभ्युपेयते तथापि तदे
कदेशमतेनेदम् । उत्तरावधीति । अनाद्यन्तरावधिप्रध्वंससंगमिवावधिनेत्यर्थः ।

स्वातन्त्र्यामपि । यदि दुःख-तत्साधननिवृत्तिस्तदो मित्यु-
च्यते । ऐश्वर्य्यं चैत्कार्य्यतया तदपि साधनपरतन्त्रं
क्षयि चेति दुःखाकरत्वाद्द्वयमेवेति । तस्मादनिष्टनिवृत्ति-
रात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति ।

नन्वपुरुषार्थोऽयं सुखस्यापि हानेरिति चेत् ।

न । बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्द्वय-
मात्रः । न च तस्यानादित्वादपुरुषार्थत्वम् । कृत्यधीनतत्त्व-
ज्ञानादधर्मेणाग्रे मल्यग्रिमकाले दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति ।
तदिरर्हं मल्यधर्मेण दुःखजननाच्च तत्स्वरूपमिति घटवत्कृति-
माश्रयत्वादित्याहुः । तत्र । प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वेन
सुखस्यापि दुःखात्प्रादापत्तेः । अधर्मादिमहकार्य्यभावाच्च तथेति
चेत् । तर्ह्युत्तरावधिविधुरत्वेन तस्यात्यन्ताभावत्वापत्तिः । किंवा
सुक्तेः प्रागभावस्य प्रतियोगी न तावत्समानाधिकरणं भाविदुःखं
तस्याभावात् । नापि व्यधिकरणं तत् । अन्यवृत्तिदुःखस्या-
न्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् । तस्य प्रतियागिममान-
देशत्वनिवृत्त्यात् । नापि दुःखमात्रम् । स्वपरावृत्तेर्दुःखमात्र-
स्याप्रामाणिकत्वात् । तस्यात्यन्तामती नित्यनिवृत्तत्वेन तद्वि-
वृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

सुखस्यापीति । तुल्यायव्ययत्वाद्दुःखाभावोऽपि न पुरुषार्थ-
इत्यर्थः । बहुतरिति । ननु तथाप्यावश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेतुत्वं
सुखस्य निरुपधाच्छाधिपयत्वात् । अन्यथा दुःखानुविद्धतया तस्य

त्वात् । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनजन्यसुखवत् । तथापि
दुःखोच्छित्तिरपुरुषार्थः । अनागतस्य निवर्त्तयितु

काम्यत्वे स्वतः पुरुषार्थत्वविरोधः । मैवम् । सुखमनुद्दिश्यापि
दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनेन दुःखाभावस्यैव स्वतः
पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य
दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तते वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वेन सुखस्याप्यपुरु-
षार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं
न दुःखाभावार्थिनः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । दुःखभीरूणां सुख-
लिप्सूनां मोक्षेऽधिकारादिति भावः । तथापीति । अपुरुषार्थत्वं
कृत्यमाध्यत्वम् । हेतुच्छेद इति ।

ननु तथापि दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव । (४३) हेतुरपि
किमुत्पादितदुःखोऽर्थात्पाद्यमानदुःखो यद्दोषत्वमस्ति तदुःखः ।
आदायो निर्णफनः प्रयासः । अन्ये तु यदि तत्र मानमस्ति
तर्ह्यगव्यत्वम् । अथ तन्नास्ति स दोषस्तदवस्थ एव । न च
जीवन्मुक्तिकालीनानेकगरीरोपभोग्यसुखार्थं प्रयत्नस्तस्य पुरुष-
प्रयत्नं विनानुत्पत्तिरिति वाच्यम् । दुःखानुपङ्कितया सुखमपि
हेयपक्षे निक्षिपतो मोक्षेऽधिकारात् । मैवम् । दुःखान्तरध्वंस-
स्यायत्नमिदत्वेऽपि चरमदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरु-

(४३) तर्हि हेतुच्छेद एव पुरुषार्थाऽस्त्विति अत आह । हेतुरपीति । यदि
तत्वेति । यदि तस्योत्पत्त्यमानदुःखत्वे प्रमाणमस्ति तदा तेनावश्यं दुःखमुत्पाद-
नीयमिति तद्विवर्त्तेनमगव्यमित्यर्थः । स दोष इति । निर्णफनः प्रयास इत्यर्थः ।

मशक्यत्वात् । वर्त्तमानस्य च पुरुषप्रयत्नमन्तरिणैव
विरोधिगुणान्तरोपनिपातनिवर्त्तनीयत्वात् । अतीत-
स्यातीतत्वादिति चेन्न । हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात्
प्रायश्चित्तवत् ।

पार्श्वत्वात् । न च चरमदुःखे उत्पन्ने तदध्वंसः तज्ज्ञानादेव
स्यात् । तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रतियोगिवत् तत्त्वज्ञानस्यापि तद्वैतत्वात् । तेन विना तदनु-
त्पत्तेः । अतएव यस्य तत्त्वज्ञानमत्यन्तं तस्य स ध्वंसः उत्पन्नो
नास्मदादीनाम् । अथ तदुःखं नोत्पन्नमस्ति स्वकारणाभावात्
तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत् । न । तस्यान्वयव्यति-
रेकानुविधायिनः तत्त्वज्ञानाद् भिन्नस्याभावात् । यद्यप्येवं दुःख-
ध्वमायं तदुःखमुपादेयं स्यात् तदनुत्पाद्य तद्वन्मस्यानुत्पादनात् ।
तथापि पुरुषार्थहेतुत्वेन दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनाद्
विरोधः । तस्य च दुःखध्वंसस्यायत्नमिदं दुःखान्तरध्वमवदुःख-
ध्वमत्वेनापुरुषार्थत्वेऽपि उक्तरूपदुःखध्वंसत्वेनाद्देश्यत्वात् । तस्य च
यथात्पत्तिस्तदाह । हेतुच्छेद इति ।

केचित्तु यथाश्रुतग्रन्थानुरोधात् दुःखप्रागभावामहर्हतिदुःख-
साधनध्वंसो मोक्षः । तथाच यथा दुःखसाधनस्य विद्यमानस्य
दुःखानुत्पादकत्वेन तद्विच्छेदेननुद्देश्यत्वादिति भावः । उक्तरूपेति । सप्तानाधि-
करणदुःखप्रागभावामहर्हतिदुःखध्वंसत्वेनेत्यर्थः । अन्येयं मूलस्य का गतिरित्यत-
आह । तस्य च यथेति । यथाश्रुतेति । हेतुच्छेद इति श्रुतेरित्यर्थः ।

दुरितस्योच्छेदाय प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः एवं दुःखमन्ततिनिदानस्य विद्यमानस्य मिथ्याज्ञानस्योच्छेदविशेषायापवर्गार्थिनः तद्विरोधितत्त्वज्ञाननिदाने श्रवणादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रायश्चित्तनाश्रयाप-
जन्यदुःखानुत्पत्त्या तद्वृत्तिसम्भवात् ।

न च (४४) सुखदुःखनिवृत्तिभ्यामेव प्रवर्तत इति वार्त्तिक-
विरोधः । दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इत्यत्र दुःखत्वनिरूपित प्रति-
योगिको ध्वंसः साध्य इत्यर्थात् । एतच्च दुःखध्वंसे तदेतुध्वंसे च
साधारणमिति दुःखहेतुतां दुरितादे रननुमन्याय दुःखसाधनो-
च्छेदके प्रायश्चित्तादावप्रवृत्तेः । तथाच दुःखप्रागभावामहवृत्ति
दुःखसाधनध्वंसो मोक्षः । लोके हि कण्टकनाशस्य वेदे प्रायश्चित्तेन
पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वा-
दित्याहुः । तत्र । दुःखं मे माभूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्ते
दुःखानुत्पादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम् ।

(४४) सुख दुःख निवृत्तिरिति । तथाच सुखदुःखाभावयोरेव स्वतः पुरुषार्थ-
त्वम् । नतु दुःखसाधनध्वंसस्येति भावः । दुःखनिरूपितेति । यद्यपि दुःखनिवृत्तौ
दुःखमेव प्रतियोगि नतु तद्विरूपितः प्रतियोगी तथापि दुःखत्वनिरूपितेत्यर्थः ।
अतएव कश्चित तस्यैव पाठ इति । दुःखसाधनध्वंसत्वेनैव पुरुषार्थत्वमिति भावः ।
दुःख प्रागभावेति । सम्पन्नाधिकरणेति बोध्यम् ।

एतन्मते चरमदुःखसत्त्वकालेऽपि मुक्तत्वे न दोषः । दुःखं मे माभूदिति । तथा
दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थो नतु दुःखसाधनध्वंसः । अन्यथा तस्यैव मुख्यत
उद्देश्यता स्यादिति भावः । किन्तु पापान्तरमिति ।

नन्वेवं कृतप्रायश्चित्तस्य काशीसूत्रस्य कथं मुक्तिः । नच तत्रापि एन पापान्तर-
त्वात्तिरिति वाच्यम् । काशीसरखेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेर-

दुःखकारणविघटनद्वारा तस्यापि कृतिमाध्यत्वात् । कृत्यधीना-
ग्रिमकालमस्वस्थस्यैव तत्त्वात् । प्रायश्चित्तवदिति । ननु प्राय-
श्चित्तनाश्यापापजन्यदुःखप्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्य-
कम् । तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । नास्ति चेत् तद-
भावादेव दुःखानुत्पादादुभयथापि प्रायश्चित्तमफलम् । तस्मा-
द्दुःखमाधनध्वममुखेन दुःखप्रागभावस्यापि प्रायश्चित्तमाध्यतेति
तत्रैव कृतिमाध्यत्वपर्यवसानात् दुःखमाधनध्वंम एव पुरुषार्थी

सम्भवादिति चेत् । अत्र वदन्ति । तत्र दुःखप्रागभावो नास्तीत्यत्र । नहि तत्त्वज्ञा-
वश्यम्भावात् मानमास्ति किन्तु यत्र तत्त्वत्वं तत्र तथाभावेन प्रायश्चित्तहेतुत्वम् ।
तथाच तत्त्वज्ञानमन्देहादेव प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्युपपत्तौ यत्र प्रागभावभावात् तत्र प्राय-
श्चित्तस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि न कापि कृतिः । न च निष्फलत्वे तद्विधेयकवेदाप्रामाण्य-
मिति वाच्यम् । सति दुःखप्रागभावस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्यात् ।

सति दोषे निषिद्धकर्म्मणः पापजनकत्ववत् सति विघ्ने सङ्कलस्य विघ्नध्वंस-
जनकत्ववत् । न च दुःखप्रागभावसंगये कथं प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । फल-
संगयस्याप्रतिवञ्चकत्वादिति । तन्नित्यम् । पापादिजनने दोषादेः सहकारित्व-
मिति तदभावे निषिद्धकर्म्मादेः साङ्गत्याभावात् । निष्फलत्वेऽपि न तद्विधेयकवेदा-
प्रामाण्यम् । इहतु साङ्गस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्विधेयकवेदाप्रामाण्यं स्यादेव ।
नहि दुःखप्रागभावरूपे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन प्रायश्चित्तस्य
साङ्गत्वं न स्यादिति । वयन्तु ब्रूमः । अत्र दुःखप्रागभावी नास्तीत्यत्र । काशीसरण-
स्यैव तत्र मानत्वात् । प्रवृत्तिश्च तदुभयमात् मन्देहादा । नचैवं तद्विधेयकवेदा-
प्रामाण्यमिति वाच्यम् । यत्कामकर्त्तव्यतया हि वेदेन यद्विध्यते साङ्गस्य तस्या-
वश्यं तत्फलजनकत्वमिति नियमः । तदिह पापध्वंसकामकर्त्तव्यतया प्राय-
श्चित्तस्य वेदेन बोधनात् तदनुत्पादे परं तद्विधेयकवेदाप्रामाण्यम् । नचात्र तदस्ति
तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशितत्वात् । नहि दुःखप्रागभावसंप्रेष्य प्रायश्चित्तेन
तद्विधेयकवेदाप्रामाण्यं ज्ञेयम् । येन तदभावे तस्य तज्जनकत्वं न स्यात् । अतएव प्रायश्चित्तेन पाप

नतु दुःखानुत्पादार्थितया । अत्राहुः । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्यैव तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । सच पापनाशद्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि तन्न निष्फलम् । तेन प्रागभावेन दुःखसवश्यं जननीयमिति चेत् । सत्यं । किन्तु पापान्तरमाभाद्य । नचैवं प्रायश्चित्तमफलम् । दुःखानुत्पादेन तस्य समफलत्वात् । अनेकपापेन दुःखं मे माभूदिति विद्यमानपापनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तेः ।

ध्वंसकामनैवाधिकारः । नतु दुःखानुत्पादकामना तस्यास्तत्फलत्वात् । नचैवं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनादित्याद्यापिमप्यन्यविरोधः । प्रायश्चित्तादिस्थले दुःखमाधनध्वंस एव स्वतः पुरुषार्थ इति स एव मोक्ष इति पूर्वपक्षे तत्र दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थः । तथाच तत्साधनतया पापध्वंसस्तत्र गौणमेव प्रयोजनं नतु स्वतः प्रयोजनमिति स न मोक्ष इति हि तदर्थः । तदिदमुक्तं तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वादिति । तथाच प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलम् । तत्फलञ्च स्वतः पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः । न च परमपुरुषार्थानिष्पत्तौ वेदबोधितफलं जनयतोऽपि निष्फलत्वं तथापि विघ्नध्वंसं समाप्तिं वा जनितवतोऽपि मङ्गलस्य तत्साध्यस्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः । तस्मात् प्रागभावसत्त्वेऽपि तद्विष्फलमिति न तद्वोधकवेदाप्रामाण्यमिति । यत्तु दुःखप्रागभावोऽस्यैव तथाच तस्य न निष्फलत्वम् । प्रागभावस्य चानन्यगत्या नियतदेशत्वकल्पनादात्मन्तरे पापान्तरमाभाद्य तेन दुःखोत्पादनम् । न चैवं दुःखप्रागभावसत्त्वे काशीसूतस्य कथं सुक्तिरिति वाच्यम् । स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव सुक्तिविरोधित्वादिति । तच्च । प्रागभावस्य प्रतियोग्यसमानदेशत्वं प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथातुपपत्त्या कल्पनायम् ।

मानान्तराद्वा । नाद्यः । उक्तगत्या तदन्यथोपपत्तेः । नान्यः । तदसिद्धेः । अतएव प्रागभावध्वंसयोः प्रतियोगिसमानदेशत्वमिति सिद्धान्त इति । अफन मिति स्वतः पुरुषार्थं प्रयोजकमित्यर्थः ।

तथाहि मिथ्याज्ञानं सवासन मिह संसारमूल-
कारणम् । तच्च तत्त्वज्ञानेन विरोधिना निवर्त्यते तन्नि-
वृत्तौ रागाद्यपाये प्रवृत्तेरपायात् जन्माद्यपायः । तथाच
दुःखसन्तानोच्छेदः । तच्च तत्त्वज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्य-
मिति । किं पुनरत्र प्रमाणम् ।

सवामनमिति । वामना तज्जन्यसंस्कारः । तच्चेति । सवामनं
मिथ्याज्ञानम् । यद्यपि ज्ञानस्य स्वजन्यस्यैव (४५) संस्कार
नाशकत्वाद्दामना तत्त्वज्ञानेन नाश्या तथापि तत्त्वज्ञानं मति
भ्रमरूपायाः स्मृतेरभावात् तदेव भ्रमजन्यसंस्कारनाशकमित्युपे-
यम् । नच दुःखवन्मिथ्याज्ञानोऽप्यनागतादिविकल्पः । आत्मतत्त्व
मात्तात्कारपूर्वकान्तेनवामनाया एव निवर्त्यत्वात् । तन्निवृत्तौ
मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पत्तिक्रमेण मोक्ष इत्यर्थः ।

(४५) संस्कारनाशकत्वादिति । जनजन्यकालान्तरभाविफलानुकूलव्यापार
नाशकत्वादित्यर्थो ननु भावनानाशकत्वादिति विवक्षितम् । भावनाया अति-
नाशकत्वात् । अन्यथा अन्तेर्भावनाजनकत्वे अत्यन्तरानुत्पत्त्यापत्तेः । भावना-
जनकत्वे वाभ्यासेन अतिदाद्यानुपपत्तेरिति वदन्ति । अन्तेरभावादिति । कवि-
दभावादिति पाठो नास्ति । तत्र अन्तेः प्रसङ्गादिति शेषः । यद्वा तत्त्वज्ञाने सतीत्य-
कारप्रसङ्गे इति । वामनाया एवेति ।

ननु वामनापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्तिद्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः ।
तथाच मिथ्याज्ञानप्रागभावाभावे तदसम्भवात् तत्त्वज्ञानेऽपि न जातिरिति तस्मिन्
स्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन । नच तत्त्वज्ञानेऽप्येवविशेषगुणोच्छेदनशयो न मोक्ष इति
वाच्यम् । चरमसंस्कारवत्तस्या अपि कालाद्दिनाशकसम्भवादिति चेत् । यैवम् ।

दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् । प्रदीप-
सन्ततिवदित्याचार्याः । पार्थिवपरमाणुगतरूपादि-
मन्ताननानैकान्तिकमिदमिति चेन्न । सर्वात्मगत-
दुःखसन्ततिपक्षीकरणे फलतस्तस्यापि पक्षेऽन्तर्भावात् ।

दुःखसन्ततिरिति । ननु का सन्ततिः । न तावत् पूर्वापर-
भावापन्ना कार्यपरम्परा सैव मजातीयत्वविशेषिता वा । (४६)
इदानीमपि दुःखधारादर्शनात् । नाप्यनेकमेकजातीयं वस्तु ।
कथा हि जात्येकजात्यम् । सत्तया वा गुणत्वेन वा । आद्ये
मनसोऽप्येवं भावापत्तिः । अन्तर्याः साधनविकलो दृष्टान्तः । अथ
दुःखस्य सन्ततिर्यत्र स आत्मा । तेनायमात्मा एतद्दुःखप्रागभाव
समानकालीनैतद्दुःखान्यदुःखध्वंसवान् दुःखसन्ततित्वात् । बहु

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरमदुःखं तदुन्मूल्यं प्रति तत्तत्तानस्य हेतुत्वमित्याकर एव
प्रायुक्तत्वात् । तत्तत्तानं विना कायव्यूहाद्यनुत्पत्ता वनन्तकर्मजयानुपपत्तेश्च ।
तत्तत्तानस्यावश्यकत्वे पूर्वोत्पत्तिमय्याज्ञानवासनापि तेनैव निवर्त्यते । तत्तत्ताने
सतीत्यादिनानुपपत्तं तयोर्विरोधस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः ॥

(४६) इदानीमपीति । नन्वस्यामपि पक्षमसत्त्वात्तनेन प्रकृतानुमाने किं
दूषणमिति चेत् । न । उच्छिद्यत इति वक्ष्यमानत्वाभिप्रायेण बाधे तात्पर्यादि-
त्येके । अन्ये तु दुःखप्रागभावमहर्त्तद्दुःखध्वंसप्रतियोगत्वमत्र साध्यार्थः ।
तथाचेदानीन्ननदुःखधारामु व्यभिचार इत्याहुः । इदानीमपि दुःखधारः दर्शनाद-
त्यन्तमुच्छिद्यत इति बाधितम् । इयता कालेन यतो नाभूदित्यपि वदन्ति ।
तेनायमात्मेति । यद्यप्येवं सत्यमुक्तिं भावयति तथाप्येवमेव प्रत्येकं साध्यमिति
तत्त्वविरिति भावः । अधिकरणदुःखप्रागभावकालीनत्वादेव दुःखस्य बाध इत्युक्तं

ब्रौह्मसमासेनानित्यज्ञानाश्रयत्वात् । प्रदीपसन्ततिवत् । प्रदीपो
ज्ञानं तस्य सन्तति यत्र स एतदन्य आत्मा तद्वदित्यर्थः । तत्र ।
अन्यात्मत्वस्योपाधित्वात् व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः । सन्ततित्वा
दित्यत्र लक्षणापत्तेश्च । साध्यमप्यात्यन्तिकत्वमुच्छेदस्य किम-
कादाचित्कत्वम् यद्वा ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । आद्ये बाधः ।

प्रथमैतत्पदम् । एतदीयसंयोगादिप्रागभावकालीनत्वाद्बाध इत्यत उक्तं आद्य-
दुःखपदम् । एतद्दुःखस्यैतद्दुःखकालीनान्यत्वाभावाद्बाध इत्यत उक्तं प्रागभावेति ।

ननु दृष्टान्तमिद्विरन्यात्मदुःखस्यैतद्दुःखप्रागभावसमानकालीनत्वादित्यत उक्तं
द्वितीयैतत्पदम् । एतद्दुःखमेतत्सम्बन्धिदुःखम् । तत्र दुःखपदं स्पष्टार्थम् । तृतीय
दुःखपदं दुःखध्वंसस्यैव सृजित्वमिति तादृष्यमिद्वये । प्रागभावकालीनैतद्दुःखान्यत्वं
दुःखविशेषणं बोध्यम् । यद्यपि दुःखपदमाकरे नास्ति तथापि बहुव्रीह्यनुरोधेन
दुःखपदमप्याहृत्य जेतुमाह । दुःखसन्ततित्वादिति । बहुव्रीहीति । यद्यपि
दुःखसन्ततिं यत्नेन बहुव्रीहिरपि दुःखसन्तत्याश्रयत्वादिति हेतुः पर्यायस्यति
नत्वनित्यज्ञानाश्रयत्वादिति अनित्यज्ञानाचक्रपदाभावात् । तथाप्यनयोः सम-
नियमादस्यापि प्रकृतसाध्यहेतुत्वादेव मुक्तेः । अन्यात्मत्वस्येति । समव्याप्तीपाधि-
पक्षे घटादौ व्यभिचारादात्मत्वं विशेषणम् । अतएव न पक्षेतरत्वमिति भावः ।
इत्यत्रानभ्युपगन्तुमतेनेदम् ।

ननु पक्षेतरतुल्यमेतदित्यनुशयादाह । व्यधिकरणेति । पक्षोपपत्त्यां इति
शेषः । छेत्तृपत्त्यां तु यदि दुःखपदाध्याहारस्तदा स एव दोषो यदि च यथास्तु-
तस्यैव तत्र तात्पर्यं तत्वाह । सन्ततित्वादिति । यदि च व्यधिकरणबहुव्रीहि-
रपीष्यत एव तथापि तत्वाध्याहारापत्तिरेव दोष इति भावः । यद्यपि सिद्धान्ते-
ऽपि लक्षणापत्तिरेव तथाप्यापातत इदमुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रत्येकमेव साध्यत्वे
पुरुषायुपपत्त्यर्थमानासु सर्वसृजितमिद्विः । सिद्धान्तेत्येकदेव सर्वसृजितमिद्विरिति
हृदयम् । बाध इति । साध्याप्रसिद्धिरिति भावः । आत्मति । व्याकाशादि-
निवृद्ध्वंसप्रतियोगिहृत्तत्वेनाशान्तरबाधकबोधस्फुरणायात्वेन पक्षविशेषणम् ।

अन्ये संसारिदुःखध्वंसेन सिद्धसाधनम् । अत्राहुः । आत्मकालान्य-
हृत्तिध्वंसप्रतियोग्यहृत्तिदुःखत्वं दुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरण-
ध्वंसप्रतियोगिहृत्ति । कार्यमात्रहृत्तिधर्मत्वात् । प्रदीपत्ववदिति ।
प्रदीपत्वं हि दुःखप्रागभावानधिकरणेषु प्रदीपावयवेषु वर्तते यो
ध्वंसस्तत्प्रतियोगिनि प्रदीपे वर्तते । एवं सर्वसुक्तिसिद्धौ चैवादि-
दुःखत्वादिकं पक्षीकृत्य तत्तन्मुक्तिमाधनम् ।

आत्मेत्यपलक्षणम् । शरीरतदवयवाद्योऽपि बोद्धव्याः । कालेत्यपलक्षणम् ।
तदुपाधि दिक् तदुपाधयो बोद्धव्याः । तेन दिगादिहृत्तितया ध्वंसस्य न पक्ष-
विशेषणमिदं । दुःखप्रागभावानधिकरणत्वञ्च दुःखप्रागभावाधिकरणभिस-
त्वम् । शुकाद्यात्मनश्चातथात्मात्मन्येकसूत्र्या नार्थान्तरम् । तथाच पक्षधर्मता-
बलात्, दुःखप्रागभावाधिकरणभिसकालहृत्तिध्वंसप्रतियोगिदुःखमायातीति दुःख-
प्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसरूपा सर्वसुक्तिः सिद्धयति । न च कालस्यैकत्वे
कथं तद्विषयत्वमिति वाच्यम् । तदुपाधेस्तथात्वात् । दुःखपद व्याप्तिप्रवृत्तम् ।
अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तिः । तादृशं कालमनादाय तादृशो दिशोऽप्य-
सिद्धेः न तथार्थान्तरम् । कार्येति । सात्वपदमनन्तत्वे व्यभिचारवारणाय ।
न चैवं ध्वंसत्वे व्यभिचारः । भावहृत्तित्वे सतीति हेतुविशेषणात् । न च
कालादिनित्यहृत्तित्वात् कार्यमात्रहृत्तित्वमसिद्धम् । अमाधारणहृत्ते विवक्षित-
त्वात् । अन्ये तु न तावद् यथाश्रुतं साध्ये सिद्धाधियमितमुक्तिमिदं । समा-
नाधिकरणदुःखप्रागभावासहृत्तिदुःखध्वंसरूपाया स्तस्या उक्तानुमानादसिद्धेः ।
न हि सुक्तिपदार्थरूपं विनान्यदिहानुमितम् । तथाच समानाधिकरणदुःख-
प्रागभावासहृत्तिध्वंसप्रतियोगिहृत्तित्वं साध्यम् । न च तावदपि साध्यं प्रत्येक-
सूत्र्यार्थान्तरापत्त्या सर्वसूत्र्यसिद्धापत्तेः । किन्तु तादृशध्वंसप्रतियोगिमात्र-
हृत्तित्वम् । तथाच इत्यत्यमेयत्वादावनैकान्तवारणाय सात्वपदम् । एतन्मते च
कार्यपदं ध्वंसावच्छिन्नसत्तायोगिपरम् । तेन ध्वंसत्वे न व्यभिचार इत्याहुः ।
तच्चिन्त्यम् । उक्तगत्या पक्षधर्मताबलेन यथाश्रुत एव सर्वसुक्तिसिद्धावपदार्थ-

यदा (४७) चैत्रकालान्यावृत्तिश्चैत्रदुःखध्वंसश्चैत्रदुःखप्राग-
भावानधिकरणाधिकरणः ध्वंसत्वात् घटध्वंसवदिति पक्षधर्मता
बलाच्चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणकालसिद्धिः । न चानात्मवृत्ति-
त्वमुपाधिः । आत्मान्तरदुःखध्वंसे साध्याव्यापकत्वात् । नापि
चैत्रावृत्तित्वमुपाधिः । चैत्रवृत्तिमयोगादिध्वंसे साध्याव्यापकत्वात् ।
नापि चैत्रमात्रवृत्त्यन्यत्वं पक्षेतरत्वात् । एवं सुखत्वादावपि
साध्यम् । तेन सकलोच्छेदो मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम् ।
कार्योच्छेदे कारणोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रकृतं च संसार-
कारणस्य मिथ्याज्ञानस्य श्रवणादिक्रमोत्पन्नतत्त्वज्ञानाश्रित्तः
सम्भवात् । उक्तानुमानमनुद्धातिपति । पार्थिवेति । उक्तरीत्या
सर्वमुक्ते न व्यभिचार इति समाधत्ते । सर्व्वीक्येति ।

कल्पनानुपपत्तेः । उक्तगत्यैव सात्वपदसार्थकत्वाच्च । न च मुक्तिपदार्थस्वरूपं
नातः सिद्धयतीति वाच्यम् । दुःखप्रागभावसमानकालीनदुःखध्वंसस्य सर्व्व-
मुक्तिवै बाधकाभावादिति । यत् ध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यम् ।
तथाच द्रव्यत्वादावनैकान्तकारणाय हेतो सात्वपदमिति । तच्च । ध्वंसस्य
सामान्याभावत्वानङ्गीकारात् । तदङ्गीकारे तु तावदेव सर्व्वमुक्तिमिद्विसम्भवे
ध्वंसपूर्व्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति ।

(४७) चैत्रेति । चैत्रदुःखत्वं चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरणध्वंस
प्रतियोगिवृत्ति कार्यसात्वृत्तिधर्मोत्पादिति भावः । चैत्रकालान्येति पक्षविशे-
षण्यर्थः प्रयोजनञ्च पूर्व्ववत् । ध्वंसत्वादिति । जन्याभावत्वादित्यर्थः । चैत्र
वृत्ताविति । यद्यपि संयोगेऽपि साध्याव्याप्तिप्रभवत्येव तथापि ध्वंसत्यरूपमाधना-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकवाभिधाने तदुद्धारः स्यादित्यागङ्ग्य ध्वंसपर्य्यन्तसक्तम् । न च
दुःखध्वंसरूपपक्षधर्मोवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोष इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणा-
गमरूपविपक्षबाधकेन हेतो साध्यव्यापकतया तदव्यापकत्वेनोपाधेः साध्यव्याप

न हि सर्व्वमुक्तिपक्षे सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्टस्या-
भावात् तदुत्पत्तौ बीजमस्ति । न च सर्व्वभोक्तृणामप-
वृक्तौ तदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति । न हि बीजप्रयो-
जनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । सर्व्वमुक्तिरित्येव
नेष्यत इति चेत् तर्हि यएव नापवृज्यते तस्यैव दुःख-
सन्तानेऽनैकान्तिकमिदं किमुदाहरणान्तरगवेषणया ।
एवमस्तु न चोदाहरणमादरणीयमिति चेन्नाभिद्वेः ।

तदेव स्फुटयति । न हीति । बीजं निमित्तं तच्चेहादृष्टम् ।
प्रयोजनं भोगः । यद्यपि भोगस्य (४८) प्रयोजनं विनाप्युत्पत्ति
स्तथाप्यदृष्टं विना नोत्पद्यते इत्येवंपरमेतत् । मुक्तेयादृष्टजन्यत्वं
वक्ष्यति । सर्व्वमुक्तिरिति । सर्व्वमुक्तिपक्षेऽनादीं मंसारं सर्व्वेषां
कत्वादिति भावः । पक्षेतरत्वादिति । पक्षेतरतुल्यत्वादित्यर्थः । पक्षान्यज्ञाना-
देरपि व्यावर्त्तनात् । वस्तुतो वक्ष्यमाणविशेषबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वादनु-
पाधित्वमिति भावः । कालादिवृत्तितया साधनव्यापकत्वमपीत्याहुः ।

नन्वेवमप्यशेषगुणोच्छित्तिरूपा मुक्तिर्नायातीत्यत आह । एवमिति । तेनेति ।
चरमज्ञानभिन्नत्वेन सकलं विशेषणीयमित्याहुः ।

भोगस्येति (४८) । न च ध्वंस एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । उदुद्देशेन-
पुरुषः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनत्वात् ।

ननु केवलमप्यदृष्टजन्यत्वं मुक्तौ व्यभिचारीत्यत आह । मुक्तेरिति । यद्यपि
सक्तिरदृष्टजन्येति साक्षात् वक्ष्यति तथापि प्रतियोगित्वेन तदुत्पत्तौ सात्मकमुक्तौ जनकत्व-
मित्यर्थात् तदभिधानमिति भावः । क्वचिददृष्टजन्यत्वं वक्ष्यतीति पाठः । तत्र
भोगतत्त्वाधन एव भोजकादृष्टजन्यत्वनियम इति मुक्तेरदृष्टजन्यत्वं भोजकादृष्ट-
जन्यत्वं वक्ष्यतीत्यर्थः ।

मिडौ वा संसार्यैकस्वभावा एव केचिदात्मान
इति स्थिते अहमेव यदि तथा स्यां तदा मम विपरीत-
प्रयोजनं पारिव्राजकमिति शङ्कया न कश्चित् तदर्थं
ब्रह्मचर्यादिदुःख मनुभवेत् ।

तथात्वमश्वे संमारोच्छेदापत्तिः । न ह्येतावन्तं कालं तत्त्वज्ञान-
सामग्रीविघटनमेवेति भावः । अमिडेरिति । प्रागुक्तमानेन
सञ्ज्ञात्मगतदुःखोच्छेदासिडेरित्यर्थः ।

तत्र विपत्तेः बाधकमाह मिडौ वेति । न च शमदम-
भागानभिष्वङ्गादिना मुमुक्षुचिह्नेन श्रुत्युदितेन शङ्कानिवृत्तिः
स्यादिति वाच्यम् । संसारित्वेनेव मोक्षं प्रति स्वरूपयोग्यत्वात् ।
न तु तद्विशेषशमादिमत्त्वेन । सामान्यबाधके मत्येव योग्यताया
विशेषनिष्ठत्वात् । शमादेरपि कार्यत्वात् तत्रापि संसारित्वेनेव
स्वरूपयोग्यत्वान्न । सामान्य बाधकाभावात् । शमादेः श्रुती

मिडौ वेतीति । सर्वसुखा एव मिडौ वेत्यर्थः । संसारित्वेनेति । गृध्रादि-
शरीरावच्छेददशायां स्वरूपयोग्यतामत्येऽपि न मुक्तिः । अवस्थादिसहकार्यं
भावादिति भावः । शमादिमत्येन मुक्तिस्वरूपयोग्यतामभ्युपेत्याह । शमादे-
रपीति । दोषान्तरमाह । शमादेरिति । न च विषयगतोद्भूतरूपवदभय-
रूपत्वाविरोध इति वाच्यम् । तत्र प्रकारभेदेन तथात्वादत्र तु तदभावात् ।

अन्येतत्तदम्बरमेनाह । आत्मावेति । वस्तुतस्तु प्रागभावस्य प्रतियोगि
जनकत्वनियमेनानन्तत्वाभावात्, तत्तदात्मनिष्ठयावद्दुःखप्रागभावेः प्रतियोगिजनने
सर्वसुक्तेरावश्यकं प्रागभावात्यत्ये शीघ्रमुक्तिः तद्वस्तुत्ये चिरेणेति विशेष इति भावः ।
कालावमिति । कालोपाधित्वमित्यर्थः ।

नत्वद्वयार्तिरिक्तद्रव्यत्वं तथात्ये व्याप्यमित्यत्र दैगिकव्याप्तिविवक्षायां मिडौ-

अथ यदि सर्व्वदुःखसन्ततिनिवृत्ति र्भविष्यति
तर्हीयता कालेन किं नाम नाभूत् । एकैकस्मिन् कल्पे
यद्येकोऽप्यपवृज्येत तदाप्युच्छेदः संसारस्य स्यात् ।
कल्पानामनन्तत्वात् । सत्यं । अनन्ता ह्यपवृक्ता न तु
सर्व्वे संसारस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नन्वेतदेव न स्यादि-
त्युच्यते इति चेन्न । कालनियमे प्रमाणाभावात् ।

सहकारित्वेन बोधनात् तस्य योग्यतानवच्छेदकत्वात् । आत्मा
वारे द्रष्टव्य इति श्रुतः सामान्यत एव मोक्षार्थिमात्रपरत्वे
सङ्गोचानुपपत्तेश्च । तदर्थितायाश्च सर्व्वसाधारणत्वात् । शमादि-
सम्पत्तेरधिकारनिश्चय स्ततश्च तदर्थं प्रवृत्तौ शमादिसम्पत्तिरि-
त्यन्योन्याश्रयाश्च । आक्षेपबीजमुद्धाटयति । अथेति । नन्विद-
मुत्पत्त्यमानघटेऽनैकान्तिकम् । न चाभूतजातीयं कार्य्यं नोत्पद्यते
सर्व्वमुक्तेरभावरूपत्वात् तज्जातीयस्य च भूतपूर्व्वत्वात् । मैवम् ।

साधनम् । कालिकव्याप्तिविवक्षायां धर्म्मत्वादित्यस्यैव सार्थकत्वेऽधिकव्यर्थतापत्ते-
रिति । केचित्तु कालत्वमित्यनेन कालमात्रवृत्तिधर्म्म उक्तः कालपदञ्च कालोपाधि-
साधारणं बोध्यमेवञ्च दैष्टिकव्याप्रावपि न सिद्धसाधनमित्याहुः । कालत्वसमा-
नाधिकरण्येति । ननु कालेऽपि कालत्वात्यन्ताभावसत्त्वात्, साधनव्यापकत्वमिति
चेत् । न । इदानीं कालत्वात्यन्ताभाव इति प्रतीतावपि काले कालत्वं नेति न
प्रतीतिः तथाचावश्यं भेदवृत्तिभेद आवश्यकः । एवञ्च प्रतियोगिवृत्तिविशेष-
विरोधवृत्त्या कालत्वाधिकरणे वर्त्तते योऽत्यन्ताभावस्तप्रतियोगित्वसुपाधि-
रित्यर्थादित्याहुः ।

न च सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तादृष्टानुत्पत्तौ सर्वमुक्ते-
रनुत्पत्तिः । अपवर्गस्य भोगतत्माधनेतरत्वात् । न हि
अदृष्टनिवृत्तिरदृष्टसाध्या एकस्याप्यनपवर्गप्रसङ्गात् ।

कालत्वमदृष्टवत्त्वव्याप्यं कालमावृत्तिधर्मत्वात् । पूर्वकालत्व-
वदिति विवक्षितत्वात् । अत्र कालत्वममानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वमुपाधिमभिप्रत्याह । कालेति । मान्ते यथा चैत्रा-
दृष्टवत्त्वं कालधर्मी व्यभिचरति तद्वददृष्टवत्त्वमपि व्यभिचरति ।
विपक्षे बाधकाभावादिति भावः ।

न चेति तन्निमित्तादृष्टमत्त्वे वा न सर्वमुक्तिरित्यर्थः । न च
(४८) मुन्दोपसुन्दन्यायेनैकदेव तदुत्पादकादृष्टनाशमर्ज्वमुक्त्योक्त-
पत्तिः । तस्यापि मर्ज्वमुक्त्यन्तर्भावात् । मानाभावाच्च । अपवर्ग-
स्येति । न च श्रवणादिजन्यादृष्टमाध्यत्वाभ्युक्तः प्रतियोगितयावश्यं
तदपेक्षणाच्च कथमेतदिति वाच्यम् । भोगजनकादृष्टजन्यमुत्पत्ति-
मदिति मतनिराकरणार्थत्वात् । अदृष्टमाध्येति । प्रतियोगी
तरादृष्टमाध्येत्यर्थः । आदिमतीति । तथाच तद्वान्तिरकमादाय

(४९) न चेति । चरमदुःखेनादृष्टं चरमदुःखश्चादृष्टेन नाशयत इत्यन्योन्य-
नाशकत्वाभिप्रायेण मुन्दोपसुन्दन्याय इत्यर्थः । तस्यापीति । अदृष्टनाशस्यापी-
त्यर्थः । ननु तस्य तदन्तर्भूतत्वापि प्रतियोगितया तत्र तज्जन्मत्वस्यैव कश्चिदेवत्य-
रुचेराह । मानेति । अदृष्टस्य फलनाशयतयादृष्टनाशस्य न सर्वमुक्तिरूपफलेन
योग्यपद्यम् । न वा दुःखस्यादृष्टनाशकत्वम् । मानाभावादित्यर्थः । भोगेति ।
यद्यपि प्रतियोगितया भोगजनकादृष्टमेव जनकमित्यव्यभिचारतादस्यं तथापि
तदन्त्येन रूपेणादृष्टजन्यमुत्पत्तिमन्मात्रमिति मतनिराकरणे तात्पर्यम् । केवलेति ।

स्यादेतदादिमती प्रदीपसन्तति निर्वर्त्तते दुःखसन्तति-
स्त्विय मनादि गनुवर्त्तिष्यत इति चेन्न मूलोच्छेदानु-

केवलव्यतिरेकिणा सत्यतिपन्नत्वमादिमत्त्वं चोपाधिरित्यर्थः ।
अनादिरिति । अनादित्वं हि स्वाययध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रति-

ननु दुःखसन्ततिरत्यन्तानुच्छिन्नानादित्वादित्यत्राकाशदृष्टान्तेनान्वयव्यतिरेकित्व-
सम्भवे किं केवलव्यतिरेक्युपन्यासेनेति चेत् । अत्र वदन्ति । अत्यन्तानुच्छेदपदेन
समानजातीयप्रागभावसमाकालध्वंसप्रतियोगित्वं विवक्षितम् । तस्यैव सजा-
तीयप्रागभावसमानकालध्वंसप्रतियोगित्वरूपात्यन्तोच्छेदसाध्यविधत्वात् । तस्य
चाकाशादौ नित्यसम्भवनान्यत्र 'साध्यस्यासंप्रतिपन्नत्वेनान्वयव्यतिरेकित्वाभाव
इति वक्ष्यमाणा नादित्वेन सममन्वयापह्नात् तथोक्तमित्यन्ये । आदिमत्त्वञ्चेति ।
एतत्प्रदीपसन्तानेत्यतो नोच्छेद आदिमत्त्वञ्चेति साध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

नन्वनादित्वप्रागभावाप्रतियोगित्वं पक्षेऽसिद्धमित्यत आह । अनादित्वं ह्यति ।
येन रूपेणानादिता तत्त्वपदेन विवक्षितम् । तदाश्रयध्वंसव्याप्यो यः प्रागभाव
तत्प्रतियोगमात्रवृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः ।

ननु व्याप्तिर्देगिकी कालिकी वा । नाद्यः । यत्र घटः समवायिकारणनाशान्नष्टः
तत्र घटप्रागभावस्य घटध्वंसाव्याप्यतया घटसन्तानेऽव्याप्तेः । नान्यः । मात्रे-
त्यादिनिरर्थकत्वापत्तेः । अतएव कसुमाञ्जनौ तथैवानादित्वसक्तमिति चेत् । अत्र
वदन्ति ।

यदा प्रागभावस्तदा तज्जातीयध्वंस इत्येवंरूपा कालगर्भे व्याप्तिरभिमतः ।
व्याप्यपदञ्च समानकालीनत्वमात्रपरं न तु नियमपर्यन्तपरम् । तद्व्यावर्त्तनीय-
स्याधिसमात्रपदादेव व्यावृत्तेः । न च तदेवाकिञ्चित्करमिति वाच्यम् । अत्यन्तानु-
च्छेदात्मकासाध्यस्य पृथ्विवर्जितस्याकारोऽभावेन द्रव्यत्वमादायोक्तानादित्वस्य तत्र
सद्व्यवस्थाने कालिकतापत्तेः । ध्वंसप्रागभावयोः स्थाने संसर्गाभावमात्रकरणे तु

देवदत्तप्रभवत्वादजातिमति तन्मागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिमात्रवृत्तिजाति-
मति शब्दादवतिव्याप्तिः । न चैवमपि जातिग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । सर्व-
मुक्तिमात्रे विवादेन प्रत्येकमुक्त्यभ्युपगमात्, शुकदुःखस्यापीदृशत्वेन समानजातीय-
प्रागभावसमानकान्ध्वंसप्रतियोगित्वरूपमाध्याभावेन व्यभिचारितया तद्धारक-
त्वात् । न हि तन्मात्रवृत्तिजातिरस्ति । निमित्तप्रयोज्याया दुःखत्वावान्तर-
जातेरात्मविशेषनियतदुःखमात्रवृत्तित्वामम्भवात्, तुल्यवति नानात्वमि तादृशदुःख-
सम्भवात् । न च शुकदुःखेऽपि साध्यमस्त्येवेति वाच्यम् । समानकानीमत्यनियत-
ध्वंसगर्भत्वात्तस्य । यत्, तदगर्भत्वेऽपि चरमशुकदुःखे न व्यभिचार इति किं तद्-
गर्भतयेति । तच्च । तावन्माने अनादित्वभावेन ज्ञेत्वभावात् । यावत्प्रज्ञानादित्य-
विश्रामस्तावति प्रकृतसाध्यमिति विवक्षितत्वात् । अन्यथा दुःखत्वमादाय शुकदुःखे
व्यभिचारात् । न ह्येव कसुमाञ्जलिप्रकाशेऽपि उक्तानुच्छेदस्थानादित्यनिर्वचन-
सुदृश्यं यनाविवेकत्वात्तद्विशेषणप्रक्षेपः । किन्तु अनादित्यमात्रलक्षणमेव ।
यतएव प्रमेयद्वयसामान्यस्यापि तत्र नित्यत्वमेवेति । केचित्तु अदृष्टप्रयोज्य
जातिमादाय शुकदुःखे व्यभिचाराभावापि शुकात्मरूपकारणप्रयोज्यजातिमादाय
शुकदुःखज्ञानादौ व्यभिचारात्तदवस्थमेव । न च तज्जाती मानाभावः । शुकात्म-
जन्ये तत्र जन्यतावच्छेदकधैर्ये तस्य बाधकाभावेन लाभवेन च जातित्यात् ।
अन्यथान्यत्वापि कारणप्रयोज्यजातिविनयापत्तिः । आवश्यकोपाधेरिव तदव-
च्छेदकत्वसम्भवात् । सामान्यसामर्थ्यात् तत्सम्भवेऽपि विशेषस्य ज्ञेत्वत्वात् यत्सामान्ये
यत्सामान्यमिति न्यायात् । तज्जातिमन्देहेऽपि सन्दिग्धानैकानिकस्य दुष्परिहर-
त्वात् । नचादृष्टप्रयोज्यजात्या मङ्गुरात् न तज्जातित्वमिति वाच्यम् । अदृष्ट-
प्रयोज्यजाते नानात्वेनाप्यपत्तेः । अन्यथा गोत्यादिजातिविनयापत्तेः । यदि
चानुगतमस्यादिना गोत्यादिजातिमिदौ तारत्वादेरनन्यगत्या नानात्वं तदा जन्यता-
वच्छेदकतया तज्जातिमिदौ तत्त्वानात्वमिति तुल्यम् । तस्मादेन रूपेणानादित्यं
तन्मात्राय धर्म्मगर्भत्वं सर्वचोक्ताकाराव्यभिचारवारणाय सात्वपदम् । जातिपदं
धर्म्ममात्रपरमेव । प्रत्येकमुक्तेरप्यन्युपगमदशायां विशेषादर्शनदशायां वा सत्यति-
पक्ष इति शुकदुःखादौ न व्यभिचारा दोषाय इत्याहुः ।

वृत्त्योः प्रयोजनकत्वात् । मूलोच्छेदाद्वि सन्ततेरुच्छेदः
मूलानुवृत्तौ चानुवृत्तिः । अन्यथात्मादिमत्त्वाविशेषेऽपि

योगिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वम् । तत्र सत्यतिपक्षे उपाधिमाह ।
(५०) मूलैति । न च मूलानुच्छेदोऽपि साध्यः । विपक्षे बाधका-
भावात् । नाप्यादिमत्त्वमुपाधिः । तद्वि न कारणवत्त्वं प्रागभाव-
प्रतियोगित्वं वा प्रागभावसाध्याव्यापकत्वात् । नापि स्वाश्रयध्वंस-
समानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम् । प्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव
प्रयोजकत्वे व्यर्थविशेषणत्वादित्यर्थः । उपाधिः साध्यव्यापकता
ग्राहकमाह । अन्यथेति । स्थापनायां विपक्षे बाधकमाह ।

(५०) मूलैतीति । अनुच्छेदमूलत्वमुपाधिरित्यर्थः । नन्वाकाशादौ साध्या-
व्याप्तिरान्तराप्रसिद्धिरिति चेत् । न । पूर्वविवर्जितसाध्यस्य तत्त्वाभावादित्येके ।
उच्छिन्नमूलभित्तत्वमुपाधिः । सत्त्वाकाशेऽस्त्येवेत्यन्ये । उपाधित्वपक्षं दूषयति ।
नापीति । प्रागभाव इति । एतद् यथाश्रुतसाध्ये बोध्यम् । विवर्जितसाध्यस्य
तत्त्वाभावात् । नापीति ।

नन्वत्र यथाश्रुते प्रागभाव एव साध्याव्याप्तिस्तदवस्था । अथ विवर्जित-
साध्याभिप्रायेणेदम् । भावत्वपक्षेऽप्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेण वा । तदा
पूर्वक एवोपाधिरिति व्यर्थविशेषणत्वमित्याह । प्रागभाविति । सोऽपि नोपाधि ।
साधनव्यापकत्वादिति भावः । उपाधिरिति । यदि साध्यव्यापकत्वमिति पाठ-
स्तदानुच्छेदमूलत्वोपाधेरित्यर्थो यदि साध्याव्यापकं पाठस्तदा सादित्वोपाधे-
रित्यर्थः । तेनेति । ननु खण्डप्रलयकालमादायाम्यथासिद्धिरिति चेत् । न ।
यङलुकात्यन्तार्थबोधनात् कतिपयकालावच्छेदेनात्यन्तार्थबोधनं सङ्कोचस्तथा वा
सङ्कोच एवास्तु बाधकाभावादित्येके । मुक्तिप्रकरणाभ्यासत्वेन श्रुतेस्तत्परत्व-
मित्यन्ये ।

कालानियमो न स्यात् । काचित् प्रदीपसन्ततिः प्रहर-
मनुवर्तते काचिद्दहोरात्रमित्यादनियमो हि तैलादि-
मूलोच्छेदादिनियमप्रयुक्त इति । अशरीरं वावसन्तं
प्रियाप्रिये न स्पृशतः इत्याद्यागमाच्चायमर्थोऽध्यवसेयः ।
अशरीरमिति । वावसन्तमिति यङ्लुकि अत्यन्तमशरीरं वसन्त
मित्यर्थः । तेन संमार्त्यवस्थायां क्षणमात्रं मशरीरतया नान्यथा-
मिद्धिः ।

ननु इन्द्राग्निमितसुखदुःखोभयनिर्षेधः प्रतीयते स च
नित्यवप्राप्त एव । एकैकनिर्षेधे च वाक्यभेदः । अत्राहुः ।

नन्वेवं सक्तिमात्रभागते न सर्वसक्तिरिति चेत् । न । अस्याः युते कतिपयात्म-
परत्वे सङ्कोचो वाच्यः । तथा बाधकं विना न सङ्कोच इत्याशयात् । स चेति ।
एकत्वेऽपि भिन्नितनिर्षेधसम्भवात् न सङ्कोच प्रमाणत्वमिति भावः । समानेति ।
यत् स्वान्वयेति पुरणीयम् । स्वपदञ्च प्रकृतजातिपरम् । तेन जातिमता सामा-
नाधिकरण्यं बोध्यम् । इन्द्रसामानाधिकारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वं घटादावपीत्यत
उक्तं सामानाधिकरण्येति । घटसमानाधिकरण्यं न सामानाधिकार इति तदुदाहरणम् ।
आत्मनिष्ठज्ञानादावपि नातिप्रसङ्गस्तस्य तादृशसामानाधिकारविषयत्वनियमाभावात् ।
सुखदुःखयोस्तु भोजकादृष्टसाध्यत्वनियमेन भोगसम्भव तदुत्पादासम्भव इति सर्वस्य
योगजादितत्त्वज्ञानसम्भवादृष्टादीनां समानाधिकरणसामानाधिकारविषयत्वनियमे
दृष्टात्वादृक्कामादायातिव्याप्तिरित्यत उक्तम् । समानकालीनेति । विनश्यदवस्थ-
सुखेन समानकालवित्यमानत्वं तद्गोचरसामानाधिकार्येति नामसम्भवः । नन्वेव-
मपीच्छासमानाधिकरणसमानकालीनेन्द्रसामानाधिकारविषयताव्याप्यसिद्ध्यर्थं तद्वि-
गिटेच्छासामतिव्याप्तिरिति चेत् । भवेदेवं यदि यत्किञ्चिदस्मान्मयसमानाधि-
करणत्वं विवक्षितं स्यात् । किन्तु यत् यत् सा जाति रस्ति तेन तेन समानाधि-
करणः समानकालीनो यः सामानाधिकार इति विषयताव्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्यम् ।

स्यादेतत् तत्त्वज्ञानं हि विरोधितया समूलं
 मिथ्याज्ञानमुन्मूलयन्निःश्रेयसहेतुः । नचोपपत्त्या शब्देन
 वा जनितं मिदं परोक्षमपरोक्षं मिथ्याज्ञानं निवर्त्तयितुं
 मुत्सहते दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः । ततोऽपरोक्षम-
 समानकालीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वस्य
 सुखदुःखोभयसाधारणैकरूपसत्त्वान्न वाक्यभेदः । किञ्च मिलित-
 निषेधो नैकैकसत्त्वात् बोध्यः । अगरीरस्य सुखाद्युत्पत्तेरयोग्य-
 त्वान्नित्ये च सुखे मानाभावात् । अतः उभयामत्त्वप्रयुक्त एव
 न्याय्यः । यद्वा दुःखेनात्यन्तं विमुक्तं श्रुतीति श्रुत्यन्तरसंवादा-
 दध्यवसायः ।

एवञ्च यद्यपि ज्ञानसामान्यगर्भत्वेऽपि न दोषस्तथापि साक्षात्कारत्वं जाति-
 रिति न व्यर्थविशेषणत्वम् । एतज्ज्ञानत्वादिधर्मसादायार्तिव्याप्तिरित्यत उक्तं
 जातीति ।

ननु प्रियाप्रियपदादुक्तसाधारणैकरूपेण उपस्थितौ लक्षणापत्तिः । नचैक-
 वाक्यतारल्यार्थं तत्सोकारः । द्वितयस्यैवानुगतस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन वाक्य-
 भेदाभावात् । अन्यथा हन्तमात्रे लक्षणापत्तेः । तथाच जितं साहित्यवादिभि-
 रित्यरूपेराह । किं चेति । अगरीरस्येति । एतज्जोपलक्षणं मेकसत्त्वे मिलित-
 निषेधानभ्युपगमस्येत्यपि बोध्यम् ।

ननु वाचेति सम्बोधने । तथाच वाचमन्नमिति यङलकीत्यमिदमेवं च
 क्षणमात्रागरीरतया खण्डप्रलयकालीनागरीरतया वा ईश्वरप्रतिपादनपरतया
 वा अन्यथासिद्धिरेवेति सर्वसङ्गत्यानन्यथासिद्धश्रुत्यन्तरसंवादेनास्या सुक्तिनिरास-
 कत्वमित्याहुः । यदेति । अत्र सुक्तशब्दस्य ध्वंसवाचितया नेश्वरप्रतिपादक-
 तयान्यथासिद्धिरिति वदन्ति ।

व्युत्थायि बलवत्तरं तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्तनसमर्थम् । तच्च
कुतो भवतीत्यत आह । तच्चेति । ईश्वरस्य चोदना
उपदेशो वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात् प्रति-
पादितात् धर्मादेवेत्यर्थः, अयमर्थः । शास्त्रेण पदार्थान्
विविच्य श्रुतिस्मृतीहामपुराणोपदिष्टयोगविधिना दीर्घ-
कालादग्नैरन्तर्ग्यमेवितान्निवृत्तिलक्षणात् धर्मादेव

अभिधेयप्रयोजनयोरुपदर्शितत्वादयिमग्रत्योपयोगार्थमाह ।
तत्त्वज्ञानमिति । मूलं संस्कारः (५१) । दिङ्मोहेति । सूर्योदयेन
प्राचीमनुमायापि मृच्छतीत्यर्थः । अव्युत्थार्याति । व्युत्थातुं भ्रमितुं
शीलमस्येति व्युत्पत्त्या व्युत्थायि भ्रान्तम् । न तथेत्यर्थः । बलवत्तरं
बहुतरं संस्काराधायकं वा । शरीरादावात्मधीः प्रत्यक्षा न
परोक्षेण शब्दानुमानजनितेन निवर्त्तयितुं शक्यमिति तन्निवर्त्तन-
क्षमा शरीरभिन्नात्मधीः प्रत्यक्षा स्यात् । सा च न शास्त्रादित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञानमिति । शरीरादिभिन्नात्मभावनातः साक्षात्काररूप-
मित्यर्थः । तर्हि प्रथमत एव तथा ज्ञानमुत्पदातां किमनेनित्यत
आह । न हीति । शरीरादिभिन्नज्ञानादाययात्मज्ञानेऽपि

(५१) मूलपदस्यात्मादिपरत्यभ्रमं निवारयति । संस्कार इति । मृच्छ
तीति । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविपरीतदर्शनस्यैव विरोधित्यादितिभावः ।
न तथेति । यद्यपि भ्रमरूपविशेषदर्शनमपि ज्ञानविरोधि भवत्येवेत्यव्युत्थार्याति
व्यर्थं तथापि प्रकृते प्रमादूपमेव तदिति स्वरूपाख्यानपरमिति केचित् । केचिन्तु
भ्रमोत्तरप्रभां प्रति तथैव हेतुनेति तथोक्तम् । विशेषेणापि हेतुहेतुमद्भावा-

तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । यतोऽपहृज्यते न ह्युपपत्त्या विना
विवेको न च विवेकादिना उपदेशमात्रेणाश्रद्धामल-
चालनं न हि तेन विना शङ्काशुकत्यागो न च तम-
रेण निवर्त्तको धर्मो न च तेन विना दृढभूमिविभ्रम-
समुन्मूलनसमर्थस्तत्त्वसाक्षात्कार इति ।

एतेन सत्त्वशुद्धिद्वारेणारादुपकारकं कर्म सन्नि-
पत्योपकारकञ्च तत्त्वज्ञानमिति मन्तव्यम् । न तु
तद्विरुद्धनिरञ्जनात्मश्रुतिदर्शनात् । कुतार्थं श्रुतितात्पर्यमित्य-
निश्चयात् क्षणिकत्वोपपादककुतर्काच्च मननेन च तात्पर्यं
निश्चित्यानन्तरं महायामसाध्यनिदिध्यामनादौ प्रवृत्तिस्ततः तत्-
साक्षात्कार इत्यर्थः ।

ननु तत्त्वज्ञानवत् कर्मापि श्रुत्या कारणं बोधितमिति तत्
कुतो नाद्दिष्टमित्यत आह । एतेनेति । सत्त्वं आत्मा तस्य
शुद्धिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिः । तद्वारा पर-
म्परया कर्म मोक्षे कारणं तत्त्वज्ञानन्तु सन्निपत्य (५२)
दित्याहुः । बहूनां यौगपद्याभावात् न निवर्त्तकमित्यन्यमर्थमाह । संस्कारेति ।
शब्देति । यद्यप्येतन्मते शब्दं न ज्ञानं तथापि न्यायनयमभ्युपेत्येदमुक्तम् ।

(५३) ननु तत्त्वज्ञानमपि न सन्निपत्योपकारकं कायव्यूहादिना व्यवधाना-
दित्यत आह । कर्मापेक्षयेति । तथाच तत्सहकारित्वकल्पने गौरवमिति भावः ।
नापीति । यद्यपि परम्परयाश्रित्येऽपि न कतिस्तुत्यकञ्चतया समुच्चयस्यैव निषेध्य-
त्वात् । तथाप्ययमपि पक्षो न सम्भवतीदमुच्यत इत्याहुः । सन्निपत्योपकारकत्वं

तुल्यकक्षतया तत्समुच्चयः । नापि ज्ञानेन धर्मो जन्यते
विहितत्वादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । दृष्टद्वारिणो-
-

कृष्णपितृया सन्निधायोपकारकं कश्चिन्मन्तरं तदुत्पत्तिरिति ।
नत्विति । तत्त्वज्ञानानुत्पादकतया साक्षादित्यर्थः । ज्ञानकर्मणी
न समप्राधान्येन समुच्चयः । कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन
श्रुतत्वान्माक्षाश्चेत्कल्पनाविरोधात् । तत्त्वज्ञानस्य नैरपेक्ष्येण मुक्ति
साधनत्वप्रतीत्यै । नाप्यद्वाद्भिभावः । स हि सन्निपत्योपकारक
तया वा अवधानादिवत् आरादुपकारकतया वा प्रयोजादिवत् ।
नायः । तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वहकत्वात् । नान्यः । कर्मणां स्ववा
क्यत एव प्रयोजनलाभे फलवत्सन्निधायफलत्वाभावादिति भावः ।

ननु तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वेन विधिना बाध्यते तच्चाशुविनाशि
न कालान्तरायमोक्षाय कल्पते इति स्वान्तरीत्युत्पत्तिकं धर्मसंपन्नत
इति स एव सन्निपत्योपकारकः । स च मुक्त्यैव फलन नाशयत
इत्यत आह । नापीति । दृष्टद्वारिणः । मिथ्याज्ञाननिवृत्त्येत्यर्थः ।
अन्यथेति । तथाच विहितत्वं तत्र व्यभिचारीत्यर्थः । ननु मोक्ष

यदि तत्त्वज्ञानसहकारितया साक्षान्मुक्तिजनकत्वं तदा नाद्वाद्भिभावः । किन्तु
समप्राधान्यमेव । तच्च पुर्व्वं दूषितमेवेति प्रधानास्तत्त्वज्ञानेन शरीरानुत्पादकत्वमेव
तदाच्यम् । एवं सत्याह । तत्त्वज्ञानेति । कर्मणामिति ।

ननु प्रधानफलानिर्गत्तमुत्थोद्देशफलानावयवसङ्गत्य तथाप्युक्तमेव । यद्य
तिरिक्तफलस्यैवैवाङ्गत्वजतिः, तदा सङ्गतस्य अन्यङ्गता न स्थानादिद्वयसफल
कत्वात् । नहि प्रधानपक्षस्य विद्वत्त्वस्य फलमिति चेत् । न । तत्त्वज्ञानेनैवोपपत्ती

पपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् । अन्यथा भेषजादि-
विधिष्वपि तथा कल्पोत । उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्म-
समुच्चयः । काम्यनिषिद्धयोस्त्यागादेव समुच्चयानुप-
पत्तेः । नापि असङ्कल्पितफलकाम्यकर्मसमुच्चयः । चतु-
र्थाश्रमविधिविरोधात् । यावन्नित्यनैमित्तिकसमुच्चयस्या-
पि तत एवानुपपत्तेः । यत्याश्रमविहितकर्मणा ज्ञानस्य

हेतुश्रवणेन नियमादृष्टं जन्यत एव अन्यथात्मनः पक्षस्योपनाय
कतामात्रेण तदुपयोगे तद्विन्नोपायान्तरेण पक्षोपस्थितिः मननोप-
योगिनी स्यात् । मैवम् । (५३) मननव्यापारकश्रवणस्य मोक्ष-
हेतुत्वेन श्रवणादुपायान्तराधीनतदुपस्थिते मोक्षाहेतुतया नियमा-
दृष्टस्याकल्पनात् । तथात्वऽप्यात्ममात्राकारेण तदजननात् तस्यैव
सन्निपत्योपकारकत्वात् मननस्यापि निदिध्यामनमेव दृष्टं व्यापारः ।
काम्येति । काम्यत्यागस्यैव संन्यामत्वादिति भावः ।

ननु फलकामनां विना यत्काम्यं कर्म तेन समुच्चयः स्यादि-
त्यत आह । नापीति । तादृशकाम्यकर्मणोऽपि मोक्षे त्याग

तदङ्गत्वकल्पने प्रमाणाभावादित्यागयात् । स एवेति । यद्यप्येवमपि तुल्यकृततया
समुच्चयो न सिद्धः तथापि तत्त्वज्ञानमात्राहेतुत्वनिराकरणे तात्पर्यम् । मिथ्या-
ज्ञानेति । वासनानिष्ठस्येत्यर्थः । तदप्युपलक्षणम् । युगपद्भोगजनककाययोग-
पदद्वारेणैव द्रष्टव्यम् ।

(५३) मननव्यापारकैति । श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति श्रवणात्मन-
व्यापारकश्रुतिजन्यात्मश्रवणत्वेन हेतुत्वनाभात् नादृष्टकल्पनमित्यर्थः । केचित्तु

समुच्चय इत्यपि नास्ति तदभावेऽपि गृहस्थस्य ज्ञानं
सति मुक्तः । यतः स्मरन्तिहि । कर्मणैव हि संमिद्धि-
मास्थिता जनकादयः । इति । न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञान-
निष्ठोऽतिथिप्रियः । आदकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि
हि मुच्यते ।

न च साध्यस्यावैचित्र्ये साधनवैचित्र्यामुपपद्यते ।

श्रवणादित्यर्थः । यावदिति । गृहस्थादिमाधारणस्य तस्यापि संन्या-
मिनां त्यागश्रवणादित्यर्थः । गृहस्थस्यापीति । न च मोक्षार्थिककर्तृ-
व्यत्वेन कर्माणि विहितानि येन तत्समुच्चयः स्यादिति भावः ।

ननु कार्यमामान्यव्यभिचारिण्यवान्तरजातीयकार्यं प्रति
अव्यभिचारस्तत्कर्मणः स्यादित्यत आह, न चेति । (५४) ज्ञानं
त्ववान्तरजातीय एव कर्मणां हेतुत्वमिति भावः ।

श्रुतिवाक्येभ्य इत्यत्र श्रुतिशब्दस्याप्रामाण्यशङ्कामूल्यशब्दपरत्वमतः तादृशश्रुति-
पुराणादिजन्यश्रवणस्यापि हेतुत्वमत एव श्रुतस्याप्यपवर्गभागीत्वसम्भवात् जग-
ददृश्यता शास्त्राग्रेतुः सङ्गच्छते इत्याहुः ।

ननु श्रवणान्तरं किञ्चिद्व्यभिचाराद् यत्वननं तत्वाहृष्टं विना कथं तस्य
तद्हेतुत्वमिति चेत् । न । तत्रापि संस्कारहारात् तथात्वसम्भवात् । क्वचित्तु
एतदस्वरसेनाह । तथात्वेऽपीति । मननस्यापीति । अहृष्टं विना जनकत्वपक्ष-
रूपम् । ननु फलेति । फलकामनामभिन्नायं विना यत्कास्यं कस्य आह्लादिक-
मित्यर्थः ।

(५४) न चेतीति । यद्यपि तत्तद्व्यभिचार्य जनकत्वमस्तु कार्यतावच्छेदका-
ननुगमस्यारोपत्वात् । तदर्थप्रवृत्तस्तु सुक्रिसाधनताज्ञानात् न तु तत्तावच्छेदेव

न च स्वर्गवदध्वर्गोऽपि प्रकारभेदः सम्भवति । तस्मात्
तत्त्वज्ञानमेव निःश्रेयसहेतुः । कर्माणि त्वनुत्पन्न-
ज्ञानस्य ज्ञानार्थिन स्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवारणद्वारेण

ननु समवाय्यसमवायिनाशयोद्वेयनाशकारणतावदभावरूप-
मोक्षोऽपि कर्मणां कारणता स्यात् । मैवम् । निमित्तकारणतर-
कारणनशत्वेन तत्र हेतुत्वात् । न चाल्मुमुक्षुर्कृतव्यत्वेन कर्माणि
विहितानीत्युक्तम् । तस्मादिति ।

ननु स्वायम्विहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयः
स्यात् । ज्ञानकर्मणोऽमूल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वादधारणात् । “स्वे स्वे
कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः” इति स्मृतः । अत्राहुः ।
तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानध्वंसो व्यापारो दृष्टत्वात् । तत्र न तस्य
कर्मसहकारित्वम् । विनापि कर्म तेन मिथ्याज्ञानविनाशात् ।
कर्मान्तराणां यमनियमादीनां तत्त्वज्ञानद्वारेण मोक्षहेतुत्वं सम्भ-
वति । साक्षात्त्वस्याश्रितः ।

ननु तत्तत्तार्थज्ञानमहादानकार्णीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञान
नैरपेक्षेण मोक्षहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तदेतुः । न च
तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः । अनुपदमेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेनादृष्टद्वारा

तत्प्राप्तये ज्ञानात् । तादृशज्ञानञ्च मुक्तिनिश्चयार्थताप्रतियोगिककारणताश्रयत्व-
प्रकारकं शब्दादिनणव सुलभम् । तथापि मिथ्याज्ञानोच्छेदकाय यौगपद्योस्तत्त्व-
ज्ञानैकसाध्यत्वेन तदावश्यकतायां तत्र च जातिभेदस्वीकारनियमे ततएव सामान्य-
सामर्थ्यात् कार्यसम्भवे किं विशेषसामग्र्यन्तरकल्पनेन इत्यत्र तात्पर्यामिति

प्रायश्चित्तवदुपयुज्यन्ते । उत्पन्नज्ञानस्य त्वन्तरालध्व-
वृष्टेः कागेगीपरिसमाप्तिवत् प्राग्ब्रह्माश्रमधर्मसमापनं
लोकसंग्रहार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

हि तद्वैतत्वं वाच्यम् । तथा चापवर्गहेतुर्वाट्टं कल्प्यताम् । मैवं ।
दृढभूमिसवामनमिथ्याज्ञानध्वंसं विना न मोक्ष इति मिथ्या
ज्ञानप्रागभावामहवृत्ति तत्तत्त्वमे तत्त्वज्ञानं हेतुरिति तत्रापि तत्त्व
ज्ञानप्रागवश्यकत्वात् । (५५) तमेव विदित्वा तिसृषुमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय इति श्रुतः । कर्मणाञ्च तत्त्वज्ञानद्वारापि
मोक्षहेतुत्वमभ्यसात् । सम्प्रदायविदम् ज्ञानकर्मणो निरपेक्षमाध-
नत्वश्रुते त्रीहियववद्विकल्प एव । निरपेक्षमाधनावरुडन्त्यमाधना-
न्वयो न विकल्पं विना । आकाङ्क्षाविरहात् । माहित्यबोधनं
विना यत्वेकं प्रत्येककस्य हेतुता शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पे
नान्वयो यथा त्रीहियवयोरिति व्युत्पत्तयत्याहुः ।

वदन्ति । अभावरूपेति । तथा च भावरूपकायस्य व्यभिचारिणो न जनकत्वं
न त्वभावरूपेऽपीति भाव । नियमपटितं जनकत्वमभावरूपकार्येऽपि व्यभि-
चारिणोऽसम्भवाव्यापयेनाह । ननु तत्तदिति । एतन्मतं भोले वजात्य बोध्यम् ।
मिथ्याज्ञानेति । समानाधिकरणमिथ्याज्ञानप्रागभावेत्यर्थः ।

५५ । ननु मिथ्याज्ञानं विरोधिगुणान्तरमात्रनिवर्त्तनीयमिति किं तस्य-
ज्ञानेन । न च वामना तच्चाश्या । कालादिनापि तच्चागममभावात् । न च काय
योगपदार्थं तदिति वाच्यम् । तद्वैतोरेति न्यायेन तदुत्पादकादृष्टादेव तत्सम्भवा-
दिति वेदसंपादनकनाह । तमेवेति । तथा च तत्त्वज्ञानस्य प्रासंगिकस्य तस्यैव
वामनानागकत्वं काययोगपदार्थादित्युच्यते । प्रासंगिकं गौरव न दोष इति भावः ।
तत्त्वज्ञानद्वारापीति ; ननु तत्त्वज्ञानस्य ह्येतत्वे मुक्तिहेतुत्वं कर्मणासावश्यकम् ।

एतेनाथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । यतोऽभ्युदय-

नन्वेवमुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य कर्मणामनाचरणप्रसङ्ग इत्यत आह,
उत्पन्नेति । ननु लोकसंग्रहो न सुखदुःखाभावरूपः न वा तत्सा-
धनम् । न च सङ्कल्पितकर्मत्यागेन लोकानां निन्द्यत्वेन ज्ञाना-
भावार्थं प्रवृत्तिः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिञ्च विन्दतीति
पुराणात् जनावमाननाया योगिनः श्लाघ्यत्वात् । अत्राहुः । तत्त-
त्कर्ममाध्यभोजकादृष्टक्षयार्थं योगिनां तत्र प्रवृत्तिः । यद्वास्मत्कर्म
दृष्ट्वा लोकः कर्म संग्रहोऽस्त्विति करुणया तत्र प्रवर्तते ।

यत्त्वधिकारि सति नित्यस्यावश्यकी कर्त्तव्यता अन्यथा प्रत्य-
वायाधिक्येनानपवर्गापत्तिरिति मतम् । तन्न । दोषाभावेन
नित्याकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पादात् । अतएव भोगार्थं प्रवृत्तावपि
तस्य न धर्माधर्मोत्पत्तिः ।

ननु यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रस्य धर्म-

उक्तगत्या चादृष्टद्वारेण हेतुत्वं वाच्यम् । एवञ्च तददृष्टस्य तत्त्वज्ञानसुखभयजन-
कत्वकल्पने गौरवम् । तत्त्वज्ञानं महारौल्यैव मुक्तिमात्रजनकत्वे लाघवमिति
ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्यमेवेति चेत् । न । उक्तयुक्त्या तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वे
तद्हेतुजिज्ञासायामुपस्थितत्वादन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्च क्लृप्तप्रवर्णादितद्हेत्व-
भावे कर्मणामेव तद्हेतुत्वकल्पनात् । काशीभरणस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वमागमादपि
लभ्यत एव । तथा च प्रामाणिकं गौरवमिति भावः ।

तमेवेत्यादि श्रुतिविरोधादखरसमुद्भावयसाह । सम्प्रदायेति । सर्वत्रैवं भावे
मानाभावादित्यत आह । यद्देति । करुणयेति । कारुणिकानां परदुःखज्ञानात्
दुःखसुखव्यत इति दुःखभावसुद्दिश्य प्रवृत्तिरिति भावः । दोषाभावेनेत्युपलक्षणम् ।
पागभावाभावेनेत्यपि दृष्टव्यम् । अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् ।

निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । तद्वचनादाम्नायसिद्धेः प्रामा-
ण्यमिति त्रिसूत्री व्याख्याता । अन्यथाव्याख्याने हि
यतोऽभ्युदयेति प्रत्येकसमुदायाभ्याम् उभयत्राप्यव्या-
पकं स्यात् । यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्येतावतैव
लक्षणसिद्धिः । पारम्पर्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य हेतुत्वं
प्रतिपादयितुं निःश्रेयसग्रहणमिति । एवं प्रतिपन्न-

मोक्षहेतुतासाधकत्वविरोध इत्यत आह, (५६) एतेनेति । सूत्र-
मप्यभ्युदयमात्रसाधकधर्मपरतयैव व्याख्येयमित्यर्थः । अभ्युदयो-
ऽत्र तत्त्वज्ञानम् । तद्वचनादिति । तेनैश्वर्येण वचनात् प्रणयना
दाम्नायस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । अन्यथेति । यद्येको धर्माऽभ्युदय
साधकोऽन्यथ निःश्रेयससाधक इत्यर्थः । न चेकस्यैव धर्मस्योभय-
साधकतया नोक्तदोषः । उक्तयुक्तेः । तत्त्वज्ञानोत्पादनैवान्य-
थोपपत्ती धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वे मानाभावादिति भावः । एवं
मिति निःश्रेयसपदोपयोगमाह । यत इति । एवमिति । अभि-
धेयं द्रव्यादि । प्रयोजनं निःश्रेयसम् । मन्वन्तः तत्त्वज्ञाननिःश्रेय-
सयो र्हेतुहेतुमद्भावः ।

(५६) एतेनेति । ननु यतोऽभ्युदयेति सूत्रमेव प्रकृतं अपरं सूत्रद्वयं प्रकृतं
सङ्गतमिति चेत् । अत्र यतोऽभ्युदयेति सूत्रमन्याभिप्रायकमेवेति क तद्विरोध
इति शङ्कायामाद्यं सूत्रम् । तथा चाथातो धर्मं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा
नामान्यपरत्वमिति द्वितीयसूत्रोपपन्नकतयैव तत्प्रकृतम् । धर्मस्य चाभ्युदय
साधकत्वे किं मानमित्याशङ्कायामाम्नाय इत्येवोत्तरं वाच्यम् । तस्य च कृतः

प्रयोजनाभिधयसम्बन्धो जिज्ञासुः पृच्छति । अथेति ।
 अथ कानि द्रव्याणि कियन्ति च । के गुणाः किय-
 न्तश्च । कानि कर्माणि कियन्ति च । किं सामान्यं
 कतिविधञ्च । के विशेषाः । कः समवाय इत्यर्थः ।
 किञ्च तेषामिति सामान्यतो विशेषतश्च पदार्थानां
 द्रव्याणां गुणानाञ्च कर्मणामित्यादि नेयम् । चकारौ
 मिथः समुच्चये । साधर्मावैधर्मायोग्यिवान्तर्भूतत्वात् ।
 पृथक् लक्षणार्थमपि न प्रश्नः ।

तवेति । तत्र तेषु द्रव्यादिषु वक्तव्येषु । द्रव्याणि

अग्रे विभागस्यापि वचनात् । तद्विषयां जिज्ञासामाह, किय-
 न्तीति । विशेषाणामानन्त्यात् । समवायस्यैकत्वात् तत्र न
 विभागजिज्ञासा । चकाराविति । किञ्चेति चकारः प्रश्नमु-
 च्ये । वैधर्माञ्चेति चकारः साधर्मासमुच्चय इत्यर्थः ।

ननु द्रव्यादिलक्षणात्मन्ययोग्यवच्छेदार्थ इति साधर्मादे-
 र्लक्षणं किं न पृष्टमिष्टमित्यत आह, साधर्माति । एवैव द्रव्यादि

प्राभाषणं येन तथा स्यादित्यपेक्षायासक्तम् । तद्वचनादिति । तथा चाप्रोक्तत्वेन
 तत्राप्राभाषणमित्यभिसन्धयोक्तम् । त्विष्टव्याख्या । तस्य ज्ञानाच्च कायव्युत्थादिना
 भोगद्वारा कर्म्मोक्तये सति भोगः । नाभक्तं जीयते इत्यादे । न च ज्ञानाग्निरित्यादिना
 विरोधः । भोगद्वारापि तत्राप्राभाषणोपपत्तेरिति साम्यदायिकाः । वस्तुतो नियमः
 यत्कर्म्मजदुःखप्रागभावोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशः तत्रागभावस्य प्रतियोगिजन-

पृथिव्यादीनि । यद्यपि विभागस्य न्यूनाधिकसंख्या व्यवच्छेदपरत्वादिव नवत्वं लब्धं तथापि स्पष्टार्थं नवग्रहणम् ।

एवकारश्च विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थः । सामान्यमंज्ञा द्रव्यमिति । विंशेषमंज्ञा पृथिवीत्यादिका । तयोक्तानि सूत्रकृतेति शेषः । अवगताप्तभावस्य तस्योक्तेरगमत्वात् । अनवगताप्तभावस्यापि लोकप्रसिद्धार्थानुवादकत्वात् । लोके च तावतामेव सामान्यतो विंशेषतश्च व्यवहारात् । किं पुनरत्र प्रतिषिध्यते नवैवेति । न ह्यनवगतस्य प्रतिषेधः सम्भवति । उच्यते । द्रव्यस्य

ष्वेवेत्यर्थः । तथा च द्रव्यादेः साधर्म्यादेश्च मिथो विंशेषणविंशेषभावात् लक्ष्यलक्षणभाव इत्यर्थः ।

ननु द्रव्यादीनां लक्षणप्रश्नः कुतो नैव्यत आह, साधर्म्यमिति । एष्वेव लक्षणेष्वेव । तथा च साधर्म्यादि प्रश्न एव लक्षणप्रश्न इत्यर्थः ।

किं पुनरिति । नवाधिकद्रव्यस्य सिद्धामिडिभ्यां विरोधादित्यर्थः । अत्र द्रव्यस्य नवत्वं विंशेषणं नवानां द्रव्यत्वं वा । आद्ये

कृत्वनियमात् । अन्यथा तस्यानन्यगत्या अद्वैतफलस्यैव तत्त्वज्ञानाक्षाग इति युक्तमुत्तरायाम् । तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोरिति । यद्यप्यभिधेयद्रव्यादिना प्रयोजनस्य सम्बन्धः कथयितुमुचितस्तथापि तद्विषयकतत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वबोधने परस्परया द्रव्यादेरपि प्रयोजकत्वनाम इति भावः ।

सतो नववाह्यत्वं नववाह्यस्य सतो द्रव्यत्वं वा । तथाच
प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपन्ने प्रतिषेध इति न किञ्चिद्दृष्यति ।
अतः परं न शङ्का न चोत्तरम् । तथाहि इदं द्रव्यं
एभ्योऽधिकं स्यादिति वा इदमेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्या-
दिति वा आशङ्क्यत । प्रथमे आधिक्यं निराकरिष्यामो
यथा सुवर्णस्य । द्वितीये द्रव्यत्वं निराकरिष्यामो यथा
तमसः । अतःपरं न शङ्का न चोत्तरम् । धर्म्मिण
एव बुद्धानांगोहात् । यदि कथञ्चिद्बुद्धिमांगोच्यते
तदाम्नाभिरप्युक्तं पञ्चान्तर्भावयिष्यते । अनन्तर्भावे वा

विशेषणमङ्गत एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थ इति नवद्रव्ये नववाह्यत्वं
निषिध्यत इत्याह । द्रव्यस्येति । अन्ये विशेषणमङ्गत एवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदार्थ इति नववाह्य नववाह्यत्वं निषिध्यत इत्याह ।
नवेति । (५७) तथाहोद द्रव्यमिति पाठे एभ्यो नवभ्योऽधिक-
मिदं तमो द्रव्यमिति याजना । इदमेभ्य इति । इदं सुवर्णं मेभ्यः
पृथिव्यादिभ्यः अधिकं स्यादित्यर्थः । अतःपरमिति । दशमं द्रव्यं
न निषिध्यते । प्रतियोग्यप्रतीतिरित्यर्थः ।

नन्वेतावता नव द्रव्याणि न न्यूनाधिकानीत्युक्तम् । तत्र नवेति
नवसंख्यायोगितायामुक्तायां न न्यूनानीति व्याहृतम् । न्यूनता
हि नवावान्तरसंख्यायोगिता । न च तदसम्भवे नवत्वं नाप्यधि-

द्रव्यत्वं तस्य निराकरिष्यत इत्यभिप्रायवानाह । तद्-
व्यतिरेकेण संज्ञान्तगनभिधानादिति । सूत्रकृतेति
शेषः । लोकेनेति वा ।

• स्यादेतदम्भकारस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपङ्गवः ।
न च सामान्यविशेषसमवार्थध्वन्यतमं तमः । तेषां
अञ्जकवैचित्र्येऽपि व्यक्ताश्रयसम्बन्धिनामुपलभ्यमन्त-
रेणानुपलभ्यनियमात् । उपलभ्यं वा तत्त्वव्याघातात् ।

कथ्यवच्छेदः । दशमादिद्रव्याणां दुरपङ्गवात् । अत्राहुः । गुण
चतुर्विंशतित्ववदव नवत्वं भाक्तम् । तथाच पृथिव्यात्वादिनवोपा-
ध्यनाक्रान्तेषु द्रव्यत्वं नास्ति द्रव्येषु वा जलाद्यष्टकानाक्रान्तेषु
पृथिव्यात्वव्यवच्छेदो नास्तीति व्यवच्छेदार्थः ।

तमसो दशमद्रव्यत्वमायकं परिशेषमाह । न चेति । ननु
(५८) यदि तमः सासान्यं तथा दिवाप्युपलभ्यत । एवं सति गोत्व

लक्षणम् । न शक्यतेऽपि । कथ्यमभिज्ञेतिव्यपि द्रव्यम् । दशमादीति । व्यक्ति
भेदमादधेति शेषः । दशमेति । द्रव्यत्वं प्रसाध्य दशमद्रव्यमायकमित्यर्थः ।

(५८) यदि तम इति । न च भयमिदं तमः शब्दार्थान्ते पञ्चान्त इति
वाच्यम् । आनोक्तजन्यनाकविंशतवानुपमानाकारविषयत्वस्यैव पञ्चतावच्छेद-
कत्वात् । यदि च तन्मते तमसः तामसेन्द्रियवद्यत्वं तथा चक्षुःपदं रूपप्रतीत्य-
साधारणकारणेन्द्रियपरम् । तद्विषयशक्त्यन्ते आलोकाभायः । तन्मते द्रव्या-
न्तरमिच्छादि । तदेतत् पञ्चतावच्छेदकोभयमप्रतिपक्ष्यैव विवादप्रवृत्तेः । अन्यथा
साध्यतद्भाविक्त्वं नानुमालोच्छेदप्रसङ्गादिति वदन्ति ।

न कर्म संयोगविभागयोरकारणत्वात् । न ह्यन्ध-
कारेण किञ्चित् कुतश्चित् विभज्य केनचित् संयो-
ज्यते । अतथाभूतस्य च तल्लक्षणानुपपत्तेरतत्त्वात् ।
न गुणः । द्रव्यासमवायात् । द्रव्यासमवेतं ह्यसमवेत-
मपि तद्विरहिणि देहे कुतो नोपलभ्यते । व्यञ्जकमास्त्राद्यभावादिति
चेत् । तुल्यम् । तस्यालोकाभावव्यङ्गात्वादित्यत आह । व्यञ्जकैति ।
तेषां सामान्यादीनामनुपलम्भादिति योजना । सामान्यादौ व्यक्तादे-
र्यथासंख्यमन्वयः ।

नन्वेतद् यथाश्रुतं व्यधिकरणम् । अथ तमसः सामान्यादि-
भिन्नत्वे साध्ये क्रमेण व्यक्त्याद्यविषयकमात्राकारविषयकत्वा-
दिति हेतुः । तथापि व्यक्तिः किमाश्रयमात्रं वा समवायिदेशो
वा । आद्यं समस्ततदविषयकमात्राकारविषयकत्वमसिद्धम् ।
कालादीनां भावात् । अन्ये यत्किञ्चित्समवायिदेशः तमसो वा ।
प्रथमे पुनरसिद्धिः । विशेषसमवायभेदमाधने च मात्राकारा-

ननु तेषां व्यञ्जकरैचित्वेऽपीत्युक्तं विशेषसमवाययोरतोन्द्रियर्याव्यञ्जकस्यैवा-
भावादित्यन्यथा योजयन्ति । तेषामिति । तथाच व्यञ्जकैति सामान्यमात्रान्वित-
मिति नोक्तदोष इति भावः । कालादीनामिति । यद्यपि कालो न प्रयच्छन् स्तथा-
प्युपनान्तरस्य तद्विषयत्वं बोध्यम् । तन्मते तस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमादित्येके ।
अतद्गुणसंख्यज्ञानं दृग्दृष्टादौलुक्तमित्यन्ये ।

नन्वेवमालोकाविषयकमात्राकारविषयत्वात् न सामान्यमित्यायातं तच्चायुक्तम्
आत्मत्वादौ व्यभिचारादित्यत आह । तदयमर्थ इति । तमो नेति । चाजुषत्वं
अलम्बित्वं विरहितिन्द्रियग्राह्यत्वम् । यतो न द्रव्यगुणत्वादौ व्यभिचारः । न च

मेव स्यात् अद्रव्यसमवेतं वा । उभयापि गुणत्वव्या-
घातः । सामान्यवतः स्वतन्त्रस्य द्रव्यत्वापत्तेः । निः-
सामान्यस्य गुणत्वलक्षणव्याघातात् । गुणकर्म्मणो-
र्निर्गुणतया गुणस्य तत्र समवायविरोधात् । द्रव्यासम-
वाय एवास्य कथमिति चेत् । इत्थं न दिक्कालमनसा-

विषयत्वमेव समर्थमिति व्यर्थमधिकम् । अत्राहुः । व्यज्यतेऽन-
यति व्यक्तिरालोकः । तदयमर्थः । तमः सामान्यं सञ्ज्ञाक्षपमेव
वाच्यम् । अन्येर्नेन्द्रियेणाग्रहात् । तस्य चालोकाऽयं व्यञ्जकः ।
तथाच न तमः सञ्ज्ञापसामान्यम् आलोकाविषयकमाज्ञात्कार-
विषयत्वादित्यन्वयव्यतिरेकी । विशेषसमवाययोश्चानुपलम्भनियमः

हेतुरेव नञ्ब्यव्याप्तेनानोकाविषयकमाज्ञात्काराविषयत्वमर्थः सञ्ज्ञासत्यालोका-
भावादि दृष्टान्तसौलभ्येनान्वयित्वसम्भवे व्यतिरेकीति ग्रन्थविरोधात् । यथाश्रुते-
ऽपि तस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् दोषतादवस्थम् । तन्मते तस्यानुपलम्भग्रन्थतया
हेत्वमत्त्वात् । न चैवमध्यव्यकारप्रत्ययविषयनीलरूपस्य दृष्टान्तत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
तादृशलौकिकमाज्ञात्कारविशेष्यत्वादित्यर्थः । न च तद्विशेष्यत्वं तस्योभयमिदम् ।
तत्र नीलारोपणे तस्य विशेषणत्वेनैव भवान् । विशेष्यत्वपर्यन्तमवश्यं वाच्यमेवा-
न्यथा ज्ञानजातो व्यभिचारापत्तेरिति वदन्ति । तद्विपर्ययः । एवमपि इत्यत्रादि-
दृष्टान्तसौलभ्ये व्यतिरेकीति ग्रन्थविरोधादवस्थादिति ।

केचित्तु साज्ञात्कारपदेन साक्षपसाज्ञात्कारो विवक्षितः सौ न द्रव्यत्वादो न
व्यभिचारः । न च पेचकादिबहुर्जन्य-साज्ञात्कारविषयत्वमादाय व्यभिचारः ।
मानुषेति बोध्यत्वात् । न चाश्रुतविशेषादव्यकारे चोरादिग्राह्य व्यभिचारः ।
प्रमाणाभावात् । भावे वाक्याभावकृति विशेषणतः । न चैवं साध्ये साक्षपपदं

मयम् । तेषां विशेषगुणविरहात् । सामान्यगुणस्य चाश्रयसहोपलम्भनियमेन तदप्रत्यक्षताया मप्रत्यक्षत्व-
प्रसङ्गात् ।

साक्षात्कारविषयत्वनियमएव विवक्षितः । न कर्मोति । अत्र क्षण-
चतुष्टयावस्थायित्वेन कर्म विशेषणीयम् । तेन (५६) विनश्यदवस्थ-
कर्मणि न व्यभिचारः । वस्तुतो विनश्यदवस्थं समवायिकारणमेव न
भवति । कार्योत्तरकाले सतएव तत्त्वात् । न च तमोरूप कर्मणा
भूतलाद्याश्रयसंयोगादि जन्यत एवेति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयात् ।
कर्मत्वं हि मिडे तत्कल्पनं तत्कल्पनं च कर्मत्वमिद्विरिति भावः ।

न गुण इति । ननु द्रव्येति विशेषणं व्यर्थं अममवायादित्य-
स्यैव गमकत्वात् । न च स्वरूपामिडिनिवारकविशेषणवदिदमपि
साधनमित्यत इति तन्मतेनैतत्समाधेयम् । तथाहि किं पृथिव्यादि-

व्यर्थम् । व्यापकऽस्वगुणभावो च वैयर्थ्याभावात् । न च व्यतिरेके साध्याभावस्य
व्याप्यतया भावत्वेन व्यर्थविशेषणत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । शरीराजन्य-
त्ववत् परेण व्यभिचारावारकविशेषणस्यापि सार्थकत्वाभ्युपगमात् । तत्र पक्ष-
धर्मितामिद्विप्रयोजनवद्व्याप्यहेतुमिडे प्रयोजनत्वादित्याहुः । न चालोकाभावत्व-
पक्षे तममोऽन्यतरामिडिः सप्रतियोगिकस्यैवाभावस्य साक्षात्कारविषयत्वादिति-
वाच्यम् । तन्मतनैवास्य हेतुत्वात् । प्राचीनमते प्रतियोगिनोऽप्यभावसाक्षात्कारा-
विषयत्वाच्च । न चालोकाभावादेः सपक्षाद्व्याप्यत्वावधारणमिति वाच्यम् ।
अनुकूलतर्कसत्त्वादिति ।

(५६) विनश्यदिति । विनश्यदवस्थस्य कर्मणीत्यर्थः । फलोपधानमाशङ्क्य
दमतेम् । एतच्चारम्भकसंयोगनाशसमकालं कर्मोत्पत्तिमन्भवपक्षे बोध्यम् । अत्र
संयोगाजनकत्वात् विभागाजनकत्वाच्चेति हेतुद्वयं बोध्यम् । न च परेण द्रव्यत्वा-

नवकाममवायो हेतुः द्रव्यमात्रासमवायो वा । आद्ये तमोरूपेणा
नैकान्तिकम् । अत्ये स्वरूपासिद्धिः । किञ्च तमसः स्वावयव-
रूपद्रव्यममवेतत्ववादिनोऽसिद्धिः । अत्राहुः । नञः प्रतियोगि-
विगेषणत्वात् । द्रव्यममवेतत्वाभावो विगिष्टव्यतिर्का हेतुरिति
न व्यर्थविगेषणम् । न चासमवेतत्वमत्रोपाधिः । अगुणत्वे साध्ये
कर्मादौ साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा हेतुद्वयमत्र विवक्षितम् ।
असमवेताभकारवादपक्षे असमवेतत्वस्य द्रव्यान्यममवेतत्ववाद-
पक्षे च तत्त्वस्थाहेतुत्वात् । नाप्यसिद्धिः । अवयवममवेतत्वमिदार्थमे-
वास्य परिगेषस्य क्रियमाणतया तत्पूर्वं तदसिद्धिः । यद्यपि द्रव्या
समवायमिदार्थे मवश्यवाच्यायेतनपरिगेषिणास्य गताश्रिता तथापि
तस्यैवानुमानरूपस्य सहकारिविपक्षबाधकाभिधानद्वारास्य ग्रन्थस्य

भ्युपगमादात्मादिभंयोगाद्यकारणत्वमिदम् । तदसमवायिकारणत्वाभासस्य हेतु-
त्वात् । न्यायनयेनेदमुक्तमित्युच्यते । न चाकारणत्वादित्येवास्तु अखण्डाभावे
वैयर्थ्याभावात् । तन्मते स्वरूपासिद्धिवारकस्यापि सार्थकत्वाच्चेत्याहुः ।

ननु विनश्यदवस्थे घटादौ न कर्मोत्पत्तिमस्मत् । तथाहि तत्र विनश्यदव-
स्थत्वं समवायिनागादारम्भकभंयोगनागाद्वा । नाद्यः । आचार्यमते त्ववयविन
कर्मोत्पादस्य यावदवयवकर्मोत्पत्तिनियतत्वेन कपालादिनाशसमकालमवयवकर्मो-
त्पादोत्पत्तिरुच्यते घटादौ कर्मानुत्पत्तिः । नान्यः । आरम्भकभंयोगनाशजनक
विभाजनकर्मण स्तदानीं अवयववृत्तित्वेन कर्मोत्पत्तिः कर्मानुत्पादेन चावयव
कर्मोत्पादोत्पत्तिरेण पूर्ववत् तदनुत्पत्तिः । तन्नाशाग्निसोत्तरकालभाविना उत्तर-
संयोगेन विनाशिते कर्मणि प्रतिबन्धकाभावेऽवयवकर्मोत्पादोत्पत्तिरुच्यते । एवञ्च
यथाश्रुत एवाव्यभिचारे किं कणचतुष्टयावस्थायित्वविशेषणनेत्यपरित्यज्याह ।
वस्तुतः इति । विनश्यदवस्थं कर्म समवायिकारणमेव न भवति । उक्तयुक्त्या
कर्मरूपकार्योत्तरकालसतएव तथात्यादित्यर्थः ।

व्याघातप्रतिपादनपरत्वम् । असमवेतं तमः सामान्यवन्निःसामान्यं वा । आद्ये सामान्यवत इति । स्वातन्त्र्यास्यासमवेतस्येत्यर्थः । अन्त्ये निःसामान्यस्येति । अद्रव्यसमवेतत्वञ्चेति दूषयति । गुणेति । तेषामिति ।

ननु यथोक्तो हेतु रपक्षधर्मः । न चानेन गुणत्वाभावः सिद्धयति । सामान्यगुणत्वेऽप्युपपत्तेः । (६०) अथ प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया

ननु कार्यमात्रे तदन्तरकालसतस्तथात्वं मानाभावात् । कार्यनिराश्रयत्वापत्त्या कार्यसमानकालत्वमात्राभ्युपगमादिति । एवञ्चैतन्मते संयोगविभागान्यतरजनकत्वाभाव एक एव हेतुरस्त्वगुणाभावे च न वैयर्थ्यम् । हेतुद्वयेऽपि तेनैव वैयर्थ्याङ्गारात् विभागजनकेन व्यभिचारापत्तेः । कर्मात्तरकालसत एव कर्मोत्पादे तत्र तेन विभागजननमावश्यकम् । तत्र कार्यसमानकालीनत्वमात्रेणैव तथात्वादित्युक्तहेतौ न व्यभिचारशङ्का । तमसः कर्मस्य तदाश्रये चलतीति धीप्रसङ्गः । इत्यपि बोध्यम् ।

स्वरूपासिद्धिरिति । गुणत्ववादिमतेऽवश्यं द्रव्यसमवायीकारात् स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । ननु स्वमतेनैव हेतुरित्याशङ्क्यानुमानप्रयोक्तृमतेऽपि स्वरूपासिद्धिरित्याह । किञ्चेति । तमप्रतियोगी समवायः तद्विशेषणं द्रव्यमित्यर्थः । नन्वत्रापि द्रव्यपदं पृथिव्यादिनवकपरं द्रव्यमात्रपरञ्चेति पूर्वदोषनिवृत्तिरित्यनुशयादाह । यद्वेति । तथाच तन्मतेनैव तत्तद्हेतुत्वमिति नोक्तदोष इति भावः । द्रव्यसमवेतत्ववादिनोऽपि परिशेषकरणकालेऽपि नासिद्धिरित्याह । नापीति । यद्यप्येवमपि परार्थं परिशेषानुमानप्रयोगात् स्वतोऽसिद्धिरिव तदभावेऽपि सन्दिग्धासिद्धिर्देवरीव । तथापि पूर्वोक्त एव तत्पर्यम् । न च द्रव्यसमवाय एवास्य कथमित्यादि मूलग्रन्थेनैवासिद्धिनिरास इति वाच्यम् । पृथिव्यादिनवकासमवायमात्रस्यैव तेन साधनात् । तत्र चोक्तदोषात् । व्याघातेति । गुणस्य द्रव्यसमवेतत्वव्याघात निःसामान्यस्ये गुणत्वव्याघातः । इत्यादि क्रमेणेत्यर्थः ।

(६०) अथेति । इन्द्रियपदं बहुविधेन्द्रियपरमतो नास्तीत्युक्त्यादौ व्यभिचारः ।

नात्मनो वाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिदन्तास्पदत्वाच्च ।
नापि नभोनभस्वतोः । चाक्षुषत्वात् । चाक्षुषता हि

सामान्यगुणत्वाभावे सिद्धे विशेषगुणत्वाभावेऽयं हेतुः । तथापि
दिगादीनि न तमोरूपविशेषगुणवन्ति तमो वा न तद्विशेषगुणः
इत्यत्र साध्याप्रसिद्धिः । अथ दिक्कानमनसा मयं न गुण इति
प्रत्यक्षमिदत्वात् । गम्यवत् । यद्येवं साध्यविकलो दृष्टान्तः ।
विशेषगुणानामिव तद्गुणत्वात् । अत्रापतिष्ठते तेषामिति । तत्र
गत्यादीनां दिगादिगुणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् । प्रसङ्गाध्याहारि च माना-
भावात् । अत्राहुः । दिगादीनां गुणो भवन्नयं सामान्यगुणो वा
स्याद्विशेषगुणो वा । आद्ये बाधकम् । अन्ये तेषामिति । अय-
मन्वकारो दिगादिगुणत्वे सति न विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वात् घटवत् ।
प्रत्यक्षत्वादिति हेत्वध्याहारि च प्रत्यक्षत्वापादनमेवात्र विपर्यय-
रूपतया मानमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । सामान्यगुणस्येति ।

इदन्तेति । नन्विदन्तास्पदत्वं यदीदमिति प्रतीयमानत्वं तदा
सुखं व्यभिचारः । इदं मे सुखमिति मानमप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यात्म-

प्रतिनियतैन्द्रियस्याह्यजातिसत्तादित्यर्थ इत्यन्ये । प्रत्यक्षत्वादिति लौकिकप्रत्यक्षत्वा-
दित्यर्थः । तन्मतेऽलौकिकप्रत्यक्षाभावात् यथायुतण्वत् हेतुरित्यन्ये । कथमन्वकार-
इति । अन्वकारपदं पूर्वोक्तपरम् । तेन पक्षविकन्यावकाशः । नन्वत्रापि साध्या-
प्रसिद्धिरिति चेत् । अत्र दिगादिगुणत्वसमानाधिकरणविशेषगुणत्वाभाव दिगादि-
गुणत्वसमानाधिकरणत्वं व्यधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकमिति व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावास्तन्मतेन साध्य इत्येकं । दिगादिगुणत्वविशेषगुणत्वयोः
प्रत्येकं प्रसिद्धयोः व्यासञ्जप्रतियोगिकाभावः साध्य इत्यन्ये ननु प्रत्यक्षत्वात्

गुणानां रूपिद्रव्यसमवायेन व्याप्ता । तच्च रूपित्वं
गगनपवनाभ्यां व्यावर्त्तमानं चाक्षुषगुणसम्बन्धमपि
व्यावर्त्तयति न तेजसः । प्रतीतौ तद्विरोधित्वात् ।
ज्ञेत्यवत् । गुणिनः स्वगुणप्रतीतिपरिपन्थित्वे गुणस्य
नित्यमनुपलम्भप्रसङ्गात् । सत्याश्रयं तेनैव प्रतिबन्धात् ।
असति गुणस्यासत्त्वात् सत्सहचरितगुणान्तगानुपल-

ममवेतत्वम् । अमिदं । अत्राहुः (६१) मनोऽसाधारणकारणप्रत्य-
क्षाविषयत्वमहत्त्वव्यधिकरणत्वं वा तद्विवक्षितम् । प्रतीताविति ।
प्रतीतौ तमःप्रतीतौ । तद्विरोधित्वात् तेजाविरोधित्वादित्यर्थः ।
यदा प्रतीतौ चाक्षुषप्रतीतौ । तस्य तमसो विरोधित्वात् । वाच्या-
लोकं विना चाक्षुषज्ञानाभावादित्यर्थः । नापि तेज एव तमोरूप-
स्वगुणग्रहे प्रतिबन्धकम् । स्वगुणग्रहाप्रतिबन्धकत्वाद् गुणिनः ।
अन्यथा स्वगुणानामध्यक्षताविरोध इत्याह । गुणिनश्चेति । तदेव
स्पष्टयति । सत्याश्रय इति । तत्सहचरितेति तेजःसहचरितेत्यर्थः ।

प्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्था वाच्यः । तथान प्रत्यक्षेति व्यर्थम् । उक्त साध्यस्य केवला-
न्वयितया व्यभिचारामलभादिभि चेन्न । विषयभादित्यत्रैव तात्पर्यात् ।

(६१) मन इति । अत्र तेजव्यत्यासेन मनोऽसाधारणकारणरूपप्रत्यक्षविष-
यत्वादित्यर्थः । तेन भावनादौ न व्यभिचारः । प्रत्यक्षगुणत्वाभाव साध्यः । प्रत्य-
क्षत्वे सतीति ज्ञेयौ विशेषणमित्यन्ये । यदिच मनोऽसाधारणकारणरूपप्रत्यक्षान्य
प्रत्यक्षविषयत्वमिति पाठस्तदा न दोषः । अहन्त्येति । ननु व्यधिकरणत्वं तदधि-
करणानधिकरणत्वं तच्च सन्दिग्धमिदमिति चेन्न । स्वमतावष्टम्भेनोक्तत्वादित्यन्ये ।

अेश्व । न तावच्छाया तेजसो रूपमेव । तद्रूपस्य शुक्ल-
भास्वरत्वनियमात् । न चेदं नीलप्रभाववदाश्रयोपाधि-
रतथाभूतमिदमाभातीति साम्प्रतम् । शैलभूतल-

यद्यप्येतदुणस्पर्शनैकान्तिकं तथापि न तमस्तेजोगुणः । तेजो
रूपाविषयकचानुपप्रतीतिविषयत्वादित्यर्थः ।

ननु चामिदमेतत् । तेजोरूपात्मकत्वात् तमस इत्यत आह ।
न तावदिति । तद्रूपस्येति । न चाभिभवात् तत्त्वानुपलम्भः ।
सम्बन्धिभूतलादिरूपस्यानभिभावकत्वात् । अभिभावकान्तरस्य
चाभावात् । रूपान्यतेजोविशेषगुणस्य त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वं न

अहन्त्वव्यधिकरणत्वेन प्रतीयमानत्वादिति विवक्षितम् । न ह्ययं सुखातिवदह-
मन्स्वकारवानिति प्रतीतिरित्यन्ये । तेजमरुचरितेति तेजोवृत्तीत्यर्थः । तेजो
रूपेति । चानुप्येति तामसेन्द्रियानभ्युपगमपक्षे । भट्टभते नीलरूपविषयत्वाद्-
भित्तिवारणाय तेजःपदम् । रूपविषयकत्वं चानुपप्रतीतावप्रमिदमेवति तदुक्त-
मित्याहुः ।

ननु रूपेति व्यर्थमिति चेत् । भट्टभते प्रभा हि तेजसो रूपं न तु तेज इति
तदाश्रयतेजसोऽप्रत्यनत्वात् तेजोविषयकमानाकारविषयत्वस्य प्रभायां व्यभि-
चारित्वात् । रूपपदं स्वरूपार्थकमित्यन्ये । उणस्पर्शे व्यभिचारवारणाय चानु-
प्येति । सम्बन्धीति । अभिभावकत्वे तदुपलम्भापत्तिरिति भावः । रूपान्येति ।
प्रत्यजेति बोध्यमतो न वज्ररादिस्पर्शव्यभिचारः । तेजःपदं गन्धादौ विशेषपदञ्च
त्वग्दृष्टीतमयोगविशेषे व्यभिचारवारणाय ।

केचित् त्वगिन्द्रियस्य ह्यगुणत्वव्याप्यजातिमूल्यत्वादिति जेत्यर्थः । एवञ्चा
दृष्टादौ स्थितिव्यापके च व्यभिचारवारणाय तेजःपदविशेषपदे इत्याहुः । नीलं

स्फटिकपद्मरागाद्याश्रयरूपाननुविधानात् तस्मात्
गुणान्तरमेवेदं तेजस इति वाच्यम् । तथाच तद्ग्रहे
तद्ग्रहणं तद्विरहएव तद्ग्रहणमिति विपरीतमिह
महत्यनुपपत्तिः । नापि पाथःपृथिव्योः । आलोक-
निरपेक्षचक्षुर्याद्यत्वात् । पार्थिवमेवेदं मार्गपितं रूप-
मित्यपि न समीचीनम् । बाह्यालोकसहकारिविरहे

सम्भवतीति भावः । शैलेति । आश्रयरूपानुविधाने तमसः पद्म-
रागादिच्छायामु रक्तताद्युपलम्भः स्यादित्यर्थः ।

ननु विषयात्मकदोषमाहात्म्यान्नीलिमंवारोप्यते । यह्यत्यति ।
आरोपे सति निमित्तानुमरणमित्यादि । मैवम् । आरोपो हि
तेजसि तद्रूपे वा । आद्ये नीलं तेज इति प्रत्ययापत्तिः । नान्यः ।
तद्ज्ञानस्य तद्गतावान्तरजातिविषयत्वनैयत्यात् ।

बाह्यालोकेति । आरोपानारोपमाधारणनीलमात्राकारएव
चक्षुषो बाह्यालोकापेक्षणादित्यर्थः । तदेव हीति । नीलरूपमेवे-
त्यर्थः । धर्मान्तरे तेजोऽभाव इत्यर्थः । तत्रैवेति । नीलरूपएव

तेज इति । यद्यपि दोषवशात् तेजस्त्वाम्यहे तथारोपः सम्भवत्येव तथाप्यन्वयतममे
तेजोऽभावाच्च तत्र तदारोप इति भावः । तद्ज्ञानस्येति । तेजोरूपमात्राकारस्य
तद्गतशुक्ल्यभास्वरत्वान्यतरजातिविषयत्वनैयत्यादित्यर्थः । इन्द्रनीलप्रभायान्त
शुक्ल्याम्यहेऽपि भास्वरत्वग्रहाच्च व्यभिचारः । तथा प्रकृते तदविषयत्वाच्च तेजो-
रूपविषयत्वमिति भावः ।

चक्षुषस्तदारोपेऽप्यसामर्थ्यात् । तदेव हि धर्मान्तरे
समारोप्येत पित्तपीतिमवत् । तत्रैव वा नियतदेशे-
ऽनियतदेशत्वम् । नदीयस्यनीयस्यपि महत्ववत् ।
उभयथापि तदग्रहणमन्तरंगानुपपत्तिः । एकत्रारो-

स्वाश्रयावृत्तित्वमारोप्यत इत्यर्थः । नदीयमीति । गोलकमन्त्रि-
कृष्टाणुनि यथाधिकदेशत्वमारोप्यत इत्यर्थः । एकत्र आद्ये पत्ते ।
अन्यत्र अन्ये पत्ते इत्यर्थः । तस्यैव नीलरूपस्येत्यर्थः । (६२) स्मर्य-
माणारोपपत्तस्त्वग्रे निरस्यः । स्पर्शरहितत्वादिति । न चानुद्भूतं
स्पर्शं पृथिव्यादन्यतमम् । उद्भूतरूपयोः पृथिवीजलयोरुद्भूतस्पर्श-
नियमात् । न चन्द्रनीलप्रभामहचरितनीलभागेन व्यभिचारः ।
तत्र मानाभावात् । प्रभायान्तु मणिगोलकरूपारोपेण स्मर्यमाणा
रोपणेवोपपत्तेः । उद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्शतजोरूपत्वे च तममशान्त
तेजोवत्परप्रकाशकत्वापत्तिः । स्वर्णेतुल्यत्वं च तेजोऽन्तरप्रकाश-

(६०) ननु स्मर्यमाणारोपोऽस्त्वित्यत आह । स्मर्यमाणेति । उद्भूतरूपयो
रिति । चन्द्रालोके व्यभिचारात् पृथिवीजलयोरित्युक्तम् । अन्ये पार्थिवे तम
रेणौ व्यभिचार इति चेन्न । तद्विज्ञेति विवेकणादित्येके । तत्रास्पर्शा गृह्यतएव
विविच्य परं नेति मतेनेदमित्यन्ये । भूमेऽपि न व्यभिचारः तत्राप्युद्भूतस्पर्शात् ।
अतएव तत्त्वस्वत्वाच्चक्षुषि जलनिपात इत्याहुः । तेजोरूपत्वे तेज स्वरूपत्वे ।

नन्वभिभूतत्वाच्च तथेत्यत आह । स्वर्णेति । यथाश्रुतं षट्पादौ व्यभिचारा-
दन्यथा तर्कमाह । तमो यदाति । तेजोभाववदिति । यद्यप्यस्मान्तेऽस्यैव पक्ष-
त्वाच्च दृष्टान्तत्वं तथापि निश्चितमाध्यवर्थात् तथात्वं मतएवाभेदानुमाने तथात्वमिति
भावः । एतदस्वरमाहा आह । नीलरूपवदिति । तमोर्दृष्टान्तयानुभूयमाननील

प्यत्वात् । अन्यचारोपविषयत्वात् तस्यैव । न चालो-
कमन्तरिण रूपग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यामित्युक्तम् । न
चारोप्यारोपविषयाप्रथने भ्रान्तिसम्भवः । न चोभ-
योरन्यतरस्मिन् अव्यापृतस्यैव चक्षुषो भ्रान्तिजनक-
त्वम् । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययस्तदनुविधानस्यान-
न्यथासिद्धत्वात् । स्वप्नविभ्रमवन्मानस एवायं न

त्वापत्तिः । वस्तुत इति । तमो यदि रूपवत् स्यात् आलोकान-
पेक्षचक्षुर्ग्राह्यं न स्यात् घटवदित्यापत्तिः । भावग्रहे आलोकापेक्ष-
स्यैव चक्षुषः सामर्थ्यात् । तेजोग्रहेऽपि विषयापेक्षणात् । तथाच
तमो न रूपवत् । तेजोऽनपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् तेजोऽभाववन्नीलरूप-
वच्चेति । नीलरूपवत्त्वे बाधकादालोकाभावएव तमस्तत्रैव नीला-
द्यारोप इति गुणवत्त्वं क्रियावत्त्वञ्चामिदमित्यर्थः ।

ननु चावाधितरूपवत्तया तमो द्रव्यं आलोकं विना च न
चक्षुर्ग्राह्यं मतस्तद्ग्राहकं तामसमिन्द्रियं प्राप्यकारि कल्पयति ।
अन्यथा तमःसाक्षात्कारानुपपत्तिः । अधिष्ठानं तस्य गोलकं

रूपपदित्यर्थः इत्याहुः । ग्राह्यत्वस्य ग्रहणविशेष्यत्वपरत्वात् । अन्यथा भेदारो-
पात् नीलरूपवतो विशेषणतया तमोर्बुद्धिविषयत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । तस्मात्
नीलरूपशब्दस्य बहुव्रीहिणा तदाश्रयघटादिपटत्वाद्यतिरेकदृष्टान्तत्वं इत्येके ।
साध्यान्तरसूचनाय प्रतियोग्यन्तरोत्कीर्तनमेतत् । तथाच नीलरूपवदित साध्या-
न्तरम् । अतएव नीलरूपवत्त्वे बाधकादित्याह इत्यन्ये । स्वमतेन तेजोऽभाव-

चाक्षुष इत्येतदपि नाशङ्कनीयम् । निमीलितनय-
नस्य गेहेऽस्त्यम्बकारी नवेति सन्देहानुपपत्तेः । तस्मात्
क्रियावत्त्वात् गुणसम्बन्धाच्च द्रव्यमेतत् । क्रिया-
वत्त्वादेव नाकाशात्मकम् । प्रत्यक्षत्वान्न मनः । रूप-
वत्त्वादेव न वायुमनसी । स्पर्शविरहित्वान्न पृथिवी
जलं तेजो वेति दशमं द्रव्यं प्राप्तं । तत्कथं नवेवेति ।
न । वस्तुतोऽस्य क्रियावत्त्वं स्वरूपवत्त्वं वा चाक्षुषत्वप्रस-

चाक्षुष इव । यथा चक्षुःश्रवणोर्गोचरं चक्षुःश्रोत्राधिष्ठानं अतएव
चक्षुर्वत् तदनुविधायि । न चेन्द्रियान्तरग्राह्यगुणग्राहकतया
भिन्नैन्द्रियमिदं तममि च तादृशगुणस्याग्रहादभावः । नीलस्य
च चक्षुर्ग्राह्यत्वादिति वाच्यम् । इन्द्रियान्तरग्राह्यग्राहकतयैव
भिन्नमिन्द्रियं मिदमिति । गुणग्राहकत्वस्य गौरवेणातन्त्रत्वात् ।
तमोवृत्तिनीलस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेन तदन्येन्द्रियग्राह्यत्वाच्च । संवत्स ।

वदिति परमतेन तस्यानुपलब्धिगम्यत्वात् परमते तमोवृत्तिनीलरूपवदित्यपरे ।
न चानोक्तं विना पेचकादिना दृश्यत इति वाच्यम् । मानुषेति विशेषणात् ।
तच्चक्षुषि दण्डायमानं तेजोऽस्ति तस्यापेक्षस्य तथात्वम् । अदृष्टविशेषात् तेनैव
तद्वत् इत्याहुः । अङ्गनादिना चौरदृष्टे पृथक्वस्त्र व्यभिचारः तामममिति । तथा
चाश्वकाराभावस्ताममेन्द्रियेष्वेव ग्राह्य इति त्वयाभ्युपेयम् । तद्वायुक्तम् । प्रौढा
लोकदशायां विरोधित्वेन ताममेन्द्रियस्यासत्त्वात् । अन्यथा तमोऽन्तरस्यापि
सत्त्वापत्तेः । तस्याङ्गत्वेव ग्राह्य इति तत्प्रतियोगी चाश्वकारोऽपि तथेति
भावः । एतदपि स्वमतावष्टम्भेनोक्तम् । परेणाभावस्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमात् ।

ज्ञात् । आलोकसहकारिणश्चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यावधारणादित्युक्तम् ।

न चेदमद्रव्यं रूपिद्रव्यम् । रूपवतो मूर्त्तिनान्तरीयकत्वेन निरवयवस्य परमाणुतयातीन्द्रियत्वापत्तेः । नाप्यनेकद्रव्यं स्पर्शरहितद्रव्यत्वेनारब्धत्वात् मनोवत् । न च रूपवत्तया स्पर्शाऽनुमास्यते तद्रहितस्यापि

रूपमात्रात्कारत्वेन नीलं तम इति बुद्ध्यनुजंन्यत्वात् । धर्मि-
ग्राहकमानेन तथैव चक्षुषः सिद्धेः । तेन विना तदनुत्पत्तेः ।
भावाभावयोरैकेन्द्रियवेद्यत्वनियमाच्च ।

अद्रव्यमिति । न विद्यते द्रव्यं समवायिकारणतया सम्बन्धि-
यस्य, निरवयवमित्यर्थः । रूपवत इति । अस्य चाक्षुषत्वादित्यर्थः ।
(६३) अनित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्पर्शरहितेति । स्पर्शवत्तया
रम्भकत्वेनारब्धस्य स्पर्शवत्त्वनियमादित्यर्थः । न चेति । साम्प्रत-
मित्यग्रेतनेन सम्बन्धः । स्पर्शरहितस्यापि तमसः पुरुषार्थहेतु-

यद्यप्यनुद्भूतरूपतयाऽभ्यकारे चक्षुःसत्त्ववत् तदा तत्त्वसमविरुद्धं तथापि पूर्वदोषा-
वष्टम्भेनेदसक्तम् ।

(६३) अनित्यत्वाच्चेति । यद्यपि न्यायनये आलोकान्तराभावरूपे तमसि
नेदसस्ति तथापि यत्नालोकध्वंसानन्तरं तमःप्रतीतिस्तत्र ध्वंसएव तथा । एवञ्चा-
नित्यत्वात् प्रागभावप्रतियोगित्यादित्यर्थः इत्येके । केचित्तु यत्नालोकप्रागभावदशायां
तमःप्रतीतिस्तत्र यथाश्रुतमेवानित्यत्वमित्याहुः । तमो नारब्धस्पर्शरहितत्वादित्य-
त्तोपाधिमाह । साधनेति । पार्थिवपरमाणोः साध्याव्यापकत्वात् साधनावच्छिन्ने-

*Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	...	Rs. 1	14
*Mīmāṃsā Darśana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
*Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	...	5	0
*Nṭisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Nityācārapradīpikā Vol. I Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-8. @ /10/ each	...	6	14
Iyayabindutikā, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	5	0
Nyāyasarāṅgī, ...	...	2	0
Padmawati, Fasc. 1-5 @ 2/	...	10	0
*Pañcīkṣa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Prākṛita Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Prākṛita Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	...	1	8
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6, Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	12	8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1	0
Parīksamukha Sūtram	...	1	0
Prabandhaśeṭṭhamaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1 1/4/ each	...	3	12
Rāsaṇavam, Fasc. 1-3	...	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Samaraṇeca Kāha Fasc. 1-3, @ /10/	...	1	14
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Sāṅkara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	...	1	4
Six Buddhist Nyāya Treats	...	0	10
Srāddha Kṛyā Kaumudī Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	...	2	0
Sūcīta Samhitā, (Eng) Fasc. 1 @ 1/ each	...	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Sundarapīḍam Kāvyaṁ	...	1	0
Suryya Siddhanta Fasc. 1	...	1	4
Syāṁikā Śāstra	...	1	0
*Tattvaya Brahmana, Fasc. 11-15 @ 10/ each	...	9	6
Pratīkhyā, Fasc. 1-3 @ 10/ each	...	1	4
*Tattvīya Samhitā, Fasc. 27-45 @ 10/ each	...	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ 10/ each	...	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-8 @ 1 1/4/ each	...	10	0
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	24	6
Tattva Cintāmaṇi Dīpikā Vivṛiti, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	0
Ditto Prakas, Fasc. 1-2 @ 10/ each	...	1	4
Tattvārthadhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ 10/ each	...	1	14
Tirthacintāmaṇi, Fasc. 1 @ 10/ each	...	0	10
Trikūṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ 10/ each	...	1	14
Tulsi Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
*Upaniṣadbhava-prapañca katha, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	...	6	14
Uvāśagadaśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	6	0
Vallāla Cāṇva, Fasc. 1 @ /10/	...	0	10
Vārā Kṛyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6, Vol. II, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II Fasc. 1 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Vol. II Fasc. 2-4 @ 1 1/4/	...	3	12
ivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
phac Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Yoga Aphorisms of Patañjali, Fasc. 3-5 @ 10/ each	...	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I Fasc. 1-3	...	3	12
Tibetan Series			
Baudhyastotrasaṅgraha, Vol. I (Tib & Sans)	...	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarasaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	0
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1	...	1	0
Paṅ-Sam Shi Tib, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	0
Rtogs brjod dpag khkhi Shi Tib & Sans. Avadāna Kalpalatā Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II Fasc. 1-7 @ 1/- each	...	15	6
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5, Vol. II, Fasc. 1-3, Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	14	6
Arabic and Persian Series			
'Alamgirnāmah, with Index, (Text Fasc. 1-13 @ /10/ each	...	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	...	55	8

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	...	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc 1-6, Vol III, ...	...	...	36	0
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc. 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each	...	...	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	...	...	0	10
*Bādshāh-nāmh, with Index, Fasc. 1-19 @ /10/ each	...	...	11	14
Conquest of Syria Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	Rs.	5 10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	...	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	...	...	31	8
Fārmang-i-Rā'indī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	...	21	0
Fihrist-i-Tus-i-Tus'-list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1 1/2 each	...	...	4	0
Futūḥ-i-Shām-i-Wāqifi, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	5	10
Ditto of Āzādī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	2	8
History of Gujrat	...	...	1	0
Hatt-i-Mum, History of the Persian Masnawī, Fasc. 1 @ 12/ each	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	...	7	8
Iqdāmudh-Jahāngir, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
Isbah with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	...	51	0
Mūsāfiḥ-Ālāungir, Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	...	3	12
Muḥsin al-Urwa, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 1-9, Vol III, 1-10, Index to Vol. I, Fasc. 10-11, Index to Vol. II, Fasc. 10-12, Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/ each	...	...	35	0
Maghazī-i-Wāqifi, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	2
Marhamat-i-Hukū'ī, Muḍā	...	...	1	0
Muntakhab-i-Lawārikh, Fasc. 1-15 @ /10/ each	...	...	9	0
Ditto (English) Vol. I Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. 1-5 and Indexes, Vol III Fasc. 1 @ 1/ each	...	...	16	0
Muntakhab-i-Lalab, Fasc. 1-19 @ /10/ each	...	...	11	14
Ditto Part 2 Fasc. 1	...	...	1	0
Nukhbah-i-Fikr, Fasc. 1 @ 10/	...	...	0	10
Nizāmus-Khadrāmudh-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 12/ each	...	...	1	0
Qawānuṁ-i-Sayyid-i-Khuda-Yar-Khan Abbās, copied in the original Persian with English note by Lieut. Col. D. C. Phillott	...	...	5	0
Riyāzu's-Salām, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	3	0
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/	...	...	5	0
Tadhkirat-i-Shaykh-i-Nawā'is	...	...	1	0
Tabaqat-i-Nagm, (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	14	0
Ditto Index	...	...	1	0
Tārīkh-i-Firuz-Shāh-i-Zayn al-din Bāmi Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	0
Tārīkh-i-Firuz-shāh, of Shams-i-Sūdān, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3	1
Ten Ancient Arāb Poems Fasc. 1-2 @ 1/ each	...	...	...	...
Tuzuk-i-Idrīs-i-Ḥafīz, Fasc. 1 @ 1/	...	...	1	0
Wasf-i-Rumī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	3	0
Zatun-nabih, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	10	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each
2. Proceedings of the Asiatic Society for 1870-1, 1871-2, 1872-3, 1873-4, 1874-5, 1875-6, 1876-7, 1877-8, 1878-9, 1879-80, 1880-1, 1881-2, 1882-3, 1883-4, 1884-5, 1885-6, 1886-7, 1887-8, 1888-9, 1889-90, 1890-1, 1891-2, 1892-3, 1893-4, 1894-5, 1895-6, 1896-7, 1897-8, 1898-9, 1899-0, 1900-1, 1901-2, 1902-3, 1903-4, 1904-5, 1905-6, 1906-7, 1907-8, 1908-9, 1909-10, 1910-11, 1911-12, 1912-13, 1913-14, 1914-15, 1915-16, 1916-17, 1917-18, 1918-19, 1919-20, 1920-21, 1921-22, 1922-23, 1923-24, 1924-25, 1925-26, 1926-27, 1927-28, 1928-29, 1929-30, 1930-31, 1931-32, 1932-33, 1933-34, 1934-35, 1935-36, 1936-37, 1937-38, 1938-39, 1939-40, 1940-41, 1941-42, 1942-43, 1943-44, 1944-45, 1945-46, 1946-47, 1947-48, 1948-49, 1949-50, 1950-51, 1951-52, 1952-53, 1953-54, 1954-55, 1955-56, 1956-57, 1957-58, 1958-59, 1959-60, 1960-61, 1961-62, 1962-63, 1963-64, 1964-65, 1965-66, 1966-67, 1967-68, 1968-69, 1969-70, 1970-71, 1971-72, 1972-73, 1973-74, 1974-75, 1975-76, 1976-77, 1977-78, 1978-79, 1979-80, 1980-81, 1981-82, 1982-83, 1983-84, 1984-85, 1985-86, 1986-87, 1987-88, 1988-89, 1989-90, 1990-91, 1991-92, 1992-93, 1993-94, 1994-95, 1995-96, 1996-97, 1997-98, 1998-99, 1999-00, 2000-01, 2001-02, 2002-03, 2003-04, 2004-05, 2005-06, 2006-07, 2007-08, 2008-09, 2009-10, 2010-11, 2011-12, 2012-13, 2013-14, 2014-15, 2015-16, 2016-17, 2017-18, 2018-19, 2019-20, 2020-21, 2021-22, 2022-23, 2023-24, 2024-25, 2025-26, 2026-27, 2027-28, 2028-29, 2029-30, 2030-31, 2031-32, 2032-33, 2033-34, 2034-35, 2035-36, 2036-37, 2037-38, 2038-39, 2039-40, 2040-41, 2041-42, 2042-43, 2043-44, 2044-45, 2045-46, 2046-47, 2047-48, 2048-49, 2049-50, 2050-51, 2051-52, 2052-53, 2053-54, 2054-55, 2055-56, 2056-57, 2057-58, 2058-59, 2059-60, 2060-61, 2061-62, 2062-63, 2063-64, 2064-65, 2065-66, 2066-67, 2067-68, 2068-69, 2069-70, 2070-71, 2071-72, 2072-73, 2073-74, 2074-75, 2075-76, 2076-77, 2077-78, 2078-79, 2079-80, 2080-81, 2081-82, 2082-83, 2083-84, 2084-85, 2085-86, 2086-87, 2087-88, 2088-89, 2089-90, 2090-91, 2091-92, 2092-93, 2093-94, 2094-95, 2095-96, 2096-97, 2097-98, 2098-99, 2099-00, 2100-01, 2101-02, 2102-03, 2103-04, 2104-05, 2105-06, 2106-07, 2107-08, 2108-09, 2109-10, 2110-11, 2111-12, 2112-13, 2113-14, 2114-15, 2115-16, 2116-17, 2117-18, 2118-19, 2119-20, 2120-21, 2121-22, 2122-23, 2123-24, 2124-25, 2125-26, 2126-27, 2127-28, 2128-29, 2129-30, 2130-31, 2131-32, 2132-33, 2133-34, 2134-35, 2135-36, 2136-37, 2137-38, 2138-39, 2139-40, 2140-41, 2141-42, 2142-43, 2143-44, 2144-45, 2145-46, 2146-47, 2147-48, 2148-49, 2149-50, 2150-51, 2151-52, 2152-53, 2153-54, 2154-55, 2155-56, 2156-57, 2157-58, 2158-59, 2159-60, 2160-61, 2161-62, 2162-63, 2163-64, 2164-65, 2165-66, 2166-67, 2167-68, 2168-69, 2169-70, 2170-71, 2171-72, 2172-73, 2173-74, 2174-75, 2175-76, 2176-77, 2177-78, 2178-79, 2179-80, 2180-81, 2181-82, 2182-83, 2183-84, 2184-85, 2185-86, 2186-87, 2187-88, 2188-89, 2189-90, 2190-91, 2191-92, 2192-93, 2193-94, 2194-95, 2195-96, 2196-97, 2197-98, 2198-99, 2199-00, 2200-01, 2201-02, 2202-03, 2203-04, 2204-05, 2205-06, 2206-07, 2207-08, 2208-09, 2209-10, 2210-11, 2211-12, 2212-13, 2213-14, 2214-15, 2215-16, 2216-17, 2217-18, 2218-19, 2219-20, 2220-21, 2221-22, 2222-23, 2223-24, 2224-25, 2225-26, 2226-27, 2227-28, 2228-29, 2229-30, 2230-31, 2231-32, 2232-33, 2233-34, 2234-35, 2235-36, 2236-37, 2237-38, 2238-39, 2239-40, 2240-41, 2241-42, 2242-43, 2243-44, 2244-45, 2245-46, 2246-47, 2247-48, 2248-49, 2249-50, 2250-51, 2251-52, 2252-53, 2253-54, 2254-55, 2255-56, 2256-57, 2257-58, 2258-59, 2259-60, 2260-61, 2261-62, 2262-63, 2263-64, 2264-65, 2265-66, 2266-67, 2267-68, 2268-69, 2269-70, 2270-71, 2271-72, 2272-73, 2273-74, 2274-75, 2275-76, 2276-77, 2277-78, 2278-79, 2279-80, 2280-81, 2281-82, 2282-83, 2283-84, 2284-85, 2285-86, 2286-87, 2287-88, 2288-89, 2289-90, 2290-91, 2291-92, 2292-93, 2293-94, 2294-95, 2295-96, 2296-97, 2297-98, 2298-99, 2299-00, 2300-01, 2301-02, 2302-03, 2303-04, 2304-05, 2305-06, 2306-07, 2307-08, 2308-09, 2309-10, 2310-11, 2311-12, 2312-13, 2313-14, 2314-15, 2315-16, 2316-17, 2317-18, 2318-19, 2319-20, 2320-21, 2321-22, 2322-23, 2323-24, 2324-25, 2325-26, 2326-27, 2327-28, 2328-29, 2329-30, 2330-31, 2331-32, 2332-33, 2333-34, 2334-35, 2335-36, 2336-37, 2337-38, 2338-39, 2339-40, 2340-41, 2341-42, 2342-43, 2343-44, 2344-45, 2345-46, 2346-47, 2347-48, 2348-49, 2349-50, 2350-51, 2351-52, 2352-53, 2353-54, 2354-55, 2355-56, 2356-57, 2357-58, 2358-59, 2359-60, 2360-61, 2361-62, 2362-63, 2363-64, 2364-65, 2365-66, 2366-67, 2367-68, 2368-69, 2369-70, 2370-71, 2371-72, 2372-73, 2373-74, 2374-75, 2375-76, 2376-77, 2377-78, 2378-79, 2379-80, 2380-81, 2381-82, 2382-83, 2383-84, 2384-85, 2385-86, 2386-87, 2387-88, 2388-89, 2389-90, 2390-91, 2391-92, 2392-93, 2393-94, 2394-95, 2395-96, 2396-97, 2397-98, 2398-99, 2399-00, 2400-01, 2401-02, 2402-03, 2403-04, 2404-05, 2405-06, 2406-07, 2407-08, 2408-09, 2409-10, 2410-11, 2411-12, 2412-13, 2413-14, 2414-15, 2415-16, 2416-17, 2417-18, 2418-19, 2419-20, 2420-21, 2421-22, 2422-23, 2423-24, 2424-25, 2425-26, 2426-27, 2427-28, 2428-29, 2429-30, 2430-31, 2431-32, 2432-33, 2433-34, 2434-35, 2435-36, 2436-37, 2437-38, 2438-39, 2439-40, 2440-41, 2441-42, 2442-43, 2443-44, 2444-45, 2445-46, 2446-47, 2447-48, 2448-49, 2449-50, 2450-51, 2451-52, 2452-53, 2453-54, 2454-55, 2455-56, 2456-57, 2457-58, 2458-59, 2459-60, 2460-61, 2461-62, 2462-63, 2463-64, 2464-65, 2465-66, 2466-67, 2467-68, 2468-69, 2469-70, 2470-71, 2471-72, 2472-73, 2473-74, 2474-75, 2475-76, 2476-77, 2477-78, 2478-79, 2479-80, 2480-81, 2481-82, 2482-83, 2483-84, 2484-85, 2485-86, 2486-87, 2487-88, 2488-89, 2489-90, 2490-91, 2491-92, 2492-93, 2493-94, 2494-95, 2495-96, 2496-97, 2497-98, 2498-99, 2499-00, 2500-01, 2501-02, 2502-03, 2503-04, 2504-05, 2505-06, 2506-07, 2507-08, 2508-09, 2509-10, 2510-11, 2511-12, 2512-13, 2513-14, 2514-15, 2515-16, 2516-17, 2517-18, 2518-19, 2519-20, 2520-21, 2521-22, 2522-23, 2523-24, 2524-25, 2525-26, 2526-27, 2527-28, 2528-29, 2529-30, 2530-31, 2531-32, 2532-33, 2533-34, 2534-35, 2535-36, 2536-37, 2537-38, 2538-39, 2539-40, 2540-41, 2541-42, 2542-43, 2543-44, 2544-45, 2545-46, 2546-47, 2547-48, 2548-49, 2549-50, 2550-51, 2551-52, 2552-53, 2553-54, 2554-55, 2555-56, 2556-57, 2557-58, 2558-59, 2559-60, 2560-61, 2561-62, 2562-63, 2563-64, 2564-65, 2565-66, 2566-67, 2567-68, 2568-69, 2569-70, 2570-71, 2571-72, 2572-73, 2573-74, 2574-75, 2575-76, 2576-77, 2577-78, 2578-79, 2579-80, 2580-81, 2581-82, 2582-83, 2583-84, 2584-85, 2585-86, 2586-87, 2587-88, 2588-89, 2589-90, 2590-91, 2591-92, 2592-93, 2593-94, 2594-95, 2595-96, 2596-97, 2597-98, 2598-99, 2599-00, 2600-01, 2601-02, 2602-03, 2603-04, 2604-05, 2605-06, 2606-07, 2607-08, 2608-09, 2609-10, 2610-11, 2611-12, 2612-13, 2613-14, 2614-15, 2615-16, 2616-17, 2617-18, 2618-19, 2619-20, 2620-21, 2621-22, 2622-23, 2623-24, 2624-25, 2625-26, 2626-27, 2627-28, 2628-29, 2629-30, 2630-31, 2631-32, 2632-33, 2633-34, 2634-35, 2635-36, 2636-37, 2637-38, 2638-39, 2639-40, 2640-41, 2641-42, 2642-43, 2643-44, 2644-45, 2645-46, 2646-47, 2647-48, 2648-49, 2649-50, 2650-51, 2651-52, 2652-53, 2653-54, 2654-55, 2655-56, 2656-57, 2657-58, 2658-59, 2659-60, 2660-61, 2661-62, 2662-63, 2663-64, 2664-65, 2665-66, 2666-67, 2667-68, 2668-69, 2669-70, 2670-71, 2671-72, 2672-73, 2673-74, 2674-75, 2675-76, 2676-77, 2677-78, 2678-79, 2679-80, 2680-81, 2681-82, 2682-83, 2683-84, 2684-85, 2685-86, 2686-87, 2687-88, 2688-89, 2689-90, 2690-91, 2691-92, 2692-93, 2693-94, 2694-95, 2695-96, 2696-97, 2697-98, 2698-99, 2699-00, 2700-01, 2701-02, 2702-03, 2703-04, 2704-05, 2705-06, 2706-07, 2707-08, 2708-09, 2709-10, 2710-11, 2711-12, 2712-13, 2713-14, 2714-15, 2715-16, 2716-17, 2717-18, 2718-19, 2719-20, 2720-21, 2721-22, 2722-23, 2723-24, 2724-25, 2725-26, 2726-27, 2727-28, 2728-29, 2729-30, 2730-31, 2731-32, 2732-33, 2733-34, 2734-35, 2735-36, 2736-37, 2737-38, 2738-39, 2739-40, 2740-41, 2741-42, 2742-43, 2743-44, 2744-45, 2745-46, 2746-47, 2747-48, 2748-49, 2749-50, 2750-51, 2751-52, 2752-53, 2753-54, 2754-55, 2755-56, 2756-57, 2757-58, 2758-59, 2759-60, 2760-61, 2761-62, 2762-63, 2763-64, 2764-65, 2765-66, 2766-67, 2767-68, 2768-69, 2769-70, 2770-71, 2771-72, 2772-73, 2773-74, 2774-75, 2775-76, 2776-77, 2777-78, 2778-79, 2779-80, 2780-81, 2781-82, 2782-83, 2783-84, 2784-85, 2785-86, 2786-87, 2787-88, 2788-89, 2789-90, 2790-91, 2791-92, 2792-93, 2793-94, 2794-95, 2795-96, 2796-97, 2797-98, 2798-99, 2799-00, 2800-01, 2801-02, 2802-03, 2803-04, 2804-05, 2805-06, 2806-07, 2807-08, 2808-09, 2809-10, 2810-11, 2811-12, 2812-13, 2813-14, 2814-15, 2815-16, 2816-17, 2817-18, 2818-19, 2819-20, 2820-21, 2821-22, 2822-23, 2823-24, 2824-25, 2825-26, 2826-27, 2827-28, 2828-29, 2829-30, 2830-31, 2831-32, 2832-33, 2833-34, 2834-35, 2835-36, 2836-37, 2837-38, 2838-39, 2839-40, 2840-41, 2841-42, 2842-43, 2843-44, 2844-45, 2845-46, 2846-47, 2847-48, 2848-49, 2849-50, 2850-51, 2851-52, 2852-53, 2853-54, 2854-55, 2855-56, 2856-57, 2857-58, 2858-59, 2859-60, 2860-61, 2861-62, 2862-63, 2863-64, 2864-65, 2865-66, 2866-67, 2867-68, 2868-69, 2869-70, 2870-71, 2871-72, 2872-73, 2873-74, 2874-75, 2875-76, 2876-77, 2877-78, 2878-79, 2879-80, 2880-81, 2881-82, 2882-83, 2883-84, 2884-85, 2885-86, 2886-87, 2887-88, 2888-89, 2889-90, 2890-91, 2891-92, 2892-93, 2893-94, 2894-95, 2895-96, 2896-97, 2897-98, 2898-99, 2899-00, 2900-01, 2901-02, 2902-03, 2903-04, 2904-05, 2905-06, 2906-07, 2907-08, 2908-09, 2909-10, 2910-11, 2911-12, 2912-13, 2913-14, 2914-15, 2915-16, 2916-17, 2917-18, 2918-19, 2919-20, 2920-21, 2921-22, 2922-23, 2923-24, 2924-25, 2925-26, 2926-27, 2927-28, 2928-29, 2929-30, 2930-31, 2931-32, 2932-33, 2933-34, 2934-35, 2935-36, 2936-37, 2937-38, 2938-39, 2939-40, 2940-41, 2941-42, 2942-43, 2943-44, 2944-45, 2945-46, 2946-47, 2947-48, 2948-49, 2949-50, 2950-51, 2951-52, 2952-53, 2953-54, 2954-55, 2955-56, 2956-57, 2957-58, 2958-59, 2959-60, 2960-61, 2961-62, 2962-63, 2963-64, 2964-65, 2965-66, 2966-67, 2967-68, 2968-69, 2969-70, 2970-71, 2971-72, 2972-73, 2973-74, 2974-75, 2975-76, 2976-77,

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1315.

किरणावली ।

KIRANĀVALĪ

BY

UDAYANACARYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMANOPADHYĀYA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SIVA CHANDRA SĀRVVABHOUMA.

FASCICULUS II.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET.

1911.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	Rs. 1
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1
*Agni Purāṇa, Fasc. 6 14 @ /20/ each ...	5
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	14
Aitareya Lochana ...	2
*Anu Bhāṣhya, Fasc. 2 5 @ /10/ each ...	2
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1 @ 1/- ...	1
Aśtaśāstrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	8
*Atharvama Upanishad, Fasc. 4 5 @ /10/ each ...	1
Atinātattaviveka, Fasc. 1 @ /10/ each ...	0
Aṣṭavaiḍyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3
Avadana Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/ each ...	15
Bālaṇ Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each ...	1
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	3
*Bhāmata, Fasc. 4-8 @ /10/ each ...	3
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10/ each ...	4
Baudhyastatrasaṅgraha ...	2
Bṛhaddevatā Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2
Bṛhadbhāṣya Purāṇa Fasc. 1 6 @ /10/ each ...	3
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3
Cri Cantinatia Charita, Fasc. 1-3 ...	1
Caṭadāṣaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc. 1-4 @ 2 each ...	8
Caṭapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	14
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4 each ...	3
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	8
Caṭasāhasrikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1-14 @ /10/ each ...	8
*Caṭarvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III Part I, Fasc. 1-18 Part II, Fasc. 1-10 Vol. IV Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36
Ditto Vol. 4, Fasc. 7 8 @ 1/4 each ...	2
Ditto Vol. IV, Fasc. 8 9 @ /10/ ...	1
Chockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4 each ...	8
*Crauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 1-17 @ /10/ each ...	3
Ditto Cāṅkhīyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each ...	10
Cri Bhāṣhyam, Fasc. 1 3 @ /10/ each ...	1
Dāna Kriyā kaṇḍikā, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4
Ditto Ācharasāraṇi Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	3
Gobhiliya Grihya Sūtra, Vol. I @ /10/ each ...	3
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4 each ...	2
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista ...	2
Ditto Grihya Saṅgraha ...	0
Haralata ...	1
Karmaprādīp, Fasc. I ...	1
Kāla Vyeka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	1
Kāṇva, Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4 each ...	17
*Kurma Purāṇa, Fasc. 8-9 @ /10/ each ...	4
Lalita Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	3
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6
Mahābhāṣya-prādīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each ...	19
Ditto Vol. IV, Fasc. 1 @ 1/4 ...	1
Manuśikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1
Markandeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	3

पुरुषार्थहेतुत्वादारब्धत्वं वा स्यात् । तस्य चानुभव-
मिदत्वात् । मनसस्त्वनुपलभ्यमानधर्म्मस्य स्वयमनुप-
लभ्यमानस्य च वैयर्थ्यादिवारम्भानुपपत्तिरिति साम्प्र-
तम् । रूपवत्त्वस्य प्राग्व्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गनापास्तत्वात् ।

त्वनारब्धत्वमन्वाद्यप्रयोजकत्वम् । मनस्वनारम्भकं तदारब्धस्य
शरीरिन्द्रियतद्देतृत्वाभावेन वयर्थ्यात् । साधनावच्छिन्नमाध्यव्याप-
कस्य नीरूपस्यापाधित्वाच्च । अन्यथा रूपवत्त्वनारम्भकत्वे नीरूप
स्यानारब्धत्वात् वायुरप्यनुद्भूतरूपा प्रथिवी स्यात् । अतएव तमः
परमाणु न द्वारम्भकः स्वर्गशून्यत्वात् मनोवदित्यपास्तम् ।
मिदामिद्विभ्यां व्याघाताच्चेति । तस्मादभोजकादृष्टाधीनमुद्भूत
मिति तदभागाच्च तमसि स्वर्गाद्भव इति भावः । रूपवत्त्वस्येति ।
तथाच तमसो द्रव्यत्व पारमाथिक इति भावः ।

ल्युक्तम् । येनपि तस्मै तम परमाणो माध्याव्यापकत्वं तथापि न्यायनयनदस ।
अन्यथेति । यदि स्वर्गत्वेनैवारम्भकत्वं स्यात् वाच्यं तदा रूपवत्त्वे स्यात् वाच्यं
मेवञ्च वायोर्नीरूपत्वनारब्धत्वापत्तिरतो रूपवत्त्वम् । तन्न नोदभूतमतो नुदभूत
रूपवत्त्वं त्वितयान्तगतमेव । तत्वाप्यगीतस्पर्शरहितत्वात् तेजाजनयोरनुदभूतरूपा
प्रथिवी स्यादित्यर्थः । तम परमाणुरिति । न च विकटस्पर्शादयवार कृतत्वादे
र्नि स्पर्शतया व्यभिचारः । त्वरिन्द्रियतत्त्वत्वप्रसङ्गेन नित्यरूपवत्त्वं त्वस्पर्शात्प
रमादिति वक्ष्यते । रूपवत्त्वं न स्वमानुमाने योग्यानुपलब्धिव्यापकपक्षारव्याजने
निराकररिति । तस्मादिति । निमित्तभेदमसंगत उद्भवानुद्भवद्वय इति तद
भावादनुदभूतस्पर्शस्पर्शसमाख्येय इति नोक्तत्वाच्च इति भावः । निमित्तद्वयत्वं
सुत्यति स्तथाच भोजकादृष्टाभावश्च तद्व्यापत्तिरिति तद्विहितत्वात्प्राति द्वितीय
कृत्योपसंहार एवायमिदं ।

प्रत्यक्षत्वस्य चानुभवसिद्धत्वादित्येतत्सर्वमनुसन्धाय भग-
वान् मुनिराह । द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्वाभावस्तम
इति । सोऽपि कथं मालोक मन्तरिण प्रतियोगिस्मरणा-

भाभाव स्तम इति । नीलरूपवत्तायामुक्तबाधकात्(६४) तमः
काले सर्वैरनुभूयमान आलोकाभाव एव तम स्तत्रैव नीलाद्यारोप
इति भावः । सोऽपीत्याशङ्काचतुष्टये प्रथमशङ्कायामाह । यद्यग्रह
इति । ननु तेजोऽवयवविग्रहेऽप्यवयवतेजोविषयसंस्कारकं तेजस्त्व-
रेणुश्च सूत्रालोकसंस्कार्यः । मैवम् । संयोगित्वेनैव बाह्यालोकस्य
संस्कारकत्वात् संयोगसमवायमाधारणमात्रात्सम्बन्धत्वापेक्षया

(६४) तमः काल इति । क्लृप्ततेजोऽभावेनैवोपपत्तौ नातिरिक्तद्रव्यकल्पनम-
न्यत्र तु तदमाधारणगुणविशेषणव्यतिरेक्यकल्पकः । न चात्रापि तेजोऽपेक्षचक्ष-
ग्राह्यनीलरूपविशेषणवत् तथा तस्य बाधितत्वात् । तद्विदमक्तं नीलरूपवत्तायामिति
भावः । यत् नीलरूपसमवायितावच्छेदकं पृथिवीत्वं लाघवात् । अतः कथमपृथिव्यां
तत् । तथाच यदि वस्तुतः क्तमो नीलं स्यात् पृथिवीविशेषः स्यात् । तदनुरोधेन च
वरं स्पर्शाद्यनुद्भादि कल्पयितुमर्हितं न तु द्रव्यान्तरम् । धर्मिकल्पनात् इति
न्यायात् । अतः आवश्यकत्वाद्भावणवत् तम इति । तस्मिन्त्यम् । एवं ह्यनुष्णा-
शीतस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तत्तदा नीलविशेषसमवायितावच्छेदकं पृथिवीत्व-
मिति वायुरपि पृथिवीविशेषः स्यात् । तदनुरोधेन रूपाद्यनुद्भावादि कल्पयितु-
मर्हम् । यदि स्पर्शविशेषसमवायिकारणतावच्छेदकं ततः तदा नीलविशेषसम-
वायितावच्छेदकं तदिति तुल्यम् । गौरवमपि तुल्यमेव । तथाच वस्तुतो नील-
रूपस्यैव द्रव्यान्तरं स्यादेव । वायुवत् । तस्मादुक्तबाधकाद्धीनरूपवत्त्वमेव नास्ती-
त्येव बाधकम् । सालादिति । साक्षात्सम्बद्धत्वमुपाधि । संयोगजत्वं जाति-
रिति लाघवमित्यर्थः । यद्यप्येवमालोकसंयोगनिरूपितचानुष्णमात्राकारनिष्ठ-

धिकरणग्रहणविरहे विधिमुखेन चाक्षुष इति चेन्न हि
यद्यहं यदपेक्षं चक्षुः तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षते ।
एवं हि तदितरसामग्रीसाकल्यं स्यात् । तदालोका-
नघुत्वात् । तदितरगति । तद्व्याप्येत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाच प्रतियोगि-
तद्व्याप्यतरयावप्रतियोग्युपलम्भकसमवधानं योग्यानुपलब्धिविशे-
षणं सिद्धयति । एतच्च यद्यपि (६५) संयोगाभावग्रहे न सम्भवति

कार्यतारक्षेदकं तेजोभिन्नत्वविशेषणप्रवेणात् तत्रापि गौरवम् । तथापि तेजसि
तेजोव्यञ्जकत्वे तदभावग्रहेऽपि प्रतियोग्युपलम्भकत्वेन तदपेक्षा स्यादेव । तत्र
मूलोक्तविरोध इति तद्गौरवं प्रामाणिकयति भावः । रूपादौ तु स्वाश्रय
संयोगित्वेन तथात्वम् । स्वाश्रयवर्तापमाज्ञात्वस्वित्वेन तथात्वं वाच्यमिति ।
तद्व्याप्येति पाति । अन्यथा घटेतरस्य घटोपलम्भकस्य घटेन्द्रियसत्त्वरूपस्यैवा
भावयोग्यानुपलम्भसम्भवात् घटाभावप्रत्यक्षता न स्यादिति भावः ।

(६६) यदपीति । न च संयोगग्रहे संयोगी न हेतुः किन्तु तद्भारितीति
वाच्यम् । संयुक्तसमायस्य तद्हेतुत्वे तद्व्युत्पन्नतया संयोगिनोऽपि तथात्वात् ।

ननु प्रतियोगिव्याप्यपदेन प्रतियोग्यसाधारणोपलम्भकोऽवश्यं विषयलणीयः
संयोगी च संयोगसाधारणोपलम्भक इति नोक्तानुपलम्भसम्भवः । तद्विषय-
ज्ञायां तु तदभयभिन्नप्रतियोग्युपलम्भप्रागभावस्याभावात्कारणत्वेन बाधापत्तेः ।
घटनागलनेऽपि घटेन्द्रियसत्त्वरूपस्य सम्भवेन व्यभिचारात् तथापि तद्व्याप्यत्वा
भावादेवमपि तद्व्याप्यत्वात् । यदि च किञ्चित्कालावच्छिद्यं तद्व्यापकत्वं तदा
तादृशसंयोगिनोऽपि संयोगव्याप्यत्वमिति न तत्र तदसम्भव इति चेत् । न ।
उक्तापेक्षया वक्ष्यमाणानुपलम्भे लघुतया हेतुत्वमित्त्वत् तात्पर्यमित्येकं । यस्मिन्
उपलम्भकपदेन उपलब्धिजनकमात्रं विवक्षितम् । प्रत्यक्षजनकमात्रं वा । नाद्यः ।
अनुमानाद्यसम्भवेन घटाभावाप्रत्यक्षतापत्तेः । नान्यः । अतान्द्रियपिशाचाद्यन्वो-
प्याभावाप्रत्यक्षतापत्तेरिति । यानुपलब्धिरिति । प्रमासात्वसामर्थ्यम् । तेन

संयोगोपलम्भकस्य संयोगिनोऽसत्त्वात् तथापि यानुपलब्धिः प्रति-
योगिसत्त्वविरोधिनी सैव योग्यानुपलब्धिरित्यत्र तात्पर्यम् ।
ननु चाभावत्वेऽपि तमस आलोकं विना न नीलरूपारोपसम्भवी
नीलतद्दिशिष्टमात्रात्कारे आलोकापेक्षस्य चक्षुषः सामर्थ्यात् ।
भावविशेष्यके तत्र तथेति चेत् तर्हि तमसि नीलिमप्रत्ययानुप-
पत्तिर्गौरवञ्च । नापि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकं बाधकं
विना सामान्यव्याप्ती मङ्गोच्चाभावात् । आलोकं विना तमसि
नीलप्रतीति आक्षेपत्वात् । बाधिन मङ्गोच्च इति चेत् तर्हि तमो
विषयकनीलमात्रात्कारे चक्षुषो नालोकापेक्षलुभयवादमिदम् ।
तथाच द्रव्यमेव तमोऽस्तु नाभाव इति । नीलं तम इति अबाधित-

घटाभावश्चमस्यलेऽनुपलब्धेः प्रतिप्रयोगसत्ताविरोधित्वेऽपि न दोषः । अधिकं
चिन्तामणिप्रक शे विषा ज्ञतम ।

आलोकं विनेति । पूर्वमनुभयमानारोपो निषिद्धः सम्प्रति स्वार्थमाणारोपो
निषिध्यत इत्यपौनरुक्तम् । यदप्येतच्च भट्टमतं तथाप्यापाततः खण्डनरीत्या
स्वमतं व्यवस्थापयितुं गूढाभिमुखेरेवमक्तम् । साक्षात्कारे चाक्षुष इति शेषः ।
तत्रेति । नीलतद्दिशिष्टमात्रात्कार इत्यर्थः । तमःप्रतीति रभावविशेष्यकेति भावः ।
तमसोऽस्तीति । तमसि नालमिति प्रतीतो नीलिमो भावस्यैव विशेष्यत्वादिति ।

ननु विशेष्यसन्निकर्षाभावाच्चासौ चाक्षुषो प्रतीतिरिति चेत् । अत्र परेष्व
स्वमतावष्टम्भेनोक्तमिति केचित् । अन्येत्येतदस्वरसेनाह । गौरवञ्चेत्यादि ।

नापीति । भावविशेष्यकत्वं गुरु । यत्र नीलविशिष्टमात्रात्कारत्वं तत्रालोक-
जन्यत्वमिति सामान्यत एव व्याप्तिरित्यर्थः । आलोकमिति । अभिसन्धिमुद्धार-
यति । तर्हीति । द्रव्यमेवेति । तथाच भवता भावविशेष्यकत्वेन यथा विशेष्यत्वे तथा
मयापि तमोरूपद्रव्यभिन्नत्वेनानलोकजन्यतावच्छेदकं विशेष्यमिति भावः । द्रव्यत्वे
विनिगमकमाह । अबाधितेति । अन्यथा तदभ्रमत्यकल्पनापत्तिरिति भावः ।

भावेऽप्यालोकापेक्षा स्यात् यद्यालोके तदपेक्षा
स्यात् । नत्वेतदस्ति । प्रत्युत विरोध एव । तस्मिन्
सति तदभाव एव न स्यात् किं तदपेक्षणा चक्षुषा

प्रतीत्यनुरोधात् । अथाभावबुद्धौ (६६) प्रतियोग्यनपेक्षणात्
चक्षुषा विगेष्याभावग्रहं नीलस्मृती तयोरसंसर्गाग्रहात् आलोकं
विनापि नीलं तम इति विगिष्टधीः सम्भवति । विगेषणज्ञानं
विगेष्याभावसामग्री तयोरसंसर्गाग्रह इत्येव हि गुणक्रियाजाति-
विगिष्टधीहेतुः । अतएवायोग्येऽमन्त्रिकृष्टेऽपि विगेषणं ज्ञानोप-
नीतं तित्को गुडः सुरभि चन्दनमित्यादिविविष्टमात्ताङ्गोरिति चेत् ।
अस्त्वेवं तथापि नीलतद्विगिष्टमात्तात्कारं आलोकोऽपि हेतुरिति
तं विना स न स्यात् । विगेषसामग्री मादायैव हि सामान्य-
सामग्र्या जनकत्वात् निर्विगेषस्य सामान्यस्याभावात् तित्को
गुड इत्यादौ च विगेषसामग्री न विगेषणयोग्यत्वतस्त्रिकर्ष-
घटिता । एतेन तमःकाले तेजोऽभाव आवश्यक इति तद्विषयं
तमःप्रतीतिः । अत्र चक्षुषं स्तेजोऽनपेक्षाया आवश्यकत्वात् ।
सा च कृमाभावग्रह एवाम् न तु कल्पनीयद्रव्यान्तरग्रहं नीलादि-
धीस्त्वारोपत्वेनान्यथाभिहित्यपास्तम् । नीलादिदुर्बोधकं विना

(६६) प्रतियोग्यनपेक्षणादिति । इत्येव तु नीलं तम इति धी आलोकं
विना न स्यात् विगेष्यभानसामग्र्यविरहादिति भावः । विगेषेति । आलोकघटित-
विगेषसामग्र्योत्पत्तिः । नीलादिति । अन्यथा घटादिप्रतीतेरपि भ्रमत्वमिति सुव-
च्यतेति भावः ।

गृह्येत । दिवा च प्रतियोगिनः प्रभामण्डलस्य ग्रहण
एव प्रदेशान्तरे तद्ग्रह इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

द्रव्यविषयत्वेनाभावगोचरत्वात् । अत्राहुः । (६७) नीलविशिष्टज्ञान-
त्वेन नालोकजन्यता नीलज्ञानविशेष्यभानमामग्रीत स्तदुत्पत्ती
विशेष्ये भानमामग्रान्तर्गतत्वेनालोकस्यान्यथामिडत्वात् । एवञ्च
नीलस्मृती विशेष्यभानाय विशिष्टज्ञानं नालोकोऽपेक्ष्यते । विशेष्य-
भानश्चात्रालोकं विनैवेति नालोकापेक्षा । अतएव रजतमात्रात्-
कारे न रजतसंयोगस्य विशेष्यभानमामग्रान्तर्गतत्वादिति भाषित-
मन्यत्र । अभावग्रहेऽपि चक्षुरालोकापेक्षमिति तदभावो न
चाक्षुष इति चेत् । न । अभावग्रहेऽपि प्रतियोग्यनपेक्षणात् ।
अन्यथा अभावप्रत्यक्षोच्छेदः । तस्माद् यत्र यत्तत्त्वं तदनुपलब्धि-
विरोधि तत्र तस्याभावथाक्षुष इत्यन्यत्र क्लृप्तमालोकाभावोऽप्य-
स्तीति सोऽपि चाक्षुषः तमोद्रव्यत्वेऽप्यालोकाभावस्य चाक्षुषत्वाच्च ।
ममानुपलब्धिगम्यो भाव इति चेत् । न । तमोज्ञानस्यान्यत्रानुप-
क्षीणचक्षुर्जन्यत्वात् । अमु वा तमोऽप्यनुपलब्धिगम्यं न तु द्रव्य-
मिति संक्षेपः ।

(६७) नालविशिष्टज्ञानत्वेनेति । नीलविशिष्टचाक्षुषमात्राकारत्वेनेत्यर्थः ।
विशेष्यभानमेति । तथाच तमो द्रव्यत्वपक्षे विशेष्यभानायालोकापेक्षणादिति तवैव
दोष इति भावः । अन्यत्वेति । प्रत्यक्षखण्डादावित्यर्थः । अतएवान्यथास्याति-
सिद्धिरिति भावः । अभावग्रह इति । तथाच बाधकाभावाद्भिन्नचाक्षुषग्रह
एवालोकापेक्षेति भावः । चाक्षुष इति पक्षताभिप्रायं प्रत्यक्ष इति बोध्यम् ।

तमोद्रव्यत्वेऽपीति । तन्ममालोकां विनैवालोकाभावप्रत्यक्षमिति भावः ।

द्वितीयशङ्कामाह दिवेति । (६८) उद्भूतरूपयावत्तेजःसं-
र्गाभावस्य तमस्त्वेन नक्तन्तनालोकाभावस्य तमस्वात् प्रतियोग्येक-
देशकौर्त्तनपरमेतत् । न चाभावग्रहं प्रतियोगिधीर्न हेतुः किन्त्व-
भावत्वेन तद्ग्रहं प्रमेयत्वेनाभावग्रहं तदभावादिति वाच्यम् ।
अभावत्वेन ग्रहं विना तमो नीलमिति ज्ञानानुदयात् आलोका-
भावस्य तमस्वात् । इदन्त्वादिना तद्ग्रहं इदं नीलमिति
ज्ञानापत्तेः । न चैवं तमस्त्वेनापस्थितं धर्मिणि नीलाद्यनारोपः
स्यादिति वाच्यम् । दिङ्मोहवद्वाप्राबल्यात् तदुपस्थितरप्रति-
बन्धकत्वादिति दिक् ॥

तमोज्ञानस्येति । आलोकाभावज्ञानस्येत्यर्थः । अस्तुवेति । तथाप्यालोकाभावस्य
तमसः सिद्धमेवेति भा ।

(६८) उद्भूतरूपेति । परप्रकाशकरपेत्यर्थः । तेन परमाणुद्वानुकुसुमवर्णमद्भावं
ऽपि नाव्याप्ति । रिङ्गादिनयनतजसः स्थात्ये ताद्भ्रष्टत्वेनापि विशेष्यम् ।

नस्येतच्छायायामवतमसं आव्यापकं तत्रोक्तरूपतेजसः सत्त्वादिति चेत् ।
अस्यतमसाभिप्रायेणास्योक्तत्वादित्येके । अनभिमतशोकातादृशतेजःसंस्पर्गाभावः
तमश्चायादित्येते वाह्यालोकमस्त्वननेऽपि तस्य तथात्वादित्येते । वस्तुतः
आलोकाजन्यनीलविशिष्टं चानुगधाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसमुदायत्वं हि
तयमाधानं नम । अत्रच्छेदकस्य तमद्भावंत्वमेव । उक्तरूपेणानुगमः । कृषित
सामर्थ्याविरहात् तदनारोपेऽपि नाव्याप्तिरिति वदन्ति । अभावग्रह इति ।
अभावभावग्रह इत्यर्थः । अत्रच तमस्त्वेनैव तद्ग्रहं इति न तदपेक्षेत्यभिप्रायः ।
नीलाद्यनारोप इति । विशेषदर्शनमत्त्वादिति भावः । दिङ्मोहेति । ननु
सामान्ताकारिविशेषदर्शनाभावात्, तत्र तथा प्रकृते तु सामान्ताकारिविशेषदर्शनामिति
कथं तम इति चक्षुः । सामान्ताकारिविपरीतदर्शनस्य विरोधित्वात् । न चात्रा-
रोप्यनीलत्वविपरीतसामान्ताकारः । अतएव सामान्ताकारिगङ्गत्वदर्शनेऽपि घातः

अन्यत्रापि न रात्रि मप्रतिसन्ध्यायाश्चकारग्रहः ।
 रात्रिज्ञानञ्च दिवस मप्रतिसन्धाय । निरस्तैतद्दीपवर्त्ति-
 रविरग्निजालः कालविशेषो ह्यत्र रात्रिरित्युच्यते ।
 गिरिद्रीविवरविवर्त्तिनस्तु यदि योगिनो न तिमिराव-

अन्यत्रापीति । यद्यप्यगणितरात्रिदिनविभागाना(६६)मालो-
 कज्ञानाभावेऽपि तमानिश्चयात् न वा रात्रिज्ञाने सति दिनज्ञान-
 मिति नियमः रात्रेर्दिनाप्रतियोगित्वात् । न वा दिनमात्रतज-
 स्तमः प्रतियोगिरात्रितजसामपि तमः प्रतियोगित्वाद्भेदं युक्तम् ।
 तथापि तमः प्रत्ययस्थेवालोकाभावविषयतया प्रमितस्यालोक-
 रूपा प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वमित्येतत्परोऽयं ग्रन्थः । ह्रीपोऽत्र भारतं
 वर्षम् । ननु गिरिविवरस्थानां योगिनाम् आलोकादर्शिनां कथं
 तमाधोगित्यत्र आह । गिरौति । यदि योगिनो योगासक्ताः

शङ्क इति भ्रम इति भावः । दोषेति । विषयरूपदोषप्राप्तिरिति भावः । नन्वेवं
 योगिनोऽपि नीलारोपः स्यादिति चेत् । फलवलेन तं प्रति स्यादोषत्वादित्येके ।
 अदृष्टविशेषो दोष इत्यन्ये । एतत्सर्वमभिसन्ध्यायाह दिगिति ।

(६६) आलोकज्ञानाभावेऽपीति । तथाच नालोकाभावस्त इति पराभि-
 प्रेताभिप्रायोऽयमसम्भवे तज्ज्ञानं विना तन्मोनिश्चयाभावादिति । तथापीति ।
 बलादेराप जन्मान्तरीयज्ञानमनन्यगत्या कल्पनीयमिति भावः । रविरग्निवतो
 भारतोत्तरदेशस्यापि एतद्दीपान्तर्गतत्वासम्भव इत्यत्र आह । ह्रीपोऽत्रेति । प्रति-
 योगिसंस्कृतमिति । अभावधीहेत्वाह्यारोपाभिप्रायेणोदम् । नक्तं दिवा यावन्ने-
 जसं प्रतियोगिनां क्वचिदपि संस्कृताबुद्ध्यभावात् । प्रतियोग्येकदेशाभिप्रायेणोद
 भित्यप्याहुः ।

लोकिनः । तिमिरदर्शिनश्चेन्नूनं स्मृतालोका इति ।
अधिकरणमपि दृष्टमनुमितं श्रुतं वा । इहेदानीमन्व-
कार इति प्रत्ययात् । विधिमुखप्रत्ययोऽसिद्धः । नहि
नञीऽप्रयोग ईत्येव विधिः । प्रलयविनाशावसानादिषु
व्यभिचारात् । नञर्थान्तर्भाविन वाक्यार्थ पदप्रयोग
इति तु समं समाधानमन्यत्राभिनिर्वेशात् ।

कथं तिमिरावलोकिनः । तेषां योग एवामकृतया वाद्यानामङ्गा-
दित्यर्थः । यदि यागिनो मिथ्याज्ञानशून्याः कथं तिमिराव-
लोकिनः तिमिरज्ञानस्य भ्रमत्वादित्यपव्याख्यानम् । तिमिर-
ज्ञानस्यालोकाभावविषयत्वंनाभ्रमत्वात् । नालादिबुद्धेरिव तत्त्वात् ।
तस्याश्च तेषामभावात् । तृतीयशङ्कामाह । अधिकरणमपीति ।
अधिकरणं यदि प्रतियोगिममवायि विवक्षितं तदा शब्दाभावा
ऽध्यक्षो न स्यात् । अथ यत्र प्रतियोगिसंसृष्टतावृद्धिस्तदधिकरणं
तदा यथामश्वं स्मृत्याद्युपस्थितानां भृतलादीनां विग्रहणतया
सुखमि चन्दनमतिवद्भानमविरुद्धम् । (१०) प्राधान्येन तु वाद्या
लोकं विना भृतलादेर्भावेन समिद्धमेव । वाद्यालोक विनाशकार
वद्भृतलमिति प्रतीत्यनुदयात् । चतुर्थशङ्कामाह । विधीति ।

(१०) प्राधान्येनेति । विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । भ नं चाक्षुषमिति शय प्रतीत्यनु-
दयादिति चाक्षुषप्रतीत्यनुदयादित्यर्थः ।

नन्वधिकरणे प्रतियोग्यारोपपूर्वकं निषेधप्रत्यक्षमिति सम्भदायसिद्धम् । तथाच
भृतलादावधिकरणे आलोककूपप्रतियोग्यारोपेऽवश्यं वाच्यः । स च न भृतल-

गतेः का गतिरिति चेत् । भ्रान्तिः स्वाभाविक्यां

विधिमुखत्वं भावत्वं वा निष्प्रतियोगित्वं वा निषेधाविषयधी-
विषयत्वं वा । नाद्यः प्रमात्मकग्रहस्यासिद्धेः । भ्रमरूपस्य
तस्याविरुद्धत्वात् । ग्रहमात्रस्यानैकान्तात् । नान्योऽसिद्धेः । उक्त-
परिशेषात् तिमिरस्याभावत्वस्थितिरित्यर्थः । न चैवं तिमिराभाव
एव तजः किं न स्यादिति वाच्यम् । शुक्तभास्वरत्नबुद्धेरनन्यथा-
सिद्धेः । न च तत्र तदारोपः । तज्जोभिन्ने तस्याप्रतीतिरिति भावः ।

का गतिरिति । आलोकाभावस्य तमस्त्वेन तमो गच्छ-
तीति धीर्न स्यात् । मूर्त्तस्यैव क्रियावत्त्वादित्यर्थः । भ्रान्तिरिति ।
क्रियावत्तत्त्वानुषङ्गस्य (७१) स्पर्शवत्त्वनियम इति बाधकाद् गति-
ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः । न चानुद्भूतं स्तत्र स्पर्शः । स्पर्शसमानाधि-

विशेष्यकः । बाह्यालोकं विना तदनुपपत्तेः । नाप्यालोकविशेष्यकस्तस्य चक्षुर-
संचित्तुल्यत्वेनातथात्वादिति चेत् । सैवम् । चानुषारोपस्यैवमसम्भवेऽपि मानसस्य
सम्भवात् । तदिन्द्रियजन्यारोपत्वेन तद्भेदत्वे गौरवात् । मानसे चोपनीतस्यापि
विशेष्यत्वमविरुद्धम् । अन्यथा कविकाव्यादिमूलकज्ञानानुत्पत्तेः । वह्निरिन्द्रियस्य
च न तथात्वमित्यत्र स्वभाव एव शरणम् । अतएव ओत्तादिनाकाशपाषाणादौ
शब्दगन्धाद्यभावप्रत्यक्षमन्यथा तत्वाप्यसङ्गतैरिति वयम् ।

निषेधाविषयेति । विधिसुखप्रत्ययवेद्यत्वमित्यस्य समुदायस्य विकल्पोऽयम् ।
एवमप्येऽपि । अमिद्धेः सन्दिग्धामिद्धेः । विरुद्धत्वादिति । यद्यपि निष्प्रतियोगि-
कत्वं समवाये नास्ति तथाचानैकान्तिकत्वमेव न विरुद्धत्वं तथापि स्वाभावियरज्जात्मकं
वस्तुनः प्रतियोगित्वं मित्यभिप्रेत्येदमकृतमित्याहुः ।

(७१) चाक्षुषस्येति । मनसि व्यभिचारवारणाय । रूपादौ व्यभिचारवार-
णाय क्रियावत् इति । स्पर्शसमानाधिकरण्येति । न च तन्मते तम परमाण्वादा-

गतौ आवरकद्रव्यानुविधानानुपपत्तेः । प्रभातुल्यत्वे
तेजःप्रभाश्रयेषु रत्नविशेषेषु क्राया दिवसे न स्यात् ।

करणप्रत्यक्षजातेरुद्भूतस्पर्शसामानाधिकरण्यनियमात् । न चाप्रयो-
जकत्वं स्पर्शवृद्धिप्रत्यक्षजातित्वानुपपत्तेरिति भावः ।

ननु यथा रत्नप्रभा स्वाभाविकगतिशालिनी तेजस्वात् अथच
स्वाश्रयगत्यनुविधायिनी तथा क्रायास्त्वित्यत आह । प्रभातुल्यत्वं
इति । प्रभागच्छस्यानुभवनिराकरणार्थं प्रभाया स्तेजोरूपत्वमुक्तम् ।
अत्रैवं क्राया द्रव्यं स्यात् । प्रभायाश्च द्रव्यत्वमुभयसिद्धम् । ततश्चो-
भयो मूर्त्तत्वेन समानदेशत्वाविरोधात् प्रभाश्रयरत्ने क्राया न
स्यादित्यप्यव्याख्यानम् । विरलद्रव्ययोर्मूर्त्तयोरपि समानदेशत्वात् ।
आलोकसंयोगावच्छिन्ने चक्षुःसंयोगदर्शनात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् ।
स्वाभाविकगत्याधारत्वे प्रभावतः क्राया द्रव्यान्तरं स्यात् । तत्र
क्राया प्रभा वा दिने रात्रौ वा योग्यानुपलब्ध्या देशान्तरं नानुसर-
वद्भूतस्पर्शोऽस्त्येव तत्र च तमस्त्वजातिमत्त्वादित्यापादनमिति वाच्यम् । तदारभ्य
स्पर्शोपलम्भापत्तेः । तदुद्भूतत्वे मानाभावाच्च ।

ननु सुवर्णतुल्यप्रभात्वाद्वा व्यभिचार इति चेन्न । उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यापि वञ्चि-
रिन्द्रियजद्रव्यप्रत्यक्षजाताप्रयोजकतामते तत्र प्रत्यक्षताभावादित्येकं । तच्च । तस्यत-
मस्योऽप्रत्यक्षतया आपादकस्य परामिद्धतया तर्कादनुपपत्तेः । केचित्तु प्रत्यक्ष-
जातित्वेनैव द्रव्यत्वमाज्ञाद्वैतप्रतीतिरिति वाध्यम् । परेण तमस्यस्याप्यङ्गीकारा-
दित्याहुः । स्पर्शपदमनुपपन्नस्पर्शपरम् । न चैवमपि पित्रत्ये व्यभिचारः । नयन-
पित्रस्यानुद्भूतस्पर्शत्वेऽपि तदन्यस्य तस्योद्भूतस्पर्शवत्त्वादित्याहुः । वस्तुतः प्रत्यक्षपद-
मानोक्तविषयकप्रत्यक्षविषयपरम् । सुवर्णत्वादिकञ्च न तथा । न च जातिपदे
व्यर्थं उद्भूतस्पर्शाभावे व्यभिचारवारकत्वादिति ।

काययैव तदभिभवे बहलतमे तमसि तेषामालोको न स्यात् । आलोकान्तरिण चाभिभवे कायाया अप्युद्भवो न स्यात् ।

ताति निश्चिते नाशकाभावात् नाशभावेऽवधृते द्रव्ययोः समान-
देशताभ्युपगमेऽनुभवमिदं विरोधसमाधानाय मिथोऽभिभवा वाच्यः ।
तत्र यदि प्रभया कायाभिभूयते तदा रत्नविशेषेषु पद्मरागादिषु
काया दिवमे न स्यात् । तथाच तदुपलब्धिविरोधः । दिवस इति
कायोपलम्भनार्थं तेजोऽन्तरमत्त्वोपलक्षणम् । अन्यथान्यतममे काया
नोपलभ्यत एवैत्यपि परो ब्रूयात् । अथ कायया रत्नप्रभाभिभव
स्तेषां रत्नानामन्यतममे आलोकः साक्षात्कारो न स्यात् । तमसी-
त्यालोकान्तरव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् ।

नन्वनभिभूता प्रभा कायामभिभवति दिने तु सौरालोके
नाभिभूता न तामभिभवति । न चैवमुपर्यपि कायोपलम्भापत्ति-
स्तत्रालोकान्तरस्यैव विरोधित्वादित्यत आह । आलोकान्तर्गते ।
तथा सति प्रभाभिभावर्कनालोकेन कायायाः सतरामभिभवात्
काया नोपलभ्यते इत्यर्थः ।

ननु कायायाः स्वाभाविकगतिमत्त्वेऽपि तेजःप्रभाश्रेष्ठेषु काया
सम्बन्धो न विरुध्यते तेजोविशेषेणैव तस्या विरोधावधारणात् ।
तथा दर्शनात् । अन्यथा भावाभावत्वेऽपि कायाया अप्रतीकारात् ।

प्रत्यक्षजातित्वेति । निरुक्तजातित्वानुपपत्ते रित्यर्थः । विरलद्रव्ययोरित्युप-
लक्षणम् । कठिनयोरपि कपालघटयोरेकत्वाधिकरणे भूतलादौ समानदेशत्वा-
दित्यपि बोध्यम् ।

तेजोऽभावस्य तत्तामत्त्वात् । अथ तेजोऽन्तराभाव एव तत्र छाया
तर्हि यत्तेजोजातीयस्यावरणे सति छाया तदेव तदभिभावकं न
सर्व्वमिति तुल्यम् ।

अत्राहुः । (७२) छाया यदि गतिमती स्यात् तेजोऽभावा-
विषयकबुद्धाविषयो न स्यात् तेजोऽभावविषयत्वनियमे च तेनैवा-
न्ययामिदं न द्रव्यान्तरकल्पना गत्यादिवुद्धेरागोपरूपाया अध्यप-
पत्तेः । निस्पृगस्य महतः क्रियानुपपत्तेरनारम्भकत्वाच्च । अपि च
प्रादुर्लोकमध्यं सर्व्वतो घनतरावरणे सति न तमः स्यात् । तेजो-
ऽवयवेन तत्र तमोऽवयवानां पूर्व्वमनवस्थानात् । सर्व्वतस्तेजः
मङ्गले चान्यतोऽप्यागमनस्याभावादित्यत्र तात्पर्य्यम् ।

७० छाया यदीति । तेजोऽभावविषयकबुद्धिविषयो न स्यादिति कृते घटादौ
व्यभिचारस्तस्यापि बुद्धिविषयत्वादिति नञ्जगर्भत्वम् । बुद्धिपदे प्रत्यक्षपरम् ।
अन्यथा छायाभावविषयकानुमानादिवुद्ध्या द्रव्यव्यातिनां इष्टापादनगङ्गासम्भ-
वात् । न चैवमपीष्टापादनगङ्गा । तज्ज्ञानसामग्र्यसमावेशनियमेन तेजोऽभाव-
व्यङ्गत्वाभ्युपगमेन च तत्प्रत्यक्षे तेजोऽभावविषयकत्वनियमान् । यद्यपि तन्मते
ऽभावस्यानुपलब्धिरस्यत्वाच्चैवम् । तथापि तदेकदेशमतेन स्वमतावष्टम्भेन चेत्
दक्तम् । न चैवं मनसि व्यभिचारः । प्रत्यक्षत्वे सति गतिमत्त्वस्यापादकत्वात् । यत्र
तेजोऽभावविषयकप्रत्यक्षविषयः स्यादित्येव लाघवादापाद्यम् । व्यर्थं नञ्जनकारो-
क्तिरप्यद्वयेनापि तदर्थस्यैव पर्य्यवसानात् ।

नन्वेवमपि तेजोऽभावघटविषयमङ्गलान्स्वनमात्रप्रत्यक्षविषयीभूय नष्ट पदे
व्यभिचार इति चेत् । न । तादृशप्रत्यक्षविषयजातीयत्वस्य तादृशप्रत्यक्षविषयता-
योग्यत्वस्य बाधोद्घातात् । तस्य च तत्रापि मत्स्यात् । न चैवमपि तेजःपदे
व्यर्थम् । प्रत्यक्षविषयः रूपादेः प्रागभावाभावेनाभावाविषयकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धे-
रितिदिक ।

तस्मादावरकद्रव्ये गच्छति यत्र यत्र तेजसोऽस-
न्निधिस्तत्र तत्र कायाग्रहणादन्यदेशतानिवन्धनो गति-
भ्रम इति । कथं भावधर्माध्यारोपोऽभाव इति चेत् ।
न किञ्चिदेतत् । सारूप्यतत्त्वाग्रहाविह निवन्धनं न
त्वन्यत् । दृष्टञ्च दुःखाभावे सुखत्वाध्यारोपः । यथा-
दुःखापगमे सुखिनः संवृत्ताः स्मः । संयोगाभावे
विभागत्वाभिमान इति । एतेन नीलिमाध्यारोपो

भ्रमबीजमाह । तस्मादिति । कथमिति । भावाभावयो-
र्विरोधिनाभावे भावधर्माणां गत्यादीनां नारोपः विरोधिनोः
सारूप्याभावादित्यर्थः । न किञ्चिदिति । विरोधेऽप्यारोप (७३)
हेतो रक्षतेरित्यर्थः । सारूप्येति । अनुभूयमानारोपे तिक्तो गुडः
इत्यादौ सारूप्यज्ञानस्य हेतुत्वाभावेऽपि स्मर्यमाणारोपे तद्हेतु
रेवेति भावः । दृष्टयेति । ननु दुःखाभावे सुखत्वं नारोप्यते
किस्त्वात्मनि सुखम् । न वा संयोगाभावे विभागारोपोऽपितु द्रव्ये ।
अत्राहः । इदानीमत्यन्तं सुखं भारापगमादिति प्रत्ययादिदानी-

निष्कर्षस्येति । न च स्रजत्वस्य क्रियाजनकत्वावच्छेदकत्वात् तस्य चात्र सत्त्वात्
तदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । निष्कर्षस्य स्रजतो विभुत्वनियमेन तदेव न स्थादित्या-
शयात् । अनारम्भकत्वात्वेत्यत्र निष्कर्षस्येत्येव तत्र ननु स्रज इत्युपाति बोध्यम् ।
द्रव्यत्वं दूषणान्तरमाह । अपि चेति ।

(७३) आरोपहेतोरिति । प्रमेयत्वादिना सारूप्यस्यापि सम्भवादिति भावः ।
स्मर्यमाणारोप इति । तादृशज्ञानस्य कारणहेतुत्वादिति भावः । यद्यपि सारूप्य
ज्ञानं विना यत्तादृशादिना कारणं तत्र व्यभिचारः स्यादपि यत्र सम्भ्रमति तदभि-

व्याख्यातः । शुक्लभास्वरविरोधित्वसारूप्येण तदारोपो-
पपत्तिः । न चैवं तदन्यारोपप्रसङ्गोऽपि । आरोपे
सति निमित्तानुसरणात् । न तु निमित्तमस्तीत्या-
रोपः । अदृष्टादिकञ्चात्र नियामकमध्यवसियम् । स्मर्य-
माणञ्चैतद्रूपमारोप्यते रजतत्ववत् । न तु गृह्यमाणम्
अतो न सहकार्यपेक्षदृश्यमाशङ्कनीयम् । धर्मिणि
निरपेक्षत्वात् ।

यद्येवमारोपितं रूपं न तमो भाभावस्तु तदिति

मुत्पन्नं सुखत्वारोपे दुःखाभावश्च तथेति तत्रैव सुखत्वारोपः । दुःख
रहितावयवमिति तद्विवरणाच्च । यो दुःखाभाव एव सुखं मन्यते
तन्मतेनेदमुक्तमित्यन्ये । एवमिदानीमुत्पन्ना विभाग इति प्रतीतिं
तादृशे संयोगाभाव एव विभागत्वारोपः ।

नन्वालोकां विना चाक्षुषो भ्रान्तिरपि न स्यादित्यत्र आह ।
स्मर्यमाणमिति । नालरूपस्य स्मृत्युपस्थितस्य आलोकं विनापि
विशेषणतया ग्रहणं स्यात् । प्राधान्येनैव तदग्रहं तदपेक्षणादित्यर्थः ।
धर्मिणिति । आलोकाभावग्रहं प्रतियोग्यपेक्षाया अभावादित्यर्थः ।

प्रायेणोक्तम् । तथाच वैजात्यमिति भावः । तथेति । इदानीमुत्पन्न इत्यर्थः ।
सुखहेतोरभावः तदिति भावः । दुःखरहिता इति । तथाच दुःखाभावो यत्रोत्पन्न-
स्तत्रैव सुखत्वारोप इति भावः । तन्मतेनेति । वस्तुतः सुखत्वानामर्थे दुःखाभाव
भावधर्म्यसुखत्वारोपादित्यर्थः । अतस्त्रोपस्थितस्येति । यत्र तथान्तरे आलोक-
सङ्गावे नीलानुभव स्त्वानुभूयमानारोपो भवतीति ध्येयम् ।

विनिगमनायां को हेतुरिति चेत् । उच्यते । एषा ताव-
दनुभवस्थितिः । तमो नीलं न तु नीलिमा तम इति ।
न चारोपे तेन वास्तवेन नीलिम्ना तमोबुद्धिव्यपदेशौ
समानार्थौ सहप्रयोगानुपपत्तेः । नीलीद्रव्योपरक्तेषु
वस्त्वधर्मादिषु तमोबुद्धिव्यपदेशप्रसङ्गाच्च । अवश्यम्भावी
च भावाभावानुभवो निगलध्वनस्य भ्रमस्यानुपपत्तेः ।
न च तमःप्रत्ययो बाध्यते । नीलप्रत्ययस्तु बाध्यते ।
इहेति प्रत्ययवत् । तस्माद् यत्र गुणक्रियारोपः तदन्व-
कारं न तु नीलिमेति सुष्ठूक्तं नवैवेति ॥

कन्दलीकारमतमुत्थापयति । यद्येवमिति । सहेति । तमः
पदेनैव नीलस्योक्तत्वात् नीलं तम इति सहप्रयोगो न स्यादित्यर्थः ।
किञ्च यत् क्वचिदारोपितं नीलं रूपं तमः आलोकाभावो
वा । आद्ये नीलीद्रव्येति । अन्ये आलोकाभावस्यावश्योपजीव्य-
त्वात् लाघवात् तस्यैव तमस्त्वमित्युचितमित्याह । अवश्य-
मिति । किञ्चैवं तमःप्रतीतिरिव बाध्या स्यात् । आरोपित-
विषयत्वान्न चेवमित्याह । न चेति । इहेति । यथेहेति धीः सम-
वायहेतुका तममि तदभावेऽपि धर्मिस्वरूपे न बाध्यत इत्यर्थः ।
घटरूपग्राहकतजःसत्त्वे सति भास्वरूपग्राहकमजातीयसम-
वधानवदालोकाभावः क्वाथा । (७४) चाक्षुषज्ञानहेतुयावत्तजः

संसर्गाभावोऽन्यतमसम् । बाह्यालोकसंवलने अवतमसमित्यभि-
प्रेत्य उपसंहरति । तस्मादिति ।

ननु तेजोज्ञानाभाव स्तम स्तत्काले तस्य सर्व्वसिद्धत्वात् । नीलं
तम इति धीश्च भास्वरतेजोऽप्रकाशदोषेण स्मृतनानिस्त्रा मम-
मालोकज्ञानाभावस्यासंसर्गाग्रहात् । आलोकवद्गर्भगृहं प्रवि-
शतः प्रथम मालोकाग्रहे नीलं तम इति प्रतीतो तथा कल्पनात् ।
नीलमती च स्मृतित्वमगृह्णतीऽनुभवमदोषाग्रहात् नालं तमोऽनुभवा

यावदर्थभावादित्यादि । नचोद्भूतरूपत्वत्वं विशेषणम् । तादृशगुणवर्णादिसत्त्वं
तथाप्येत्यादि । त्वयतया तस्यापि ज्ञानप्राप्त्यनुभवात् । न च सात्त्विकज्ञानत्वा-
द्विच्छेदहेतुत्वं हि जितम् । तमप्रत्यये व्यभिचारेण उद्भूतरूपतेजमज्ञानप्राप्त्य-
द्विच्छेदे हेतुवादिति चेन्न । सात्त्विकज्ञानहेतुत्वत्वेन परप्रकाशरूपवत्त्वस्य विव-
क्षितत्वात् । चक्षुरप्यस्यापि व्यङ्ग्यत्वे चक्षुरतिरिक्तत्वापि विशेषणं बोध्यम् ।
उद्भूतत्वं रूपविशेषणमेव वा बोध्यम् । न च प्रत्यये तमोऽस्मादिति वाच्यम् ।
इष्टापत्तेः ।

न च नासीत्तमो ज्योतिरित्यादि व्युत्पत्तिरापः । तथा अन्यत्र तात्पर्याद-
त्येके । सूर्याधिकरणकालवृत्तित्वेन विशेषणमित्यन्यो वा । स्येति । न च छायाया
सत्तिरित्यादि । स्वप्नमसंख्याकबाह्यालोकमस्वनन इति विवक्षितत्वात् । छायायानु-
स्वाधिकसंख्य तत्त्वस्वननमिति भावः ।

ननु ज्ञातृगवाक्य लोकसंवलने सति यावत्तेज संसर्गाभावोऽसिद्ध इत्येति
यत्किञ्चित्तेज संवलने सति यत्किञ्चित्तेजोऽभावोऽवतमसमिति वाच्यमेव अत्र दिवा
प्रकटालोकेऽपि तत्त्वत्वादित्यादि । न च तत्र बाह्यालोकस्य व्यापिकसंख्या-
मिति वाच्यम् । तद्द्वयतिरिक्तज्ञानवृत्तिनृत्तिमवाह्यालोकामात्राभाधिकसंख्य-
त्वात् । तथासति तत्र द्वापत्तेः । एतन् किञ्चित्तेज संवलने मध्यमिततेजोऽपेक्ष
वृद्धतरतादयतेज संसर्गाभावोऽवतममिति अनरस्तमिति चेत् । न । तमः

मीतिधी स्तदाहुः । (७५) अप्रतोतावेव प्रतीतिभ्रमो मन्दाना-
मिति प्राभाकराः । तत्र । तमसः प्रतीतिरन्यवानुत्तीणचक्षुर्जन्य-
त्वेन ज्ञानाभावाविषयत्वात् । न हि तेजोज्ञानाभावेऽधिकरण-
ग्रहे नीलस्मृतावसंमर्गाग्रहे वा चक्षुरूपयोगः सम्भवति ।

अथ तमोबुद्धिर्न चानुषी चक्षुर्निविडनिष्पीडनेन तमोविरहेऽपि
नीलं तम इति प्रतीतिः । न च सा भ्रमः कारणाभावात् । तेजो
ज्ञानाभाव एव तम इति चेत् । न । तत्र हीदानीं किञ्चिन्न
पश्यामीति धी ननु तमःप्रतीतिः । अन्यथा निर्मूलितनतस्य
गर्भे तमोऽस्ति न वेति संगयानुपपत्तेः । गर्भगृहे च तमोधी भ्रमः
बाधकमत्वादिति संक्षेपः ॥

सामान्यजननं प्रायुक्तम् । तथाच बाह्यालोकसंवलने मति तमस्त्वमेवावतमस-
लक्षणम् । न चेवमपि कायायामतिव्याप्तिः । तस्यावतमसविशेषत्वात् । अतएव
न तल्लक्षणं पृथक् कृतमित्येकं । अन्ये तु कायान्यत्वं विशेषणम् । कायात्वञ्चालोका-
जल्यनात्पारोप्यपयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसमदायत्वमिति भावः । आलोक-
वादिति । आलोकाभावस्य तमस्ये तस्य तत्वासक्त्या तमोधी न स्यादिति भावः ।
तथेति । आलोकज्ञानाभावस्य तमस्त्वकल्पनादिति । नीलस्मृताविति । तस्मिन्ने
स्मृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयस्यैव भ्रमत्वादिति भावः ।

(७६) अप्रतीतिर्वेति । अननुभव एवानुभवभ्रमो मन्दानां दोषवता-
मित्यर्थः । अविगिष्टज्ञान एव विगिष्टज्ञानभ्रमो मन्दानां नैयायिकानामित्यर्थः
इत्यन्ये तमोविरहेऽपीति । आलोकाभावविरहेऽपीत्यर्थः । कारणाभावादिति ।
चक्षुषी मिलितत्वादिति भावः । अन्यथेति । आलोकज्ञानाभावस्य मनसा निश्चित-
त्वेन संगयाविषयत्वादिति भावः । ज्ञानाभावस्य तमस्ये अहमन्वकारवानिति
प्रतीतिः स्यादित्यपि बोध्यम् ।

ननु गर्भगृहे तमोधी न तमोविभेदिका तदसन्निकृषात् । न गृहविशेषिका ।

गुणान् विभजते । गुणा इति । रूपादयः सप्तदश
कण्ठोक्ताः सूत्रकारिण । अभ्युपगमसिद्धान्तन्यायनान्ये
सप्त सिद्धगुणभावाः । तत्र तत्र तेषां व्युत्पादनात् ।
अनभ्युपगमं तेषां व्युत्पादनविरोधात् । तथाच विभाग-
सूत्रं न्यूनम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणानि
पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वं बृहदयः सुखदुःखं
इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणा इति तत् । अत आहः ।

कण्ठोक्ता इति । (१६) अमाधारणस्वगच्छेनोक्ता इत्यर्थः । कर्तृ
प्रेक्षायामाह । सूत्रकारिणो ज्ञेयः । अभ्युपगम इति । मात्रादसृति
तत्त्वंऽपि समानतत्वाभिहितत्वेनाभ्युपगमस्य मानत्वादित्यर्थः ।

ननु चादृष्टत्वजातियोगित्वेन धर्माधर्मौ भिन्नौ न गुणा
विवृत आह । नन्विति । कार्य्यंति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोः
कार्य्यं विहितनिषिद्धे क्रिये च कारणे इति न कार्य्यकारणयोरैक

आलोकादिपञ्चकानामष्टहमाज्जात्कारानभ्युपगमात् । न आलोकादिपञ्चकस्यैव
तस्यैति वाच्यम् । प्रथममानोकायज्ञे तस्योद्भूतकृत्यात् । तस्य सत्यालोकाभावा
रूपामम्भं शब्देन आह । सदेव इति । दोषालोकाज्जात्काराभावापि तत्कृत-
स्यहमाज्जात्कारे विरोधाभावात् । यद्वा आलोकायज्ञे सदे तद्वत्तायज्ञेदृशायां तद-
भावारोप इति भाव इति टिक ।

(१७) ननुक्तायेतदा कण्ठेनैवति विगणनमयुक्तम् । इति तस्यान्यमर्थमाह ।
अमाधारणेति । न भिन्नाविति । गुणत्वमात्रादुपजातिभिरेव विभाग इति
भावः । यदनुरोधादिति । कार्य्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया च नादृष्टस्य
जातिकल्पनमिति भावः ।

च शब्दममुच्चिताः सप्तिति । ननु अदृष्टशब्देन धर्मा-
धर्मयोः संचपेणाभिधानं न त्वदृष्टत्वं नाम सामान्य-
रूपम् । यदनुरोधात् जातिः कल्प्यते । न वा लक्षणमध्येक-
मित्यर्थः ।

नन्व(७७)तीन्द्रियात्मविशेषगुणमात्रवृत्तिगुणत्वसामानादराप्यजा-
तिमत्त्वं लक्षणमेकमनुरित्यत आह । व्यवस्थापकानामिति ।

ननु व्यवस्थापकं किं कारणमेकजातीयं तादृशं कार्यं वा ।
नाद्यः । मनःस्वेतदभावात् । नान्यः सत्तादौ तदभावात् । ज्ञान-

(७७) अतीन्द्रियात्मेति । अतीन्द्रियपदं सुखादिवारणाय । विशेषपदं
गुणत्वव्याप्यपदञ्चात्र सम्पातायातम् । तद्व्यावर्त्तनायस्यात्र सात्वपदेनैव व्यावर्त्तनात् ।
एवञ्च गुरुत्वव्यावर्त्तनायात्मपदम् । केचित्त्वात्मपदविशेषपदयोरन्यतरान्तर्भावेन
लक्षणद्वयं बोध्यम् ।

व्यवस्थापकानामिति । इदञ्च न व्यवस्थापकं भावनामात्रमव्यतिरिक्तं भावः ।
केचित्तु कार्यान्वयतया कारणानुमेयाव्यञ्जकव्यङ्ग्यं न जातिरिति त्वमेव व्यव-
स्थापकम् । तत् त्वयमेव नास्तीति फलिकार्यं । लक्षणस्य व्यञ्जकस्य तदसम्भवे
यदि सा जातिः प्रकृता स्यादिति । वस्तुतस्त्वनुगतं लक्षणं न जातिव्यवस्थापकम् ।
अतएव न जातानुगतव्यञ्जकनियम इति तत्त्वम् । न च सामानादराप्यत्वप्रत्येयः ।
अतएव केचित्तथैव पाठ इति वाच्यम् । तद्विधं धर्मात्वादपरस्कारणस्यालसदृष्ट-
परस्कारेण वा नाद्यः । गुणत्वसामानादराप्यत्वेन स्वरूपेण धर्मात्वादानुपपत्तौ
विरोधात् तेनैवादृष्टत्वजात्यपवादात् । नान्योऽन्योन्याश्रयात् । अदृष्टस्य सिद्धौ
तुक्तलक्षणसिद्धौ च जातिव्यवस्थितिरिति भावः ।

तदभावादिति । एकजातीयकार्याभावादित्यर्थः । यदि च योगज्ञानस्य
विषयजन्यत्वपक्षे सत्तायथाणा सर्वेषां ज्ञानजनन-स्वरूपयोरव्यत्यात् ज्ञानजननतः-
अदृष्टकत्वेन सत्तासिद्धे तदा तत् एवादृष्टसाधुरपीति तुल्यमित्येव । नान्यस्य

मस्ति । कार्यकारणलक्षणानां व्यवस्थापकानामभावात् ।

तेन गुरुत्वद्रव्यत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दा इत्युक्तं

रूपन्तु कार्यमिहास्तीति । न च व्यवस्थापकं प्रमाणं तदभावो हेतुः । धर्मोऽधर्मवृत्तिमत्तागुणत्वान्यजातिरहितः । अधर्मान्यत्वात् प्रयत्नवदिति विरोधिमानाच्च तदवगम इति वाच्यम् । यत्तसंस्कारा न्यातान्द्रियजन्यात्मविशेषगुणत्वेन प्रतिरोधात् । न चात्राधर्मत्वमुपाधिः । तवाप्यात्मगुणत्वपक्षधर्मावच्छिन्नमाध्यव्यापकस्य धर्मतगात्मगुणत्वस्योपाधिः सत्त्वात् ।

नित्येति । उभयत्रापि ज्ञानविशेषरूपकार्यप्रतियोगिककारणतावच्छेदकत्वसम्भवादिदं दृष्टम् । भोगरूपज्ञानाभिप्रायेणेदमित्यन्ये । तदभावो हेतुरिति । अदृष्टत्वं न जातिः । प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

नन्वेवमदृष्टत्वं जातिविशेषकाभावादित्येव किं न स्यादित्यत आह । धर्म इति । धर्मत्वसत्त्वादाय इत्यत उक्तम् । अधर्मवृत्तीति । यत्नेति । धर्मोऽधर्मवृत्तिमत्तागुणत्वान्यजातिमानिति साध्यमधर्मवृत्तिरिति दृष्टान्तः । जीवनयोर्नियतभावनयोर्व्यभिचारवारणाय यत्तसंस्कारान्तेति । कृत्वादौ व्यभिचारवारणाय तान्दियेति । ईश्वरज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय जन्तेति । पार्थिवपरमाण्वस्य व्यभिचारवारणायान्तेति । आत्मसंनयोयागे व्यभिचारवारणायान्तेति विशेषेति । निर्विकल्पकान्तविशेषणम् ।

केचित् संस्कारपटस्य सविषयपरत्वात् न व्यभिचारः । न चैवं यत्तपटानर्थकम् । तस्य स्वरूपतोऽविषयकत्वात् । यद्वा ज्ञानभावस्यात्मधर्मसमवयवस्य जनको य आत्मधर्मस्तत्परसंस्कारपटस्य । तथाच सर्तोन्द्रियपटं हृषादिवारकमिति भावः ।

यत्तगुणत्वेति । कृपादौ साध्याव्यापकत्वात् । पक्षधर्मावच्छिन्नोति । ननु धर्मोत्तरत्वमात्मसर्वोपाधिरस्तु यदि च पक्षोत्तरत्वनिरासाय तदुपादानं तथाप्यात्म

भवति । एवं कण्ठोक्त्या समुच्चयेन चैकतया चतुर्विंश-
तिगुणा व्यवहर्त्तव्याः । तथाविधबुद्धिविषयतया सारू-
प्येण न तु संख्यायोगेन । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

अत्राहुः । व्यवस्थापकं निश्चायकम् । तच्चात नाध्यत्तं नाप्यनुमानं
प्रतिरुद्धत्वात् । उक्तरूपञ्च लक्षणञ्च न जातिं विनानुपपन्नमित्य-
वश्योपेयोपाधिनेवादृष्टपदमार्थकत्वोपपत्तौ जात्युपगमे गौरवम् ।

पदं व्यर्थमेव । गुणपदेनैव तद्विरामात् । एवमपि पक्षेतरतुल्यत्वापक्षे च । यदि
च विपक्षबाधकेन साध्यव्यापकत्वात् तादृगस्याप्युपाधित्वं तदा पक्षेतरतुल्यमिति
चेत् । सैवम् । विपक्षबाधकेन पक्षेतरस्योपाधित्वसम्भवं तत्तुल्यस्याप्यस्य तथात्वे
विरोधाभावात् । न च व्यर्थविशेषणत्वादेव न तथात्वमिति वाच्यम् । व्यापके
व्यर्थविशेषणत्वाभावेन तत् साध्यव्यापकताग्रहे बाधकाभावात् । अतएव सामान्य-
व्याप्तेरुपाधिपक्षे आद्वैतप्रभववद्विषयत्वादेरपि धर्मव्यापकत्वग्रहः । स तत्र व्यभि-
चारोऽत्र परे व्याप्यकोटिप्रवेशात् व्यर्थत्वमिति वाच्यम् । तद्व्यभिचारित्वस्य तत्र
निष्कृत्वात् तस्य च विविष्टाभावात्तत्वेन तदसम्भवात् । अन्यथा समव्याप्तेः पक्षे-
रिति । यत् समव्याप्तेर्व्यर्थं तदुपादानमिति तच्च । उपाधिसत्यधर्मे साध्यसत्त्वेन
व्यभिचारात् । आत्मपदं जातिवत्कर्मफलमेवेत्याहुः । केचिन् सुखत्यसाजात्कारण-
नियतकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकजातिमूल्यत्वे तात्पर्यम् । न चैवमपि
पक्षेतरता । तादृगजातिमतः स्वर्गिगरीरस्यापि व्यावर्त्तनात् । अतएव न
पक्षधर्मावच्छिन्नानुपयोगः । तत्वेन साध्याव्यापकत्वविरक्तत्वात् । न चैवं
पक्षधर्मे आक्षेपेति विशेषणं व्यर्थम् । गुणपदस्य समवेतपरत्वादिति भाव-
इत्याहुः । प्रतिरुद्धत्वादित्यापाततः कार्यकारणभावानुगमो भावोऽप्रयोजकत्वादिति
बोध्यम् ।

न जातिमिति । नादृष्टत्वजातिमिथ्यर्थः । उक्तरूपस्य जातिव्यवस्थापकत्वं

कर्माणि विभजते । उत्तुचपणेति । तत्रापि
पञ्चैवेति स्पष्टार्थम् । विभागवचनादेव पञ्चत्वमिद्वेः ।
आधिक्यमाशङ्गाह । गमनग्रहणादिति । कर्मपदार्थं
चैतदुत्पादनीयम् ।

सामान्यं विभजते सामान्यमिति । समानानां
भावः स्वाभाविकोऽनागन्तुको धर्मः सामान्यमित्यर्थः ।

समानानां भाव उपाधिरपीत्यत उक्तं स्वाभाविक इति ।
सांख्ये यदि स्वभावजन्यस्तर्ह्यमिद्विः स्वभावाश्रित्योपाधिरपी
त्यत उक्तम् अनागन्तुक इति । (७८) साक्षात् समवेत इत्यर्थः ।

दोषस्योक्तत्वादिति भावः । नन्यदृष्टपदगद्यतावच्छेदकत्वेनादृष्टत्वमिद्विरित्यत
आह । अश्रयोपिेयत । कृप्तेनैवोपपत्तावच्छेदकत्वेन गौरवमिति भावः ।

प्रतिदं विन्यस । जलपदगद्यतावच्छेदकत्वेनानुगतधर्ममिद्वि बाधकाभावात्
तज्जातित्वमित्यादिमस्यस्वविरोधात् । तत्रापि कृप्तेपाधिरनैवोपपत्तौ जलत्वमिद्वि
प्रसङ्गात् । किञ्चैवमनुगतप्रतीत्या गोत्यादिकमपि न मिद्वि । उपाधिनैवान्यथा
मिद्वेः । यदि व्यक्त्यभेदादिबाधकाभावात् तज्जातित्वं तदाप्रकृत्यपि तुल्यम् । अपि
च उक्तजननस्याव्यवस्थारकत्वेऽपि निर्विकल्पकानुप्रत्यक्षसंस्कारान्येत्यादिकं न जगत्
सुभयाऽनुगतं तद्व्यवस्थापकमस्तु । न च कार्यादनुगतं एव तद्व्यवस्थापकोऽन्यथा
यथाश्रुतजलेत्यादिना निर्विकल्पकसाधारणप्रत्यापनेरिति वाच्यम् । ज्ञानत्वेन
तत् सङ्करस्य बाधकत्वात् । प्रकृते जातयात्यात् । अन्यथा वेगादिसाधारण
संस्कारव्यतिरिक्तं न मिद्वेत् । नहि तत् कार्यादनुगमं व्यवस्थापकं किन्तु
न जगत्मेव वस्तुतस्तु भोगत्वावच्छिन्नकार्यतानिद्विपितकारणतावच्छेदकतयापि
तर्हि । तस्यादृष्टत्वजातित्वे किं बाधकमिति ।

(७८) साक्षादिति । उपाधिस्तु परस्परं सम्बद्धम् । परस्परसम्बद्धजाति-

तथाच धर्मिणां बहुत्वे धर्मस्य चानागन्तुकत्वे दिवक्षिते
नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यमिति सामान्यलक्षणं
सूचितं भवति । तद्विविधम् । द्विविधं दर्शयति ।
परमपरञ्च । एकव्यक्तिसमावेशे सतीति चकारार्थः ।

एकमिति स्वरूपाभिधानमात्रम् । न तु लक्षणमित्येके । एकं
लक्षणमिति योज्यं लक्षणान्तरं वा । असमवायित्वे सत्यनेक
समवेतत्वमित्यन्ये । अनेकवृत्तित्वमनेकाधारत्वम् । तच्चाभाव-
समवाययोरप्यस्तौत्यत उक्तं मेकं समहायम् । अभावसमवाययोश्च
प्रतियोगिसम्बन्धिनी सहायावित्यपरः । अनेकवृत्तित्वं स्वाश्रया-
न्यान्याभावसामानाधिकरण्यम् । असमाविष्टजात्यो व्यतिवर्त्तनार्थ-
माह । समावेशं सतीति । सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । यद्वा
सामान्यं समाविष्टमसमाविष्टञ्चेत्येको विभागः । समाविष्टमपि
परमपरञ्चेति विभक्तिविभाग इत्यसमाविष्टजात्यपेक्षया समुच्चयार्थ-
शकार इत्यर्थः ।

रूपत्वान्त्येति भावः । असमवायित्वे सतीति । इव्यादावतिव्याप्तिवारणाय
सत्यन्तम् । विशेषेण तियाप्तिवारणायानेकेति । असहायसमतरनिरूपणनिरूप्य-
मिति यावदित्याहुः ।

नत्यनेकवृत्तित्वमेकत्वमून्यवृत्तित्वमनेकत्वसंख्याश्रयवृत्तित्वं या । आद्ये इव्य-
वृत्तिजातावव्याप्ति । अन्ये गुणादिवृत्तिजातावव्याप्तिरित्यत आह । अनेका
वृत्तित्वञ्चेति । स्वाश्रयपदेन यत्किञ्चित्स्वाश्रयो विवक्षितः । सामानाधिकरण्य-
इति । तथाच गोत्याश्रययोः परापरभावाभावाः न क्षतिरिति भावः ।

नैकव्यक्तिकं सामान्यमस्तीत्याकाशादौ वच्यते ।
नान्यनानतिरिक्तव्यक्तिकमिति । बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति
पर्यवस्थितौ न मिथो अभिचारीति निष्क्रमणप्रवेश-

नन्वेकव्यक्तिव्यवस्थाकाशत्वं जातिरस्तीति न तदनैकवृत्त्ये-
त्यत आह । नैकमिति । (७६) आकाशत्वं न जातिस्तदन्यावृत्ति-
त्वादित्यर्थः । नान्यनिति । बुद्धित्वं यदि ज्ञानान्यावृत्तित्वं मति
ज्ञानत्वभिन्नं सामान्यं स्यात् किञ्चिज्ज्ञानावृत्ति स्यात् इत्येक
सामान्यादिव तद्वावहारमिदं भिन्नं तत्र मानाभाव इत्यर्थः ।

यदाप्येकव्यक्तिमात्रवृत्तिमामान्ययोः परापरभाववृत्तिः । तथा-
पीदृगमपि सामान्यं नैव्यत इति प्रमज्जादुक्तम् । न मिथ इति ।
निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वयोजनित्वं यदेकनाडिकायां प्रवेशनकस्मै
तदेवापरत्र निष्क्रमणकस्मै भवति तदा जातिमङ्गलः स्यादि-
त्यर्थः । प्रमज्जादाह सामान्यादीति । सामान्यादित्विकं जात्यनु-

(७६) आकाशत्वमिति । आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । नातः सिद्ध-
मिति व्याघातः । गज्जाश्रयद्वयविभाजकोपाधिः पद इत्यन्ते । तदन्येति । आकाशा-
न्तेत्यर्थः । यद्युच्यते तत्त्वादित्येव साध्यव्यापकत्वात् तथाप्यभिहितवारकमात्रं कृत्यादि
मतेनेदामत्येके । अथगडाभाव वेधस्मै नेत्यन्ते । बुद्धित्वमिति । मनादौ व्यभि-
चारवारण्याय भिद्वान्म । स्वाभाविक प्रवेशणत्वाद्युपायी व्यभिचारः । साध-
न्यमिति । जातिरित्यर्थः । एकमात्रेति । अन्यनानतिरिक्तव्यक्तिकेत्यर्थः । परा-
परेति । अभिकटेष्टुत्तरे परत्वात् । तथाच परापरभावानुपपत्त्यैव तथोजातित्व
मित्यर्थः । प्रमज्जादित्यापाततः । यस्तुतः अन्यनानतिरिक्तव्यक्तिकसामान्यद्वयाङ्गी-
कारे समाविष्टजात्योः परापरभावनियम एवमुपेक्षानमङ्गातिरिति बोध्यम् ।

नादौ जातिसङ्करापत्तौ न सामान्यादिव्यक्तिकं अन-
वस्थानात् लक्षणव्याघातादसम्बन्धाच्चेति । तस्मात्
सामान्यं परस्परपरिहारस्थितिविरुद्धम् । अविरुद्धन्तु
परापरभावस्थितांति नियमः । परं व्यापकमपरं व्याप्य-

पपत्तौ यथासंख्यमनवस्थादिहेतुतयम् । लक्षणमिति । विशेषस्य
सामान्यवत्त्वे सामान्यवस्तुद्वित्रत्वे सति समवतत्वं (८०) लक्षण-
व्याघात इत्यर्थः । असम्बन्धादिति । समवायस्य समवायान्तरा-
भावादित्यर्थः । परत्वापरत्वे गुणी न सामान्ये स्त इत्यत आह ।

जातिसङ्कर इति । ननु सङ्करभयादेकस्य जातित्वमपरस्योपाधित्वमस्तु । एवं
भूतत्वमुक्तत्वादावपि । न च विनिगमनाविरहाच्चैवमिति वाच्यम् । शरीरत्वादिक-
भादाय विनिगमनाविरहात् पृथिवीत्वादेरपि जातित्वानापत्तेरिति चेत् । न ।
वक्ष्यमाणवृत्त्या पृथिवीत्वजातित्वेऽप्येतत् सङ्करभयेन शरीरत्वादेरुपाधित्वकल्पनात् ।
इह तु तद्वदेकस्य जातित्वव्यवस्थापकाभावात् विनिगमकाभाव इति भावः । अन-
वस्थानादिकमिति । यद्यपि सकलजातित्वस्यैकत्वेनैव तत्तज्जात्यन्तरसम्भवाज्ञानवस्था
तथापि घटत्वादिकमन्तर्भावापि तत्र जात्यन्तरसम्भव इत्यनवस्थोक्तेति केचित् ।
वस्तुतो जातित्वस्य स्वाकारं तस्य भ्रातृत्तौ न सा जातिः । स्ववृत्तौ चानवस्थानव-
स्थितिः । आत्माश्रयेण स्वस्मिन् स्वस्यावृत्तिरित्यत्र तात्पर्यमिति ।

(८०) लक्षणव्याघात इति । ननु वस्त्वुरोषेन लक्षणं नतु स्ववृत्तलक्षणात्
रोषेन वस्तुव्यवस्थिति । तथाच गुणादिभिस्तत्त्वे सत्येकमात्रमसंवतत्वंमित्याद्य-
नेकलक्षणसम्भवात् कृतो लक्षणव्याघात इति ।

ननु विशेषाणां सामान्यवत्त्वं एनः समानजातीय धर्मवत्त्वेनात्यन्तव्यावृत्त्यनुप-
पत्तौ विशेषणमिद्विरेव न स्यात् । अत्यन्तव्यावृत्त्यनुरोपेन तद्विरेन्यथा गुणादि-
नामन्यथासिद्धिसम्भवादिति । धर्मोपाहकप्रमाणेन परस्परवच्छेदत्वेन सिद्धे सामा-

मित्यर्थः । प्रमाणं सूचयति । अनुवृत्तिप्रत्ययकारण-
मिति । यदि सामान्यं न स्यात् भिन्नेष्वनुगताका-
रप्रत्ययो न स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणामपि सामान्यद्वारे-
वानुप्रत्ययहेतुत्वात् ।

परं व्यापकम् । यदीति । यद्यप्यत्र वैयधिकरणं तथाप्ययं गौरयं
गौरित्यनुगतधीर्यदुभयवादिमिदं तद्विषयभिन्नविषया न स्याद-
ित्यनुगता धी न स्यादेकगोमात्रज्ञानवत् । यद्वा भिन्नानामभिन्न
प्रतीत्यप्रयोजकतया यदत्र प्रयोजकं तदेव सामान्यमित्यध्यक्षमवाप्त-
मानमुक्तम् । द्रव्येति । तत्रापि परस्परामस्वदसामान्यनैवानुगत
प्रत्ययादित्यर्थः ।

न्यत्वं बाधितमित्यत्र तात्पर्यमिति चेन्न । लक्षणान्नोपाधिसामान्यान्त्येऽपि
समानजातीयधर्मवत्त्वेन दोषतादवस्थापत्तेः । यदि च तथाप्येऽपि तत्तद्गुणयोगा-
न्वस्वरूपेणात्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वं तदा जातिमत्त्वेऽपि तुल्यम् । अथ क्लृप्तापाधिनैवो-
पपत्तो जातिकल्पने गौरयमिति चेन्न । जातिमात्रविनयापत्तेः । यदि बागतव्यव-
हारादिप्रयोजकतयानुगतधर्ममिदौ वाचकाभावात्, तज्जातित्वं तदा प्रकृतेऽपि
तुल्यम् । उक्तबाधकस्यामिदं । न च कारणतावच्छेदकतयान्यत्र जातिमिदं न च
प्रकृते ताति वाच्यम् । विशेषपदमक्यतावच्छेदके तथात्वापत्तेः ।

यदि च क्लृप्तापाधरेव तथात्वं तदा कारणतावच्छेदकेऽपि तुल्यम् । संस्कारत्वा-
देरेवमतथात्वापत्तेः ।

ननु द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति जातिमान् गुणः स्यादिति गुणभिन्नव्याधा-
तादेरलक्षणव्याधात् इति चेन्न । विषये बाधकाभावात् । अथवा द्रव्य-
भिन्नत्वे इति यो जातिमान् स गुण इति कर्मापि विनियत । तस्मादत्र सिद्धान्ता-

परमुदाहरति तत्रेति । परं सत्ता सत्तासामान्यं परमिति व्यवहर्त्तव्यम् । कुतो महाविषयत्वात् । द्रव्यत्वादितोऽधिकविषयत्वात् । एवमन्यत्रापि । यदल्पापेक्षयाधिकविषयं तत्तदपेक्षया परमिति व्यवहर्त्तव्यं यथा सत्तेत्यर्थः । सा च सत्ता सामान्यमेव न तु द्रव्यत्वादिवह्निर्गोऽपि । कुतोऽनुवृत्तेरिति ।

ननु सत्तावदन्यदपि परं सामान्यमस्ति इत्यत आह । (८१) उदाहरतीति । ननु व्यापकत्वे साध्ये महाविषयत्वं हेतुः साध्याविशिष्ट इत्यत आह । व्यवहर्त्तव्यमिति । एवमिति । यत्सामान्यं यत्समानाधिकरणं सत् यदत्यन्ताभावममानाधिकरणं तत्तस्य परमित्यर्थः । न त्विति । तस्य स्वाश्रये विजातीयव्यावृत्तधी-

बन्धनमपेक्षाय चिन्ता । एकगोमात्रेति । यद्यप्ययं गौरितिधीर्न दृष्टान्तं तथापि यत्वेदन्वमात्रेण दोषाहोमात्रज्ञानं तस्य तदृष्टान्तत्वम् । यद्यप्येकमेवेति युक्तं तथापि समानान्तावरोधे इत्यादिकं बोध्यम् । ज्ञानविशेषणमेकमित्यन्ये । भिन्नानामात्रेति । न चोपाधिनान्यथासिद्धिः । जाल्यनराभ्युपगमे तद्व्याप्याननुगतत्वात् । परस्परामम्बुजजातेरेव तथात्वादिति भावः । तत्रापीति । अयं दर्शनी अयं दर्शनीति अनुगतबुद्धावधीत्यर्थः ।

(८१) उदाहरतीति । उदाहरणमात्रं सतदेव परमिति भावः । साध्याविशिष्ट इति । यद्यप्युपाधिभेदाद्भेदः सम्भवति तथापि शौक्यादिदृढमुक्तमिति ध्येयम् ।

यत्सामान्यमिति । गोत्याश्रत्वादावतिव्याप्तिप्रसङ्गवारणाय समानाधिकरण्यान्तम् । सत्तापेक्षया द्रव्यत्वस्य परत्वापत्तिभयादाह । यदत्यन्ताभावमिति । जाति

ननु सामान्यादिभ्यो व्यावर्त्तमानापि सत्ता यदि स्वाश्रयं ततो न व्यावर्त्तयेत् द्रव्यत्वादिकमपि न व्यावर्त्तयेदविशेषात् । न । सत्ताया व्यक्तिमात्रव्यङ्गा-
तया व्यञ्जकनियमाभावात् । बाधकात् सामान्यादौ तत्त्यागः । सामान्यान्तरस्य हि संस्थानगुणकार्य-
कारणादिव्यङ्ग्यतया तेषाञ्चानियतत्वात् न सर्वत्रा-
भिव्यक्तिः ।

हेतुत्वादित्यर्थः । सत्ताया इति । यद्यप्यभावाद्वावृत्तिबोधकत्व-
मस्यैव न च भावात् तद्विबोधकत्वं सामान्यादावोपपत्तिकसत्ता-
व्यतिरिक्तनियमे ततोऽपि व्यावृत्तिबोधकत्वात् । तथापि जाति-
मद्वयप्रतियोगिकव्यवृत्तिबोधकतया सत्तासामान्यमेवेति तात्-
पर्यम् । बाधकादिति । सत्त्वत्ययानुगमस्य सर्वत्रभावसाधारण्ये
ऽपि सामान्यादावुक्तवाचकात् सत्तास्वीकार इत्यर्थः । द्रव्यत्वादि-
वर्धयिमाह । सामान्यान्तरस्येति । द्रव्यत्वादिकं न सर्वत्र सामान्य-
वति प्रतीयते सत्ता तु न तथेत्यर्थः । अत्र हेतुः । संस्थानेति ।
वस्तुस्वभावोऽत्र नियामक इति भावः ।

परसामान्यपटोपादानेन जातिव्यापकत्वनिर्णयनमिति ध्वनितम् । नतु
व्यापकत्वमात्रज्ञानं प्रमेयत्याभिधेयत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । द्रव्यत्ववत्त्वस्य दृशि
वीत्यव्यवस्थापकत्वप्रसङ्गाच्चेति ।

नन्वे । गुणादिवृत्तिजातेः सर्वत्राभिव्यक्त्यापत्तिं कालं संस्थानादिरभिव्यक्त्या-
भावादित्यनुशयेनाह । वस्तुस्वभाव एवेति ।

तर्हि वस्तुस्वरूपमेव सत्तास्तु । न च गोत्वाद्य-
भावेऽपि यदि गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात्
तदाश्रवादावपि स्यादितिवत् यदि सत्तया विना सत्
सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् । सर्व्वत्र
स्यादित्यनिष्ठापत्तिरिति वाच्यम् । तदनुवृत्तेः श्रुतभावे-
ऽपीष्टत्वादिति । न । प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तमन्तरंगानु-

नन्वेवं किं सत्तया । तां विनापि सदिति बुद्धेरुपपन्नत्वात्
स्वरूपमेव तद्गोत्रमस्त्वित्याह । तर्हीति । तदनुवृत्तेः सत्प्रत्यया-
नुवृत्तेरित्यर्थः । तदभावेऽपि सामान्यादौ सत्तया अभावेऽपीत्यर्थः ।
प्रत्ययेति । भिन्नेषु सदित्यनुगतप्रत्ययस्याननुगताप्रयोज्यतया यदत्र
प्रयोजकं तत्सत्तासामान्यमध्यक्षमेवेत्यर्थः । न च (८२) प्रामा-
णिकत्वेनोपाधिना तदुपपत्तिः साक्षात्स्वस्थधर्मैवाधि सत्येव
परम्परामस्वस्थोपाधिव्यवस्थितिः । प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् सदिति बुद्ध्या-
नापत्तेः । अतीतानागतयोरपि प्रामाणिकतया सदिति बुद्ध्या-

(८२) प्रामाणिकत्वेनेति । एवञ्च सामान्यादावपि सत्प्रत्ययो बाधित एवेति
भावः । न चाभावेऽपि सत्प्रत्ययः स्यादुक्तस्वरूपसत्त्वादिति वाच्यम् । भावत्वेन विशेष-
णणादित्याहुः ।

प्रमाणेति । तथाच तद्दिनापि तदा सद्द्वयव्यवहारदर्शनात् तत्प्रयोजकतयावश्यं
सत्ता स्वीकार इति भावः ।

ननु कस्यचिद् योगादेः प्रमाणवृत्तिरस्येव तदुद्योग्यता वा तद्द्वयव्यवहाराङ्गं सा च
तदास्येवेति अनुशयादाह । अतीतेति । यद्यप्यत्वेष्टापत्तिः । अतीते वृत्त-
मानत्वप्रत्ययाभावेऽपि स घटः सन्निति प्रत्ययात् । सत्ताज्जातवर्दिनापि

पपत्तेः । न च विशेषा एव तन्निमित्तं लक्षणमात्रं वा ।
सामान्यमात्रोक्तेदप्रसङ्गात् । न हि विशेषान् लक्षणं
वा विहाय क्वचित् सामान्याभिव्यक्तिरस्ति कथं तर्हि
सामान्यादौ तत् सदिति प्रत्ययः । सत्तेकार्थमम-

पत्तेश्च । रूपादयो द्रव्यवृत्तिमन्तः जातित्वात् घटवत् । न च
द्रव्यत्वमुपाधिः उक्तविपक्षबाधकादतोः साध्यवाप्यतया उपाधिः
साध्याव्यापकत्वात् । यदा द्रव्यत्वादौ नि जातिव्याप्यानि जाति
मन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिजातित्वात् घटवदित्यप्याहुः । विशेषां

तदभ्युपगमात् । न च तदाश्रयाभावेन तत्र सत्ताविरहात् न तदभ्युपगम इति
वाच्यम् । तथा सति घटवद्भेदप्रत्यनापत्तेः । तथायभावेतिप्रसङ्गि भावत्वात्प्रमाणे
तदेवास्तु तदननुसन्धानेऽपि साप्रत्ययानुसृत्यादि दूषणे तात्पर्यम् ।

यद्वेति । व्याप्यत्वं भेदगर्भमतो नार्थान्तरम् । ननु जातिमदित्यादि विशेषण
व्याप्यत्वं मन्तयाऽभिज्ञो तद्वैयर्थ्यं तस्मिन्नेति किमनुमानेनेति चेत् । न । अनन्यथा
भयेन क्वचिदपि साध्याभाव-स्वीकारेण जातित्वस्य सामान्यतोऽनैकान्तिकत्वे निश्चि
कल्पकसाधकानुमाने विशिष्टपदस्यैव व्याप्यपक्षोपयिकत्वेन सार्थकत्वात् । न च
द्रव्यगुणोभयभाववृत्तित्वेनार्थान्तरं कर्मेत्ये व्यभिचारात् । इयद्वयवृत्तिजातिद्वयानु
जातिमङ्गुरभयादेव नेति पञ्चधर्मावलाटिकस्यान्वितयानुगताभिहिता इति भावः ।
वस्तुतस्तु जात्याश्रयत्वं क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति सार्थकम् । तथाच सम्भवत
स्यागायोगादिति न्यायेनानुगतो धर्मोऽवश्यं वाच्य इति स एव बाधकाभावात्
तज्जातिरूप एव कल्प्यत इति तत्त्वम् । जातित्वादौ व्यभिचारधारणायान्तर-
जातिपदम् । अत्राप्यनेकममवेतत्वं एव तात्पर्यम् । अभावश्चेति ।

ननु अभावत्वोपपत्त्येतौ तदभावेऽपीदम्वे नोपपत्त्येतौ तदभावे बाधकाभावः ।
किञ्च विरोधित्वेनास्फुरणदशायां अभावत्वोपपत्त्येतावपि तदारोपः स्यादेव ।

वायात् । गुणादिषु संख्यादिप्रत्ययवत् । अभावेऽपि तर्हि स्यादिति चेन्न । तस्य सहिरुद्धतयैव प्रतीतेरिति ।

द्रव्यत्वादपरं सत्तापेक्षयाल्पविषयत्वात् । तच्चेति च स्वर्थः । अपिः समुच्चये । अनुवृत्तेर्हेतुत्वादिति । हेतुमनुकर्षति । सत्तायामन्येषु च एकैकनिमित्तवशात्तद्व्याप्यः । लक्षणं द्रव्यव्यञ्जकम् । सत्तैकार्थेति । यद्यपि नायं सम्बन्धः समवाये तथापि सत्तैकार्थाधिक्यत्वं विवक्षितम् । अभावश्चातिप्रसक्तिमग्रे निराकरिष्यति । यद्वा आरोपनिमित्तं सत्तया सम्बन्धमात्रमनेनोपलक्षितम् । तस्येति सामान्यादीनां भावत्वेन तदुपस्थिति न सत्तारोपविरोधिनी अभावस्य तत्त्वेनोपस्थितिस्तदारोपप्रतिबन्धिकेत्यर्थः ।

द्रव्यत्वादीति । (८३) समानाधिकरणसामान्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगात्यर्थः । चकारो व्यावृत्त्यर्थो न सत्तापेक्षया समुच्चयार्थः । सत्ताया विशेषत्वाभावादित्याह । च इति ।

नहि वस्तुतो यो विरोधी तदुपस्थितिमात्रं तदारोपप्रतिबन्धकं सामान्यत्वादेरपि तथात्वेन तथात्वापत्तेरिति चेन्न । आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात् । अत्र स्वभावादेव नाराप इत्येकं । विरोधित्वेनोपस्थित्यभिप्रायेणेदं तदनुपस्थित्यावभावात् भक्ष्यारोपः कदाचिद् भवत्येव सामान्यसत्त्वादित्यन्ये । सत्तावद्भिन्नत्वगर्भसमाश्रयत्वम् । तथाच सत्तावद्भिन्नत्वप्रतीतो न सत्तावत्त्वभानमित्यभिप्राय इत्यपरे ।

(८३) समानाधिकरणेति । स्वसमानाधिकरणीभूतयस्यासामान्यसमानाधिकरणीभूतात्यन्ताभावप्रतियोगि यस्यासामान्यं तत्तद्व्याप्यमित्यर्थः ।

देकैका संज्ञा । इह तु निमित्तद्वयसमावेशात् संज्ञा-
द्वयसमावेश इत्यर्थः । अतदुत्पादनप्रयोजनं साध-
र्मादादौ भविष्यतीति विंशेष्टानाह । नित्येति । बहु-
वचनेनानन्त्यं लक्षयति । ते के । अन्याः । अन्ते अव-
साने भवन्ति सन्तीति यावत् । येभ्योऽपरं विंशेष्टा न
सन्तीत्यर्थः । सामान्यरूपेभ्यो विंशेष्टेभ्योऽपरं गुणा-
दयो विंशेष्टाः सन्ति । एभ्यस्तु नापरं किन्त्वप्येव
वैशिष्ट्यं समाप्यते । क्व तं वर्तन्त इत्यत उक्तं
नित्येति । अयमर्थः । अनित्यद्रव्येषु तावदाश्रयादि-

ननु विंशेष्टत्वे हेत्वभिधाने सामान्यरूपत्वे हेतुर्नोक्त इत्यत आह
अपिरिति । आनन्त्यं बहुत्वम् । न तु समवायवदेकत्वमिति भावः ।

ननु भवन्ति जायन्ते इत्यत्र विरोधो विंशेष्टाणां नित्यत्वादित्यत आह । सन्तीति । विद्यन्ते इत्यर्थः । अवसानं स्पष्टयति ।
सामान्यरूपेभ्य इति । यथैकजात्याश्रये गुणादिनापि व्यावृत्तिर्धी-
स्तथा न विंशेष्टाश्रयेऽन्यार्थानां व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु व्यावृत्तिर्धीबलादनित्यद्रव्येष्वपि कुतो न विंशेष्टा इत्यत
आह । अयमर्थ इति । अस्ति तावत् परमः णुपु समानजाति-
गुणकर्मसु मिथो व्यावृत्तिस्तदादेवात्र व्यावृत्तिकं स विंशेष्टः । सा

ननु बहुवचनं भानन्त्यप्रतिपादकं त्विष्यति तत्रयोगात् । न । तथाच बहु-
वचनेनानन्त्यं विवक्षितमित्यस्युक्तमित्यत आह । आनन्त्यमिति ।

रेव विशिष्टबुद्धिरुपपन्नेति ततोऽधिकविशेषेषु प्रमाणा-
भावः । नित्येषु तु द्रव्येषु आश्रयरहितेषु समानजाती-
येषु समानगुणकर्मसु च भवितव्यं व्यावर्त्तकेन केन-
चिदधर्मेण व्यावृत्तत्वात् ।

हि वेधस्माद्यामा न तु पृथक्त्वमेव तद्वावर्त्तकम् । न च या यतो
व्यावृत्तधीः सा तदधर्मासमानव्यावर्त्तकधर्माधीना यथा घटे पटा
द्वावृत्तिधीः पटत्वविमटगघटत्वधर्माकार्येति वाच्यम् । जाति-
त्वेन तयोः (८४) मादृश्याद्वाप्सरमिदः । विशेषाणामपि विशेषत्वेन
समानत्वाच्च । न च जाल्या समानत्व विवर्त्तितम् । गुणादिना
तादृगेन व्यावर्त्तिर्धादृगेनाद्वाभिचारात् । मैवम् । गुणानामपि स्वा-
श्रयतुल्यमिदो व्यावृत्त्यमिदः । अन्यथा न्योन्याश्रयापत्तेः । विशेषा-
णाञ्च स्वाश्रयवत् स्वस्मिन्नपि व्यावृत्तधीजनकत्व स्वाभावात् मिदो
मिद्विव्याघाताच्च । अयमनारब्धद्रव्यः परमाणुरेतत्परमाणुनिष्ठ
जातिगुणकर्मभिन्नधर्मसमवायी परमाणुत्वात् । अन्यपरमाणुवत् ।
विपक्षे बाधकश्च व्यावर्त्तकधर्माभावादभेदप्रसङ्ग इत्यप्याहुः ।

(८४) तयोर्गति । घटत्वपटत्वयोरित्यर्थः । तादृगेनेति । जाल्या समाने-
त्यर्थः । गुणानामिति । पृथक्त्वादीनामित्यर्थः । यदि पृथक्त्वमात्रमागद्वितं
तथापि गुणान्तरस्यापि सम्भासितत्वात् वक्तव्यचनमुक्तम् ।

नन्वयं दोषो विशेषेष्वपि तुल्य इत्यत्र आह । विशेषाणाञ्चेति । ननु
स्वभाव एव तेषां कथं तादृगोन्यथा गुणादेरपि तादृक् स्वभावः किं न सादि-
क्यत आह । मिद्वरमिद्वीति । अमिद्वाराश्रयमिद्वि । मिद्वो धर्मोपाहक

न चेवं गुणादिष्वपि तत्कल्पनावकाशः । आश्रय-
विशेषेणैव तद्वाहृत्युपपत्तिरिति प्रमाणसूचनम् ।
तथाच वक्ष्यते । ननु सामान्यान्त्यैव कानिचित् तथा
भविष्यन्ति गुणा वा किं पदार्थान्तरकल्पनयत्यत
आह । तैवेति । च स्त्वर्थः । अयमर्थः । ते पुन

अतएवाह प्रमाणसूचनमिति । विशेषा एवेति । व्यावृत्ता
एवेत्यर्थः । स्वरूपेति । स्वरूपेण सन्ता ननु सत्तायोगेनैत्यर्थः ।

मानेन तत्सम्भावयेव तस्मिन्नेव । गुणादेयान्त्यैव निर्वहति भावः । अयमिति ।
द्वारणकेनार्थान्तराख्यायारब्ध इति । न च परमते शक्तिमादृश्यादिना
ग्रथान्तरम् । स्वयन्तादृशमेवोक्तत्वात् ।

नन्वेतत्परमाणुनिर्णयः विगोपणे व्यर्थ इत्यसमायित्येवैव परमाण्वन्तरस्य
दृष्टान्तत्वात् । अतएव परमाणुत्वादितेनैव । अन्तर्गता परमाणुत्वमपरमाणुत्वा-
वच्छिन्नपरिमाणुत्वमिति यथाश्रुतमात्रे परिमाणवत्त्वहेतोरेव सामर्थ्ये व्यर्थवि-
पण्यत्वापत्तेः । अनारब्ध इत्यस्य परमाणोः पक्षमन्वेन व्यभिचाराभावादिति
वेत्त । परमाण्वन्तरस्यारब्धत्वात्तद्वदशायां न तथा सत्यनुमानप्रतीतिरिति
इति । तदा व्याप्तिग्राहकत्वे सार्थकत्वमित्येके । अनारब्ध इति साध्यविगोप-
णम् । तथाचारवद्व्यः सन्नेतादृशधर्ममभार्यत्ययः ।

एवञ्च परमाण्वन्तरं साध्यैकान्योद्धारार्थं तद्विगोपणमित्यन्ये । नन्वेतद्विगोप्यता
भिन्नेति विगोपणस्यापि दानात् तदतिरिक्तधर्मादपि मित्रादित्यत आह ।
विपक्षेति । तथाच धर्मान्तरमिदं न संशयति न तस्माद्विरति भावः ।
इत्यपीत्यस्वरसोद्धारनम् । तद्वाजन्तु विपक्षबाधकाश्रयणे किं महाविद्यया
मात्रान्तो दृष्टेनेवान्तिन्यव्यायत्तकधर्मादि । तदनाश्रयणं प्रकृतानुमानप्रयो- 3
जकमिति ।

समवायस्यैकत्वा द्विभागो नास्तीति लक्षणं साह ।
अयुतसिद्धानामिति । अयुताः प्राप्ताश्च सिद्धा इति
अयुतसिद्धाः । प्राप्ता एव सन्ति नाप्राप्ता इति यावत् ।
तेषां सम्बन्धः प्राप्तिलक्षणः समवायः । तेन सम्बन्धो
व्यवच्छिन्नः । तस्याप्राप्तिप्रवर्त्तकत्वात् । तथाच नित्य-
प्राप्तिः समवाय इति लक्षणं सूचितं । अजसंयोगा-

(८६) ननु चायुतमिद्धौ यदि युतौ न मिद्धौ तदा कयोः
सम्बन्धो धर्मिणोरेवाभावात् । अथायुतौ मिद्धौ तथापि कयोः
सम्बन्धः सम्बन्धिनोरपृथग्भूतत्वात् । पृथग्भूतयोरेव सम्बन्धो
दित्यत आह । अयुता इति । अन्योन्यपरिहारेण पृथगाश्रयाना
श्रिता इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । प्राप्ता एवेति । अनेना
प्राप्तिर्निषिध्यते । साच प्राप्तिः प्रागभावः । तथाच तदप्रतियोगा
सम्बन्ध इत्यर्थः । तेन विशेषणताख्योऽपि अनित्यः सम्बन्धो
निरस्तः । अजेति । विभुनोर्मिथः संयोगो नास्ति । अज इति

तदनुमानं मत एव कुसुमाञ्जलिप्रकाशे आकाशैकगुणत्वादित्यत्र गुणपदं व्योमवृत्ति
विशेषे अभिचारवारणायेत्युक्तम् । इत्यन्ये ॥

(८६) ननुचायुतमिद्धा इत्यत्र विशिष्टाभावो विशेष्याभावाद्दिशेषणाभावाद्वा ।
आद्यो यद्वेति । अन्ये अथेति । आश्रितपरिहारेणाश्रयोऽप्याश्रितो भवत्येव
त्यत आह । अन्योन्येति । विशेषणताख्य इति । नित्यवृत्तिरूपितविशेषण-
ताख्य इत्यर्थः । यद्यपि नित्यस्य तस्य प्रागभावाप्रतियोगिसम्बन्धत्वात् तत्ता
तिव्याप्तिरेव तथापि सम्बन्धपदस्य सम्बन्धवृत्त्यातिरिक्तसम्बन्धपरत्वादेतदुक्तम् ।

भावो वक्ष्यते । समवायस्य नित्यत्वञ्च प्राप्तिपदेनैव
वाच्यवाचकादिभावलक्षणः सम्बन्धो न प्रसज्यते ।
एतदेव स्पष्टयति आधार्थ्याधारभूतानामिति । स्व-
भावादाधार्थ्याधारणं नत्वागन्तुकेन धर्म्मगत्यर्थः । तत्र

न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । प्राप्तिपदेनेति । न च नित्यपदेनैव
तन्निरासः । अस्यैवैच्छारूपतया नित्यत्वात् । यद्यपि प्राप्तित्वं
संयोगसमवायान्यतरत्वमित्यन्योन्याश्रय स्तथापि जातिशून्यत्वे
सति सामान्यत्वविशेषत्वशून्यभावत्वं तल्लक्षणं सर्वनोपलक्षितम् ।
संयोगिनोरप्याधाराधिक्यभावादाह । स्वभाव इति । (८७) इह

इच्छेति । ईश्वरेच्छेत्यर्थः । प्राप्तिपदेनेति । यदि च प्राप्तिपदेनैव सम्बन्ध-
सम्बन्धत्वं तदा वाच्यवाचकभावसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गतादवस्थमेवेति संयोगसमवाया-
न्यतरत्वमेव तद्वाच्यं । एवञ्चान्योन्याश्रय इति भावः । तथापीति । ननु
सामान्यवत्त्वं सनेकव्यक्तिममेतत्त्वगर्भे विशेषत्वञ्च एकद्वयमात्रमसौ तत्त्वगर्भः सिद्धा-
त्माश्रय इति चेत् । अत्राहुः । सम्बन्धभेदेऽप्यभिन्नसम्बन्धत्वं सदेवोपलक्षितं ।
न चेद अन्यत्वं । संयोगस्य संयोगभेदभिन्नत्वेन तद्गर्भमयुक्तसमादादोनासपि
तथात्वादभावं च सम्बन्धिन एव सम्बन्धत्वेन तद्भेदेन भेदनिर्णयमात्र । विषय-
विशेषोपहितच्छयोः संकेतत्वेन तस्यापि विषयरूपसम्बन्धभेदेन विविधसम्बन्ध-
भेदादिति प्राहुः । प्रकृते सामान्यत्वं विशेषत्वं समवायघटितं अन्यथैव निर्णाय-
क्यतो नोक्तमित्यन्ये ॥

(८७) इहेति । संयोगेनासिद्धसाधनवारणाय तन्नुचितं । अत्रानुमानिकेह
प्रत्ययेऽशतो बाध इति वाच्यम् । पञ्चतावच्छेदकधर्म्मावच्छेदेन साध्यमितरेषु नुद्देश्य-
त्वात् किन्तु तत्सामानाधिकरण्यभावेत्येके । लौकिक प्रत्यक्षेति विशेषणमित्यन्ये ।
यथार्थेति । यथार्थलौकिकं विशिष्टप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ।

प्रमाणमाह । इह प्रत्ययहेतुरिति । इह तन्तुपु
पट इह पटे शुक्लत्वं इह गवि गोत्वमित्यादयः
सम्बन्ध मन्तरेणानुपपद्यमाना स्तं व्यवस्थापयन्तीत्यर्थः ।

तन्तुष्विति । इह तन्तुपु पट इत्यादिधो राधाराधयसम्बन्ध-
निमित्ता यथात्रेहज्ञानवत्त्वात् । इह कुण्डे वदरमितिवदनुमानात्
तन्निमित्तित्वर्थः ।

नन्विह घटाभाव इह घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या व्यभिचारः ।
नच बाधकाभावे मतीति विगेषणं व्यर्थं विगेष्यत्वात् बाधका
भावस्यैव साधकत्वात् । आधाराधयभावेन मिदसाधनत्वाच्च ।
मेवं । तथापि स्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वात् । नच तेनैवार्थान्तरं लाघवा
देकस्यैव सम्बन्धस्य मिदः । स्वरूपसम्बन्धस्य च तत्तत्स्वरूपात्मक

तन्तु सम्बन्धिभेदसम्बन्धनिमित्तकत्वं साध्यं सम्बन्धमात्रनिमित्तकत्वं वा ।
आद्ये दोष माह । इह पटे इति । साधकति । तज्ज्ञान विगेषणमिद्विरिति
भावः । अन्यं दूषयति । आपारेति ।

ननु धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन कल्पानां तत्तत्स्वरूपाणां सम्बन्धव्यमात्र
कल्पनं सहे न तु समवायकल्पनात्मकत्वनं भिव्यक्ते राह । अनुगतेति ।
समवायस्यानुगतत्वं न तत्तत् स्वरूपस्यानुगतत्व मिति भावः ।

ननु समवायव्यावृत्तिवृत्तकारणतानिरूपितं कार्यतावच्छेदकं न लौकिक
विगिष्टप्रत्यक्षत्वं । अभागादिविगिष्टबुद्धौ व्यभिचारात् । विगेषणसम्बन्धस्यैव
स्वरूपसम्बन्धसाधारणेन तदवच्छिन्नहेतुत्वाच्च । नच समवायस्य अनुगतमिति
साध्यम् । तथासति व्यापकतावच्छेदकानुगमेन व्याप्यत्वात्पक्षे । यदि न
विगिष्टव्याप्यतामकत्वादिना तत् सुवचं तदा तुल्यम् । नच गुणादिविगिष्टप्रत्य-
क्षत्वं तथा । आदिभ्यस्त्येकस्याभावेनानुगतत्वान्न

अथान्येऽपि शक्तिसंख्यासादृश्यादयः पदार्थाः किं
नोद्दिष्टा इत्यत आह । एवमिति । एवमुक्तेन क्रमेण ।

त्वनानन्तत्वात् । अनुगतकार्यस्यानुगतकारणताप्रयोज्यत्वात् सामा-
न्यविशेषान्यनिःसामान्यभावान्योन्याभाववद्भावत्वात् । द्रव्यत्ववदि-
त्यप्याहुः ॥

धर्मान् परित्यज्य धर्मिणामुद्देशः कृत इति वृत्तानुकीर्त्तनं
निरस्यागङ्गाह । अर्थति । यद्यपि द्रव्यादीनां विभागोऽपि
कृतः तथापि नामसंकीर्त्तनरूपतया तस्योद्देश एवान्तर्भाव इति

ननु चायुतसिद्धसम्बन्धि तादृशप्रत्यक्षत्वं तथेति चेत् । न । तस्य कार्य-
तावच्छेदकत्वे मानाभावा दन्यथा युतसिद्धसम्बन्धप्रत्यक्षत्वस्यापि तथात्वे ऽनुगत-
कल्पनापत्तेः ।

ननु विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणसम्बन्धे स्तद्विशिष्टप्रत्यक्षे तद्विशेषणसम्बन्धो
हेतुरिति सामान्यविशेषसामग्र्योभ्यामेव तदुत्पत्तेर्युतसिद्धसम्बन्धिप्रत्यक्षत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावः । भावे चायुतसिद्धसम्बन्धिभिरूपितसम्बन्धत्वेनैव
हेतुत्वमस्त्विति चेत् तन्न्यं प्रकृतंऽपि । एतेन गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वं प्रत्येक-
मेव कार्यतावच्छेदकं तदनुगमस्यादोषत्वात् तत्र समवायत्वेन हेतुत्वमिति
परास्तम् । उक्तन्याये अन्यथोपपत्तेस्तत्कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावः । भावं वा
तत्र स्वरूपाणां गुणनिरूपितसम्बन्धत्वेन गुणत्वेनैवाहेतुतापत्तेः । न न लाघवा-
देकव्यक्तेरेव हेतुत्वं । धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन विपरीतगौरवापत्तेरित्यादि
प्रत्यक्षप्रकाशे दृश्यम् ।

अथोत्तरस्य । तद्दीजन्तु यद्युक्तविपक्षवाधकानामवयवं तदा प्रयोजकत्व
मन्यथा समवायान्यतदन्यविशेषणप्रत्येपादनन्तपदार्थापत्तिः । तदाश्रयणेत पूर्वो-
क्तानुमानादेव तत्सिद्धिरिति ॥

धर्मिणामुना धर्मा एव परं नोद्दिष्टाः । शक्त्यादीना-
मप्येवान्तर्भावात् तथा वक्ष्यामः । यद्यपि च सामान्य-
विशेषसमवायानां लक्षणमप्युक्तं तथापि तस्यैहाव्यु-
त्पादनादनुक्तकल्पतयोद्देशः कृत इत्याह ।

यद्यपि च धर्मा अपि षड्भ्यो नातिरिच्यन्ते
तथापि त एव परस्परसङ्गत्यमापन्नाः परस्परविवेकायो-
पयोत्त्यन्ते इति पृथगुच्यन्ते इत्यभिप्रायवानाह । षष्ठा-
मपीति । अपि रभिव्याप्तौ । अस्तित्वं विधिमुखप्रत्यय-
त्वम् । प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणमिति यावत् । अभिधे-
भावः । धर्मा एवेति । धर्मिणां सर्वेषामुद्देशादपरं धर्मिणां
न मन्तीत्यर्थः । अनुक्तेति । तत्र लक्षणे न तात्पर्यमित्यर्थः ।
तथापीति । द्रव्यादीनां स्वातन्त्र्येणोद्देशात् न तु मिथो विशे-
षणविशेष्यभावेनेति अग्रे लक्षणपरत्वेनाच्यते इत्यर्थः । परस्परमिति
केवलान्वयिधर्मतरपरम् । समुच्चयानामनुपपत्तेराह । अपिरिति ।

नन्वस्तित्वं मस्तीति वेद्यत्वं तदभावेऽप्यस्तीत्यत आह । विधि-
मुखेति । विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वं स्वरूपसमभावेऽप्यस्तीत्यत आह ।
प्रतियोगीति । यद्यपि प्रमेयत्वेनाभावां ज्ञायमानः प्रतियोग्यन-
पेक्षनिरूपण एवेति अतिव्याप्तिस्तथापि (८८) असमवायित्वं गुण-

(८८) असमवाय इति । अत्र सत्यन्तर्द्वयं प्रतियोगिविशेषणं तेन विशिष्टा
भावस्य समवायज्ञानादौ च सत्त्वाज्ञातिव्याप्तिः । अन्यथा तदव्याप्तिवारणार्थमुपा-
त्तस्य तस्याव्याप्तितादवस्थे व्यर्थत्वापत्तेः ।

यत्वं मभिधानयोग्यत्वम् । शब्देन सङ्गतिलक्षणः सम्बन्धः ।

ज्ञेयत्वं ज्ञानयोग्यता । ज्ञाप्यज्ञापकभावलक्षणः सम्बन्धः ।

त्वशून्यत्वे च सति सविकल्पकमात्राविषयत्वं भावत्वं वा विव-
क्षितम् । अभिधेयत्व मभिधानकर्तृत्व मभिधानदशायामव्यापक-
मिति तद्व्याचष्टे । अभिधानेति । योग्यतावच्छेदकमाह । शब्दे-
नेति । एवमुत्तरत्वं ।

नत्वाकाशादावव्याप्तिस्तस्य सविकल्पकमात्राविषयत्वात् । न च प्रत्यक्षत्वं सविक-
ल्पके विशेषणं सत्यन्तवैयर्थ्यापत्तेः । अतीन्द्रियाभावेऽतिव्याप्तेश्च । अथ योगि-
निर्विकल्पकमादाय नोक्तदोषः । न च तत्र मानाभावः । अविशेषणज्ञानत्वेन
तत्कल्पनात् । न हि निर्दिध्यामनाद्यन्यूनानतिरिक्तविषयमेव प्रत्यक्षं येन तस्यैव
विशेषणज्ञानत्वं स्यात् । अन्यथा तदुपनीतस्यैव प्रत्यक्षत्वे ज्ञानलक्षणयैवोपपत्ते-
र्योगजधर्म्मस्य प्रत्यासत्तित्वं न कल्पेत् । समवायाभावयो ज्ञानादेश्च सविकल्पक-
मात्राविषयत्वमेव तज्ज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानादिजन्यत्वात् । अतो न सत्यन्तवैयर्थ्यम् ।
न चाभावेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । अस्तु तावतापि समवायादेः कथं न योगि-
निर्विकल्पकविषयत्वम् । योगजधर्म्मस्य साधारणत्वात् । न ह्यौक्तिकेऽपि
तज्ज्ञाने सम्बन्धिज्ञानादिजन्यत्वनियमः । प्रमेयत्वेन तन्निरूपणे तदभावादिति ।
अत्र वदन्ति । अतीन्द्रियभिन्नगुणत्वाभावसमानाधिकरणसविकल्पकमात्रवेद्यपदार्थ-
विभाजकोपाधिभूतत्वे तात्पर्यम् । विभाजकोपाधिस्य न पदार्थाविभाजक एव
किन्तु विभाजकमात्र मतो गुणविभाजकज्ञानत्वादिसत्यतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वा-
भावसमानाधिकरणत्वं प्रतियोगिविशेषणम् । समवायत्वादेरतीन्द्रियत्वाच्च तत्रा-
व्याप्तिः । सविकल्पकमात्राविषयत्वाच्च द्रव्यादावव्याप्तिरिति । वस्तुतोऽसमवाया-
समवेतमात्रवृत्तिपदार्थाविभाजकोपाधितदन्यत्वे तात्पर्यम् ।

नन्वेतदुभय सभावत्वभूत एव पर्यवसितम् । तथाच तदपेक्षया भावत्वमेव

नन्वेतत् द्वयमप्यभावेऽस्तीति चेत् । अस्तु नेह तद-
पेक्षया वैधर्म्यामिह विवक्षितम् । अपितु षडपेक्षया
साधर्म्याम् । आश्रितत्व साधयता स्वाभाविकी । सा च
नित्यद्रव्येषु नास्तीत्यत आह । अन्यत्वेति । नित्यद्रव्याणि
विहायेदं साधर्म्यामित्यर्थः । ननु समवायेऽप्येत-
न्नास्ति । न । समवायस्य समवायान्तराभावेऽपि स्वाभा-

ननु संयोगवृत्त्या नित्यद्रव्याण्यप्याश्रितानि इति तदप्रावृत्ति-
रयुक्तेत्यत आह । स्वाभाविकीति । समवायेनेत्यर्थः । समवाय-
स्येति । समवायेऽपि तेनैवाधयता । किन्तु स्वाभिन्नेनेव विशेषणतायाः
स्वरूपसम्बन्धानतिरेकादिति नाव्याप्तिरित्यर्थः । (८६) संयोगान्य-
वृत्त्या समवायभिन्नभावत्वं वा विवक्षितम् ।

लघुति तदेवाह । भावत्वं वेति । समवायसम्बन्धत्वं समवेतवृत्तिपदार्थविभाजको-
पाधिसत्त्वं वेत्यर्थः । न च प्रथमे समवायेऽव्याप्तिः तत्रापि स्वरूपसम्बन्धस्य सम-
वायात्मकत्वात् । यद्वा द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वमित्यर्थः । एवमिति । एतच्चास्मदादि-
ज्ञानाविषयतामभिप्रेत्योक्तम् । अन्यथा ईश्वरज्ञानविषयतायाः सर्वदा सत्त्वात्
अज्ञायमानतादृशानुपपत्तेरिति ।

(८६) संयोगान्वेति । ननु समवायिभिन्नेति व्यर्थम् । समवायेऽव्याप्तिश्चेति
चेत् । अत्र समवायपदं प्रत्यासत्तिपरम् । अकारप्रक्षेपेण बहुव्रीहिणा अप्रत्यासन्न-
भिन्नेत्यर्थः । परमाख्यादावतिव्याप्तिवारणायानुपपत्तिः । अभावस्य विशेषणतया
प्रत्यासन्नत्वादतिव्याप्तिवारणाय भावपदमित्येकं । तत् चिन्त्यम् । नञ् वैयर्थ्यात् ।
संयोगान्यवृत्त्या प्रत्यासन्नभावत्वमित्येवादोषात् । अपि चेदानीं साक्षात् इति प्रतीतेः
काले संयोगान्यवृत्त्याकाशस्य वर्तमानतयातिव्याप्तिः । न च वृत्तिपदं साधारण-

वत एव आधारसन्निकृष्टत्वात् । तथाच वक्ष्यामः ।
चकारान्मूर्त्तत्वं विहाय निष्क्रियत्वम् । अथ समवायात्
वैधर्म्यमिति तेषां साधर्म्यमाह । द्रव्यादीनामिति ।
समवायित्वं समवायलक्षणः सम्बन्धः । अनेकत्वं

चकारादिति । समुच्चयान्तराभावात् अनुक्तसमुच्चयार्थकार
इत्यर्थः । निष्क्रियत्वमिति । न च निष्क्रियविनष्टे मूर्त्तं क्रियात्यन्ता-
भाववत्त्वमित्यतिव्यापकम् । कर्मवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यभाव-
त्वस्येन्द्रियवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिशून्यभावत्वस्य वा विव-
क्षितत्वात् ।

समवायित्वमिति । यद्यपि समवायित्वं यदि समवेतत्वं तदा-
नित्यद्रव्याव्याप्तिः । समवायाश्रयत्वञ्च सामान्याद्यव्यापकं तयोः

वृत्तिपरम् । प्रलये परमाणुरिति प्रतीतेरभावरूपे तत् तादृशवृत्त्या वर्तमानतया-
तिव्याप्तेरिति वदन्ति । अन्ये तु लक्षणद्वये तात्पर्यम् । संयोगान्यवृत्त्या विशिष्ट-
भावत्वमित्येकम् । अपरञ्चाकारप्रक्षेपेणसमवायः समवायावृत्तिक स्तद्विज्ञप्ति-
त्वाद् । तच्च । प्रथमे उक्तरीत्याकाशाद्यतिव्याप्तेः । द्वितीये नञ्द्वयं व्यर्थम् ।
तद्विहाय लक्षणे पूर्वभेद इति । इतरे तु लक्षणान्तरमिदं किन्तु समवायेना-
श्रयता न विवक्षिता येन समवायाव्याप्तिशङ्का स्यात् । किन्तु संयोगान्यवृत्त्या
संयोगान्यवृत्तित्वेन समवाय स्तद्विज्ञो भावश्च विवक्षितः । स च समवायः स्वरूप-
सम्बन्धोऽपीति संयोगान्यभाववृत्त्याश्रितत्वं विवक्षितम् । अतो नाव्याप्यति-
व्याप्ती इति । तदपि चिन्त्यम् । उक्तरीत्याकाशाद्यतिव्याप्तेः । वयन्तु ब्रूमः । संयोगा-
न्यवृत्त्या समवायेन लक्षितः समवायोत्यर्थः । अकारप्रक्षेपेण बद्धब्रीहिणा असम-
वायोऽसमवेत इत्यर्थः । तथाच समवायित्वे सत्यसमवेतं यच्चित्यद्रव्यं तद्विज्ञभाव-
त्वमिति पर्यवसितोऽर्थ इति ।

स्वरूपभेदः । चकारात् समवायादन्यत्वम् । द्रव्यत्वं विहाय पञ्चानामाह । गुणादीनामिति । निर्गुणत्वं गुणाभावविशिष्टत्वं निष्क्रियत्वं क्रियाया असमवायः ।

समवेतधर्माभावात् । तथापि समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । स्वरूपेति । यद्यपि स्वरूपभेदः प्रामाणिकत्वमितरनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वं वा द्वयमपि समवायगतं तथापि स्वाययान्योन्याभावसमानाधिकरणपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वे तात्पर्यम् ।

गुणाभावो गुणान्यन्ताभावः । क्रिया स्पन्दः तदन्यन्ताभावश्च यद्यपि निष्क्रियनष्टे द्रव्ये दिगादौ चास्ति तथापि कर्मवद्वृत्तिसत्ताव्याप्यजातिशून्यभावत्वं विवक्षितम् । समवायेति । सामान्यादौ

कर्मवद्भवतीति दोषतादवस्थमित्यत उक्तं द्रव्यत्वव्याप्येति । व्याप्तिभेदगर्भेति न द्रव्यत्वमादाय दोषतादवस्थम् । जातिपदञ्च गुणवत्त्वमादायातिव्याप्तिनिरासार्थम् । इन्द्रियेति । साक्षात्पदगर्भव्याप्तिस्मृचनय । अत्रापि भावत्वं पूरण्यम् । अन्ये तु जातिशून्यत्वं जात्यन्तभाववत्त्वम् । अभावे वा भावानभ्युपगमाच्च तदपेक्षेयाह ।

समवेतवृत्तौति । समवेतत्वं स्वातिरिक्तसमवाये वृत्तिसत्त्वम् अतो न समवायातिव्याप्तिः । पदार्थेति । भावेत्यर्थः । अन्यथा पदार्थो द्विविध इत्यर्थविभाजकोपाधिभूतभावत्वसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । पदार्थविभाजकेति । भावविभाजकेत्यर्थः । गुणान्यन्ताभाववत्त्वमित्यन्तान्यन्तपदमन्योन्याभावव्यावर्तकम् । सामान्याभावस्यावश्यवाच्यत्वात् प्रागभावादिनिवन्धनातिव्याप्तिगङ्गानवकाश इति वदन्ति ।

ननु निष्क्रियत्वमप्रसिद्धं विश्वस्य धात्वर्थरूपक्रियासम्बन्धित्यादित्यत आह । स्पन्द इति । कर्मवद्वृत्तौति । साक्षात्पदं काचित्कम् । भेदेन व्याप्यत्वबोधनाय

द्रव्यादीनां तयाणामिति सत्तासम्बन्धः समवाय-
लक्षणः । सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादयः स्तद्वत्त्वम् ।
निरूपपदेनार्थशब्देन द्रव्यादयः स्वय एवाभिधीयन्ते
नापरे । एष एव स्वसमयो वैशेषिकाणां स्वशास्त्रे
व्यवहारलाघवाय ।

यथा च धारणाध्यानसमाधि तयमेकत्र संयम इति
योगानुशासने । द्रव्यादित्रयन्तु प्रत्येकसमुदायाभ्या-

चैकार्थसमवाय इति तद्व्यावृत्तिः । तद्वत्त्वञ्च तत्समवायित्व-
मित्यर्थः । यद्यपि सामान्यवत्त्वमेवेतरभेदगमकं तथापि सामान्य-
रूपो विशेष इति विग्रहेण जातिमत्त्वमात्रं मत्वोक्तम् ।

प्रत्येकेति । सत्तावत्त्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेनार्थपद(६०)सङ्के-
तात् तात्पर्यात् क्वचित् त्रितयं तेनोच्यते । क्वचित् प्रत्येकम् ।
संयमपदस्य तु मिलित एव सङ्केतात् न प्रत्येकवाचकत्वमित्यर्थः ।

वृत्त्यनम् । गुणाद्यव्याप्तिवारणाय जातिमत्त्वम् । धर्मसत्त्वात् गुणाद्यसंग्रह इत्यत
आह । जातीति । जातिमत्त्वमात्रमिति । जातिपदार्थनिर्वचने यावदेव व्याप्यं
तत्रैव तात्पर्यम् ।

(६०) अर्थपदेति । सहर्षिकृतार्थसङ्केतादित्यर्थः । एतच्चेच्छामात्रसङ्केतपक्षे ।
यदि चेत्त्वरेच्छासङ्केतस्तदा येन पदेनाधुनिकसङ्केतस्तात्पर्यवशेन मिलितप्रत्येक-
तत्तत्पदस्मरणक्रमेण तत्तदर्थोपस्थितिवैचित्र्यं सङ्केतक्रमेण चेत्याहुः । पदार्थोक्त
भावेत्यर्थः । प्रसक्तस्य कलञ्जभक्षणादेः । नापि जातेरिति । यद्यपि जातेर्निवृत्ति-
पक्षेऽपि निवृत्तेरेवावृत्तजनकत्वं स्यात् जातेरन्यथासिद्धत्वात् । न च निवृत्ति-

मिति विशेषः । तदिदमुक्तं स्वसमयेति । धर्माधर्म-
कर्तृत्वञ्चेति साधर्माद्वयसूचनाय चकारः । धर्मकर्तृ-
त्वमधर्मं विहाय अधर्मकर्तृत्वञ्च धर्मं विहाय ।

ननु न सर्वगुणसाधर्म्यमेतत् धर्मस्याधर्माहेतुत्वादित्यत
आह । धर्मकर्तृत्वमिति । कर्तृपदं निमित्तपरम् । न च धर्म-
मधर्मं गुणान्तरं वा यन्न जनयति तदव्यापकत्वम् अधर्मान्यत्वे
सति धर्मजनकत्ववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति विवक्षित-
तत्वात् । धर्मान्यत्वे सत्यधर्मजनकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधि-
मत्त्वमिति विवक्षितत्वात् । द्रव्यमदृष्टसाधनं भूमिर्दीयमाना-
द्रियमाणा च । गुणो गङ्गाजलचाण्डालसंयोगः । कर्म तीर्थयात्रा
स्तेच्छदेशगमनञ्च ।

ननु जातिविशिष्टस्यैव द्रव्यादे रदृष्टजनकत्वे विशेषणस्यापि
जातेस्तज्जनकत्वमित्याह । नन्विति । अदृष्टजनकत्वं श्रुत्येक-
गम्यम् । सा चासिद्धस्य क्रियमाणस्येष्टसाधनत्वं सिद्धस्य तु व्यापार-
भागित्वेन तथात्वं । क्वचित् प्रसक्तस्य निवृत्तिः तथात्वेन बोधयति ।
जातिश्च न स्वरूपतः कार्या नित्यत्वात् । नापि व्यापारभागितया

व्यापारः । स्वाभासस्य स्वव्यापारत्वायोगात् । तथापि निवृत्तेरप्यदृष्टजनकत्वं न
सम्भवतीति प्रसङ्गादुक्तम् । न त्वस्य प्रकृतोपयोग इति । विहितेतीति । यद्यप्य-
रूपयैकहान्येत्यादिस्यले रूपस्यासिद्धत्वेनाव्यापारत्वात् गुणस्य जन्यधर्मानामवय-
त्वेनाव्यापारत्वाच्चैव हेतुता स्यात् । तथापि साक्षात्परम्परासाधारणव्यापार-
भागित्वं बोध्यम् ।

ननु जात्यादीनां कथं नैतत् । उच्यते । विहित
निषिद्धभावनाविष्टानां हि तद्धेतुत्वं न स्वरूपतः ।

न च भावनावेशो जात्यादिषु स्वरूपतो द्रव्या-
दिक मनन्तर्भाव्य सम्भवति नित्यत्वेनाव्यापारत्वात् ।
अनित्यधर्मायोगेनाव्यापारितत्वात् ।

न च ज्ञानमात्रेण तेषां तदुपयोगोऽभियोगवद-
निषेधात् । तस्मात् स्वाश्रयावच्छेदकमात्रेणैवोपयुज्यते

जन्यधर्मानाश्रयत्वात् । नापि जाते नित्यतया निवृत्तिरिति नादृष्ट-
जनकत्वमित्याह । विहितेति ।

ननु जाते यद्यपि भावनाविषयत्वात् भाव्यत्वेन नादृष्टं प्रत्युप-
योगः । तथापि भावनाविषयत्वावच्छेदकत्वेनोपयोगः स्यादित्यत
आह । न चेति ।

अभियोगो विधिः । अदृष्टजनकत्वस्य श्रुत्येकगम्यत्वात् यथा-
श्रुतिर्जाते विधिं न प्रतिपादयति तथा निषेधमपीत्यर्थः । (६१)
ज्ञानावच्छेदकत्वेन विषयस्य कारणत्वं न सिद्धयति तस्य ज्ञान-
मात्र एवोपक्षयात् । विशेष्यसमवाययोश्चादृष्टजनकत्वे मग्नाभाव

(६१) ज्ञानावच्छेदकत्वेनेति । इदमसाधनताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः ।
विशेषेति । यद्यपि ज्ञानकृत्यादिसामानाधिकरण्यस्यादृष्टजनकत्वमन्यथा अज्ञान-
कृते प्रायश्चित्तभेदानुपपत्तिरिति समवायस्याप्यदृष्टजनकता तथाप्यदृष्टजनकताव-
च्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षितम् । न च तदवच्छिन्नः समवायः स्तावन्मात्रविश्रान्ताव-

इति । कार्यत्व मभूत्वाभावित्व मनित्वत्वं मूत्वा अभा-
वित्वं विवक्षितम् । अन्यथा कारणवतामेवेति निय-
मो न स्यात् । तदनपेक्षान् विहायेत्येवकारार्थः । कार-
णत्वञ्च ज्ञातधर्मेतरकार्यपिच्छया । अन्यथा न पारि-

इत्यर्थः । नियोगवदिति पाठे नियोगोऽपि विधिरित्यर्थः ।
कार्यत्वं यदि प्रागभावप्रतियोगित्वमनित्वत्वञ्च ध्वंसप्रतियोगित्वं
विवक्ष्येत तदा ध्वंसप्रागभावातिव्याप्तिरिति व्याचष्टे । अभूत्वेति ।
उभयत्रापि सत्तावत्त्वेन विशेषणात् नोक्तदोष इत्यर्थः । अन्यथेति ।
यदि तेन न विगृह्येत यदि वा भवनमात्रं विवक्ष्येत तदा प्राग-
भावे नित्ये च तत्त्वात् कारणवतामेवेति लक्ष्यनिर्देशो नोपपद्ये-
तेत्यर्थः ।

ननु ज्ञानादिकं प्रति सामान्यादीनामपि कारणत्वमस्यैवेत्यत

च्छेदकानङ्गीकारात् किन्तु विशिष्टत्वेवावच्छेदकमित्याहुः । तदा ध्वंसेति ।
यद्यपि ध्वंसः कारणं वा नवेति तस्य संप्राप्तात्वात् नातिव्याप्तिस्तथापि त्वयाणा-
मित्यनुवृत्त्या त्वयस्यैव लक्ष्यत्वमिति भावः । सत्तावत्त्वेनेति । यद्येतद्विशेषणपूरणे
यथाश्रुतमपि सम्यगेवेत्यभूत्वाभावित्वमित्यादिव्याख्यानमयुक्तम् । तदपूरणे तत्ता-
व्याप्तितादृशस्यमेव तथापि भावः सत्तेत्यभूत्वा प्रागभावप्रतियोगीभूय भावित्वं सत्ता
योगित्वं भूत्वा सत्ताविषयीभूयाभावित्वं विनाशित्वमित्यर्थः ।

तेनेति । सत्तावत्त्वेनेत्यर्थः । यदि चेति । सत्तावत्त्वमात्रं यदि विवक्ष्येत्यर्थः ।
तदेति । एतच्च सत्तावत्त्वे सति नाशित्वमित्यत्र प्रागभावप्रतियोगित्वे सति सत्ता-
वत्त्वमित्यत्रान्यतरमात्रविवक्षायां ध्वंसे नित्ये च व्योमादौ गतत्वादित्यादि बोध्यम् ।
कारणवतामिति । त्वयाणामिति शेषः ।

माण्डल्यादिव्यवच्छेदः । त्रयग्रहणञ्च नोपपद्यते ।
 पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणम् । आदिग्रहणात्
 परममहत्त्वं, अन्त्यावयविरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणानि,

आह । ज्ञातधर्मेति । अन्यथेति । यद्यपि योगिप्रत्यक्षस्य विषया-
 जन्यतया पारिमाण्डल्यमपि न (६२) ज्ञातधर्मेजनकं तथाप्यतद्-
 गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणादिपदग्राह्याणामस्मदादिप्रत्यक्षजनकत्वात्
 ते व्यवच्छेद्या द्रष्टव्याः । योगिप्रत्यक्षमपि विषयजन्यमिति केचित् ।
 त्रयग्रहणञ्चेति । अत्र त्रयाणाम् इत्यनुवृत्तेः त्रयस्यैवेतन्माधर्म्यं तच्च
 सामान्यादेरपि ज्ञानकारणत्वात् कारणत्वमात्रविवक्षायां नोप-
 पद्यते । न चाये सामान्यादेरकारणत्वमेतद्वैधर्म्यं स्यादित्यर्थः ।

आदिग्रहणादिति । नन्वयं विरूपादीनामपि स्वध्वंस-
 कारणत्वादभिघातं प्रति स्पर्शस्य कारणत्वात् तथा परमाणु-
 द्वित्वस्य द्वाणुकपरिमाणजनकत्वात् न तेषां व्यवच्छेद्यत्वम् ।
 संस्कारस्य चरमत्वं विशेषणमयुक्तम् । भावनात्मकस्य तस्य सर्व-
 स्यैव ज्ञातधर्मेतरकार्यजनकत्वात् । अत्राहुः । ज्ञातधर्मेतर-

सामान्यादीनामिति । यद्यपि विशेषसमवाययोरतीन्द्रियतया न ज्ञानजनकत्वं
 तथापि भूलोक्तादिपदग्राह्या ऐन्द्रियका अनेन संगृहीता इत्येके । सामान्यमात्र
 एव तात्पर्यमित्यन्ये । ज्ञायमानकारणतापत्तेः लिङ्गविषयतया तयोरपि तज्जनकत्व-
 मित्यप्याहुः ।

(६२) न ज्ञातधर्मेति । ज्ञायमानकारणत्वमतमभ्युपेत्येदम् । आदिपद-
 ग्राह्याणामिति । ऐन्द्रियककारणमिति शेषः । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्-
 बीजन्तु अतीतादिगोचरप्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च तस्य विषयजन्यत्वम् । न च विद्य-

द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वानि, विनश्यदवस्थद्रव्यनिष्ठ-
संयोगविभागकर्माणि, अन्यः शब्दः, चरमसंस्कारो
ज्ञानञ्च गृह्यते ।

द्रव्याश्रितत्वञ्च द्रव्यसमवायिकारणकता । एवं
द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषपदार्थयोरप्रसङ्गः । तथाप्य-

कार्यापेक्षयेत्यत्र कार्यपदेन प्रागभाववच्छिन्नसत्तायोगित्वमत्र
विवक्षितम् । स्पर्शपदञ्च स्पर्शसमानाधिकरणं परिमाणमिति
मध्यमपदलोपिसमासेन स्वसहवृत्तिपरिमाणोपलक्षणं द्वित्वच्चा-
न्यावयविवृत्तिपरिमाणाजनकं विवक्षितम् । चरमपदन्तु भावना-
परिचर्यार्थमेवोपात्तम् । ज्ञातृगुणेषु तस्याश्चरमपाठात् । ज्ञान-
मपि मोक्षाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यत्रोपसंख्येयम् । यद्यप्यन्यावयविवि-
रूपादीनामपि असमवायिकारणजातीयत्वमस्त्येव तथापि व्यक्त्य-
भिप्रायेणाजनकत्वव्युत्पादनम् ।

द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यसमवेतत्वं सामान्ये विशेषे च गतमित्यन्यथा

मार्गावषयकप्रत्यक्षविशेषे तद्वैतत्वम् । अतीतागोचरप्रत्यक्षवद् योगजधर्मादिनैव
तदुपपत्तौ तत्र मानाभावादिति । द्वित्वञ्चेति । अत्रान्यावयविवृत्तीति पदं प्रामा-
दिकमित्यन्ये । अन्यपदं प्रामादिकम् । अवयविवृत्तिपरिमाणाजनकमित्यर्थः ।
इत्यन्ये । एतदुपलक्षणम् । बहुत्वादपि परिमाणाजनकमन्यावयव्येकत्वैक-
पृथक्त्वादिकमपि बोध्यम् । ज्ञानमपीति । अन्यज्ञानस्य घटादिजनकत्वादिति भावः ।
मोक्षेत्युपलक्षणम् । निर्विकल्पकेत्यपि द्रष्टव्यम् । व्यक्त्यभिप्रायेणेति । तथाच
कारणत्वं फलोपहितत्वम् । एवं यद्यत् फलानुपहितं तत्तदा पदमाह्वमेवंति भावः ।

व्यापकमत आह । अन्यत्वेति । नित्यद्रव्येत्युपलक्षणम् । नित्यगुणेष्वपि द्रष्टव्यम् । नित्यद्रव्याणि नित्यगुणांश्च विहायेदं त्वयं साधर्म्यमित्यर्थः । आद्यसंयोगविभागौ नित्यवर्गञ्च विहाय गुणासमवायिकारणता चेति चार्थः । सामान्यादीनामिति । स्वात्मसत्त्वं सत्ताविरहः । बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिभाद्रममीषां लक्षणं

व्याचष्टे । द्रव्येति । समवायिकारणवत्त्वमित्यर्थः । द्रव्येति स्वरूपनिर्ज्वलनमितरसमवायि(६३)व्युदासार्थं वा । आद्यापिति कर्मजौ चकारादत्र कर्मजन्याद्यविगोऽपि द्रष्टव्यः ।

बुद्धिभाद्रमिति । ननु यदि प्रमाणं प्रमा तदा द्रव्याद्यतिव्याप्तिः । तेषामपि बुद्धेः प्रमात्वात् । अथ प्रमाकरणं तन्न चक्षुरादेरपि तत्त्वात् । अथानुवृत्त्यादिबुद्धित्वितयान्यतमपरं बुद्धिपदं तथापि संयोगोऽतिव्याप्तिः । एतेन प्रत्यक्षमध्येऽवधारणमिदं प्रत्यक्षमेवात्रेदृक् प्रमाणम् नान्यदृगमिति निरस्तम् । विशेषसमवाययोस्तदभावात् । बुद्धिपदस्य निःसामान्यत्वप्रकारकभावविषयकप्रमिति-

(६३) इतरसमवायोति । द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वमिति बोधनार्थमेवेत्यर्थः । ननु सकलाद्यत्वसम्भवीति यत्किञ्चिदाद्यत्वं संयोगजसंयोगादेरपीति व्याचष्टे । कर्मजादिति । कर्मजन्येति । एतच्चाद्यत्वविवरणं अन्यथाद्यपदवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । चक्षुरादेरिति । यद्यपि विशेषसमवायौ न प्रत्यक्षौ तथाप्यलौकिकप्रत्यक्षे तथैवत्वमस्म्येति भावः । ईदृगिति । अनुवृत्त्यादिबुद्धिरूपमित्यर्थः । प्रमाणमिति । प्रमेत्यर्थः । तदभावादिति । अतीन्द्रियजातावपि बोध्यम् । इदन्तु लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेणोक्तम् । निःसामान्येति । तदंशे तादृश-

प्रमाणम् । नतु द्रव्यादिवत्प्रमाणान्तरमस्तीत्यर्थः ।
अनुवृत्तबुद्धि व्यावृत्तबुद्धिरिति बुद्धिरित्येव सामान्यादि-
तये प्रमाणमिति । अकार्यत्वमनादित्वम् । कथमिति
चेत् । अन्यथा स्वरूपव्याघातात् । सामान्यस्य हि
परतया तद्विषयस्यानुगतबुद्ध्यादन्यतमबुद्धिषु यदसाधारणं तत्त्वस्य
वा विवक्षितत्वात् । अकार्यपदे बहुब्रीहिनिरासायाह । अनादि-
त्वमिति । तच्च यद्यप्यकारणत्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं वा द्वय-
मपि नित्यद्रव्यादावतिव्याप्तं तथाप्यादिमदवृत्तिपदार्थविभाजको-
पाधिमत्त्वे तात्पर्यम् ।

स्वरूपव्याघातमेवाह । सामान्यस्य हीति । भावकार्यस्य
समवायिकारणजन्यत्वनियमादित्यर्थः । तदुत्पत्तीति । समवायि-
कारणनाशे समवेतकार्यनाशनियमादित्यर्थः । सामान्यरूपता-
मिति । प्रागुत्पन्नेदानीमुत्पन्नघटत्वयोः प्रागुत्पन्नत्वेदानीमुत्पन्नत्व-
प्रसक्तिविषयत्वं बोध्यम् । अतो न समूहालम्बनमादायातिव्याप्तिः । न च निःसा-
मान्यभावमित्येवास्त्विति वाच्यम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे दोषाभावात् । यद-
साधारणमिति । नन्विह कुण्डे वदरमिति बुद्धिमादाय संयोगे इह घटाभाव इति
बुद्धिमादायाभावेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । अयुतसिद्धसम्बन्धिविषयकत्वेन तद्बुद्धे-
र्विशेषणात् । यद्यपि विशेषणस्यातीन्द्रियनिष्ठतया तच्चिद्रव्यावृत्तिबुद्धौ न तस्य
हेतुत्वं तथापि निमित्तपदं प्रयोजकपरमित्येवं । योगिज्ञानाभिप्रायेणैतदुक्त-
मित्यन्ये । प्रागुत्पन्नेत्युपलक्षणं व्यक्तिभेदादपि न तथात्वमित्यपि बोध्यम् ।

आवश्यकत्वादिति । तथाच समवायिकारणनाशात् तच्चाशे तदनन्तरं तद्व्यव-
हारो न स्यात् । पुनस्तदुत्पत्तेः पूर्वं एव दोष इति भावः । विशिष्टानां सृज-
नविशेषवन्तीत्यर्थः ।

कार्यत्वे व्यक्तिरेव समानाधिकरणा स्यात् । तथाच तदुत्पत्तिविनाशयोः जात्युत्पत्तिविनाशे प्रतिव्यक्तिभिन्नं सत् सामान्यरूपतां जह्यात् ।

अभेदे तु व्यक्तेः पूर्वमपि सत्त्वात् । न तत्कारणकं स्यात् । एवं पूर्वपूर्वतरपूर्वतमादिव्यक्तिभ्योऽपि प्राक् सत्त्वात् । अनादित्वं सामान्यस्यान्यथा स्वरूपव्याघात इति । नित्यद्रव्याणाञ्च कदाचिद्विशेषाभावे व्यावृत्तिरपि निवर्त्तताम् । तथाच द्रव्यसङ्करः स्यात् । न च स्वभावसाङ्कर्यं पुनरसाङ्कर्यं स्वभावपरावृत्तिप्रसङ्गात् । ततः सर्वदैवासङ्कीर्णत्वात् सर्वदैव

लक्षणविरुद्धधर्माध्यासाद् भेदेऽनुगतत्वाभावात् सामान्यरूपमेव तन्न स्यादित्यर्थः । न च सर्गाद्यकालीनघटादिव्यक्तिजन्यमेव घटत्वादिकमिदानीं व्यक्त्यन्तरेणापि व्यज्यते पूर्वकल्पान्तरेऽपि तन्निमित्तघटादिव्यवहारोऽस्मिन्न एवेति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीनघटादिनाशे तन्नाशस्याप्यावश्यकत्वात् । अन्यसमवेतकार्यस्यान्यासमवेतत्वात् ।

नित्यविशेषाणामनादित्वमुपपादयति । नित्यद्रव्याणामिति । व्यावृत्तिरपीति । व्यावृत्तेरन्योन्याभावस्य वैधर्मानियतत्वेन तदभावे सापि न स्यादित्यर्थः । सङ्करस्तादात्म्यम् । न चेति । प्रथमं तादात्म्यं पश्चाद्विशेषोपपत्तौ भेदः स्यादिति न सम्भवति ।

विशिष्टानीत्यनादय एव विशेषाः । समवायोऽपि
निःसमवायः कथं समवायिकारणं विना भवेत् ।
भवन् वा कथं न कार्यान्तरमर्थ्यादामतिक्रामेत् ।
कथञ्चोत्पन्नो विनश्येत् । तथाच कथमुत्पद्येतापि ।
भावस्याविनाशिनोऽनुत्पत्तेः । समवायान्तराभ्युपगमे
च कथमनवस्थां नापादयेत् । कथं वा पञ्चादुत्पद्य-

अन्योन्याभावस्य सदातनत्वादित्यर्थः । समवायोऽपीति । (६४)
समवायो यदि भावत्वे सति कार्यः स्यात् समवायिकारणं
विना न स्यादिति भावः । वेति । भावकार्यान्तरस्य मर्थ्यादा-
मतिक्रामेदित्यर्थः ।

कथञ्चेति । कार्यनाशस्य समवाय्यसमवायिनाशजन्यत्व-
नियमादित्यर्थः । न च द्वित्ववन्निमित्तनाशात् तन्नाशः स्यात् ।
रूपादिसमवायस्य दण्डादिनिमित्तकत्वेन तन्नाशेऽप्यनाशात् ।
अदृष्टनाशस्य चासिद्धेः । नापि सम्बन्धिनाशकनाशः । अग्नि-
संयोगान्नोलरूपं नष्टमिति प्रतीतेः । समवायो नष्ट इत्यननु-
भवात् । तर्हि समवेत एवास्तु समवाय इत्यत आह । समवाया-
न्तरेति । पञ्चादिति । सम्बन्धिभ्यामिति शेषः । किञ्च सम्बन्धिनो

(६४) ध्वंसे व्यभिचारादन्यथा व्याचष्टे । समवायो यदीति । ननु समवायो
भावत्वे सति कार्यः समवायिकारणं विना जायमानत्वादित्यस्य पर्यवसानं
वाच्यम् । तथाच खनये स्वरूपासिद्धिरिति चेन्न । परमतमवलम्ब्योक्तत्वादि-

मानः संयोगलक्षणप्राप्तौ स्वभावं न जह्यात् । अप्राप्ति-
पूर्विका प्राप्तिरिति हि तत् नित्यसम्बन्धिषु तथानभ्यु-
पगमाच्चेति ।

तस्मात्सुष्ठूक्तं सामान्यादीनां त्रयाणामकार्यत्व-

नित्यत्वे समवायस्यानादित्वस्थितावनित्यसम्बन्धिनोऽपि तस्य
नित्यत्वमनुमेयमित्याह । नित्येति । न च सम्बन्धत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापकं नित्यसम्बन्धित्वमुपाधिः । लाघवादेकस्यैव समवायस्य
सिद्धौ साधनव्यापकत्वात् ।

अपरिति । अपरेत्युपलक्षणम् । सामान्यविरुद्धस्यैवेतरवैधर्म्य-

त्येके । वस्तुतः समवायिजन्यः स्यादित्यापाद्य मेवञ्च विपर्यये समवायिकारणजन्य-
त्वस्य नासिद्धमिति बोध्यम् ।

भावेति । यद्यपि गुणादिनिष्ठशक्तेः समवायिकारणं विनाशुपपत्तिः परेण
स्वीक्रियत एव तथापि स्वमतावष्टम्भेनेदम् ।

ननु जातिमत्कार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वनियमो ननु भावकार्यस्य ।
समवायस्य च समवायान्तरस्वाकाराच्च जातिरिति । तद्विनापि तदुत्पत्तावविरोध
इति चेन्न । धर्मिभ्यामहकमानेन लाघवादेकसमवायिसिद्धौ तन्नित्यत्वसिद्धेरिति ।

हित्वदिति । तथाचोक्तनियमे व्यभिचार इति भावः । असिद्धेः कार्य-
नाशकत्वासिद्धेः गौरवान्न्यथा सर्वत्रैव तन्नाशादेव तन्नाशः स्यात् आकाशादेरथैव
मनित्यत्वं स्यादिति भावः । समवाय इति । यद्यपि वैशेषिकनये समवायस्या-
तीन्द्रियतया न ध्वंसो न प्रत्यक्षस्तथापि न्यायनयेनेदम् । अनुमितिरूपप्रतीत्यभि-
प्रायेणोक्तमित्यन्ये । नित्यत्वं साध्यं व्योमादौ न च तत्रोपाधिरिति साध्याव्याप्ते-
राह । सम्बन्धत्वावच्छिन्नेति । साधनेति । समवायत्वस्वरूपसाधनव्यापकत्वा-
दित्यर्थः । सामान्यविरुद्धस्यैव समवेतवर्गविरुद्धभावे तात्पर्यमित्याहुः ।

मिति । अकारणत्वमनात्मधर्मापेक्षया असामान्य-
विशेषवत्त्वं अपरसामान्यविरहः । स च सामान्येष्व-
नवस्थानात् विशेषेष्वपि सामान्यसङ्गावे गुणत्वापत्तौ
पुनः सामान्यगुणेषु विशेषान्तरापेक्षायामनवस्थानादेव ।
समवायस्यैकत्वाच्च समवायान्तरापेक्षयानवस्थानाच्चेति ।
नित्यत्वमनन्तत्वम् । तच्चाकार्यत्वात् । अनित्यत्वं हि
कार्यतया व्याप्तं साच सामान्यादिभ्यो व्यावर्त्तमाना
स्वव्याप्य मनित्यत्वमुपादाय निवर्त्तते । अकार्यमपि हि

रूपत्वात् । अनवस्थानादिति । (६५) सामान्यं यदि सामान्य-
वत् स्यात् द्रव्यादित्रयान्यतमत् स्यादिति । तद्विन्नसामान्या-
व्यवस्थैवानवस्थेत्यर्थः । ततो नाप्रसिद्धिः । एवं विशेषादावपि ।
गुणत्वेति । विशेषो यदि कर्मान्यः कार्यानाश्रयश्च सन् सामान्य-
वान् स्याद् गुणः स्यादित्यर्थः । अनन्तत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम् ।
न चैतदशोमादावतिव्याप्तम् । अनित्यावृत्तिपदार्थविभाजकोपा-
धिमतत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तच्चेति । प्रागभावाप्रतियोगिनो
भावस्यानन्तत्वादित्यर्थः । तदभाव इति । निरतयवपरमाण्वादि-
नाशे निराश्रयकार्यं नोत्पद्येत । सामान्याद्यभावे च तत्तज्जातीय-

(६५) नन्वनवस्थापादनमुत्तरोत्तरधर्मापादनमेव तच्चाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीत्यत
आह । सामान्यं यदिति । द्रव्ये कर्माणि च व्यभिचारादाह । विशेषो यदीति ।
एवञ्च समानजातोयत्वेऽत्यन्तव्यावृत्तबुद्धेरेव न स्वाश्रयव्यावृत्तत्वगन्तरेण तस्यैव

यद्याकाशपरमाण्वादि सामान्यादि वा निवृत्तं स्यात् ।
 पुनस्तन्न स्यात्कारणाभावात् । ततस्तदभावे निराश्रयं
 किञ्चिदपि न स्यादिति । अर्थशब्दानभिधेयत्वं स्वस-
 मयार्थशब्दानभिधेयत्वम् । चकारात्कारणानपेक्षत्व-
 मिति । उपलक्षणञ्चेतत् । अन्यदप्युच्यम् ।

तद्यथा—अनित्यधर्मत्वमविशेषाणामेव । नित्यत्व-
 मकर्मणामेव । अयोगिप्रत्यक्षत्वं द्रव्यादीनां चतुर्णा-
 कार्थानुत्पत्तिः । पुनस्तदुत्पत्तौ कारणाभावादित्यर्थः । विनाश-
 हेतुरपीति भावः । कारणेति । अत्रापि कारणवन्निष्ठात्यन्ता-
 भावप्रतियोगिविभक्तोपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् ।

अनित्यधर्मत्वमिति । यद्यप्येतदवृत्तिव्योमादौ नित्यवृत्ति-
 शब्दादौ चाव्यापकं तथापि नित्यमात्र (८६) धर्मावृत्तिविभक्तो-
 पाधिमत्त्वे तात्पर्यम् । नित्यत्वमिति । नित्यवृत्तितद्विभाजको-
 पाधिमत्त्वमित्यर्थः । अयोगीति । यद्यप्येतद्व्योमाद्यव्यापकं तथा-
 व्यावृत्तत्वानुपपत्तेः । विशेषस्यापि धर्मिण्याहकमानेन स्वव्यावर्तकत्वाच्च दोष इति
 भावः । व्योमाद्यतिव्याप्तेराह । अत्रापीति । सकलकारणवच्छिद्येत्यर्थः । विभक्त्येति ।
 साक्षाद्भावविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः ।

(८६) नित्यमात्रेति । न चाकाशवृत्तिशब्दवृत्तिगुणत्वभादाय गुणेऽव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । नित्यवृत्तित्वानवच्छेदकभावविभाजकोपाधिमत्त्वस्य नित्यधर्म-
 मात्रवृत्तिभावविभाजकोपाधिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अयोगीति । लौकिक-
 प्रत्यक्षेत्यर्थः ।

कार्यकारणभावेति । कार्यकारणभावद्वयो यः सम्बन्धः तन्निरूपकसम्बन्धि

मेव । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मणोरेव । असम-
वेतत्वं नित्यद्रव्यसमवाययोरेवेति ।

इदानीं द्रव्याणामेव साधर्म्या वैधर्म्याच्चाह । पृथि-
व्यादीनामिति । कियतामित्यत आह । नवानामपीति ।
अपिरभिव्याप्तौ । द्रव्यत्वयोगो द्रव्यसमवायः । द्रव्यत्व-

प्ययोगिवृत्तिविभक्तोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । असमवायीति ।
कार्यकारणभावसम्बन्धनिरूपकसम्बन्धकार्यसमवायनिरूपितकार-
णत्वयोगित्वमसमवायिकारणत्वं तद् यद्यपि न सकलगुणकर्म-
व्यापकं तथाप्यसमवायिकारणवृत्तिविभक्तोपाधित्वं विवक्षितम् ।
असमवेतत्वं समवायवृत्त्यनाधेयत्वमित्यर्थः । उपलक्षणेति । उप-
लक्ष्यते व्यज्यते अनेनेत्युपलक्षणम् । जात्यभिव्यक्तिस्तन्निर्णयमबोध-

कार्यं कारणञ्च तद्विरूपकसम्बन्धित्वेन तयोरनुगमात् । तदेकार्थसमवायित्वेन
निरूपितं यत्कारणत्वं तद्व्योगित्वमित्यर्थः । तथाच तत्सम्बन्धनिरूपकसम्बन्धि
यद्वृत्तात्मकं कार्यं तदेकार्थसमवायित्वेन निरूपितं कपालहयसंयोगस्य कारणत्वम् ।
एवं घटरूपं प्रति घटस्य कारणतया तत्सम्बन्धनिरूपकसम्बन्धि यद्वृत्तात्मकं कारणं
तदेकार्थसमवायिरूपेण निरूपितं कपालरूपस्य कारणत्वमिति तयोरसमवायि-
कारणत्वमिति ।

ननु सम्बन्धन्तं व्यर्थमिति चेत् । स्वरूपकथनपरत्वादित्याहुः । तथैव कारण-
तावच्छेद्यत इति न वैयर्थ्यमित्यन्ये ।

ननु सुखं प्रत्यक्षस्य स्मृतिं प्रति संस्कारस्य ज्ञानं प्रतीक्षादेरभिघातं प्रति
स्पर्शादेरैकार्थसमवायिरूपेण जनकत्वादतिव्याप्तिः । न चाल समानाधिकरणत्वेन
तथात्वं ननु समवायित्वेन गौरवादिति वाच्यम् । कपालहयसंयोगादेरपि

मित्येतावति वक्तव्ये योगग्रहणमुपलक्षणनियमार्थम् ।
अपरिच्छिन्नदेशत्वात् सामान्यसमवाययोः कथमत्रैवेदं
नान्यत्वेति प्रत्यय इति केचिच्चोदयन्ति । तत्रेदमत्रैव

नार्थमित्यर्थः । तदपि यदर्थं तदाह । अपरिच्छिन्नेति । सामान्य-
स्यानियतदेशत्वात् समवायस्यैकत्वादित्यर्थः । न च द्रव्यत्वस्या-
त्यन्ताभावो यत्र नास्ति तत्र द्रव्यत्वमिति वाच्यम् । अभावा-
भावस्य भावतयानन्वयापत्तेरिति भावः ।

अभिव्यञ्जयेदिति । नन्वभिव्यक्तिर्न साक्षात्कारः । सम-
वायस्यातीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमितिः व्यक्तिं विनापि द्रव्यत्वस्य
(६७) जातित्वेन समवायानुमानात् । अत्राहुः गुणस्यात्यन्ता-

तथात्वापत्तेरिति चेन्न । पारिभाषिकोक्तासमवायिकारणत्वस्य तत्रापि सत्त्वे
दोषाभावात् । गुणकर्मसाधर्म्यनिरुक्तेस्तावतापि सिद्धेः । यदा स्वसमवायि-
कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तनिरुक्ते प्रस्तावरूपा तत्तदन्यत्वविशेषितमिदमेव बोध्यम् ।
अतएव गुणप्रकाशे आत्मविशेषगुणान्तेति विशेषणं दत्तम् । न च तत्रापि तद्व्यर्थं
लाघवेनास्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । अदृष्टादौ कस्यचिदपि तथा
व्यवहाराभावेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । अतएव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं अनु-
भवत्वगर्भं स्मृतौ तद्व्यवहारादिति दिक् ।

समवायेति । स्वातिरिक्तसमवायेत्यर्थः । भावत्वमपि बोध्यम् । सामान्यस्येति ।
अन्यथा घटस्य तत्तद्देशगमने घटत्वोपलम्भानुपपत्तिः तस्य क्रियाविरहादिति भावः ।
समवायस्येत्यत्र वैशेषिकनये इति शेषः ।

(६७) जातित्वेनेति । ननु जातित्वं व्यक्तिगर्भमिति तत्रापि न व्यक्तिं विना
तद्भानमिति चेन्न । द्रव्यत्वस्य समवेतत्वे साध्ये तस्य लिङ्गत्वात् । लिङ्गोपहित-
भानस्य चानभ्युपगमात् । ननु पक्षीभूतद्रव्यत्वस्य समवेतत्वे भानाद्दोषतादवस्थं

द्रव्यत्वं वर्त्तते नान्यत्र यत् इत्युच्यते । अयमेव हि द्रव्यत्वस्य स्वभावो यदेतत्समवाय मभिव्यञ्जयेदेताभिर्व्यक्तिभिः सह न रूपादिव्यक्ति गुणत्वञ्च रूपादिव्यक्तीरादाय पृथिव्यादिव्यक्तीरित्यादि वक्ष्यते ।

भावो यत्र नास्ति तत्र द्रव्यत्वं वर्त्तते । अत्यन्ताभावस्य यद्यपि प्रतियोग्येव स च नोत्पत्तिकाले तथापि प्रध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावाभावरूपत्वम् । अत्यन्ताभावाश्रयत्वमेव प्रतियोगितङ्गसंप्रागभावानामनुगमकम् । अत्यन्ताभावश्च क्वचिदस्ति क्वचिन्नेत्यधर्म्मिस्त्वभाव एव नियामकः । यद्वा समवायस्यैकत्वेऽपि धर्म्मिताधीन एव विशेषः । स च विशेषणताविशेषरूपो नान्यत्र ।

इति चेत् । द्रव्यपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना पञ्चत्वात् । व्यक्तेः पृथिवीत्यादिना विशेषरूपेणाभानमित्यन्ये । नोत्पत्तिकाल इति । यद्यपि व्यञ्जकगुणवत्त्वस्य कदाचित् सत्त्वादेव जातिव्यवस्थितौ न दोषस्तथापि यदा यत्र व्यञ्जकं वर्त्तते तदैव तद्व्यञ्जकमित्यभ्युपगमेन ध्वंसादिसाधारणं तस्मिन्वचनम् ।

यत्तु लक्षणाभिप्रायेणेदम् । तथाचाद्यक्षणेऽव्याप्तिवारणाय तदिति । तच्चिन्त्यम् । कदाचित् तत्सत्त्वेन तदभावादित्याहुः । अनुगमकमिति । ननु तदभावाभावत्वमेव वानुगमकमिति व्यर्थमिदमिति चेत् । अत्राहुः । गुणादिसाधारणमभावार्थं त्रिरोधित्वमेव वाच्यम् । तदेव किमित्याकाङ्क्षाधामिदमुक्तमिति । यद्यपि गुणान्यन्ताभावासमानाश्रयत्वं पृथिवीत्यादिव्यक्ति तथापि तद्व्यतिरेकेऽपि नातिव्याख्यादिदोष इति कृत्वा तद्योक्तमित्याहुः । एतदप्यनुगतव्यञ्जकाभ्युपगमपक्षे । वस्तुतो व्यञ्जकस्याननुगमेऽप्यदोषः । प्रत्युत तदनुगतत्वेनैवान्यथामिद्वौ जात्यसिद्धिरिति । केचित्तु अत्यन्ताभावाभावत्वमेव प्रतियोगित्वम् । ध्वंसप्रागभावयोरपि तत्प्रतियोगित्वात् । एवञ्च तत्प्रतियोगितावच्छेदकमनुगतमुक्तमिति वदन्ति ।

द्रव्यत्वमेव नास्ति गोत्वादिवदनुपलब्धिरिति
केचित् । नाकार्याश्रयतोपलक्षणेन साधर्म्यग्राहि-

द्रव्यत्वमेवेति । ननु साधनविकलो दृष्टान्तः । न च व्यति-
रेके दृष्टान्तः । (६८) अप्रतीतिप्रतियोगिकस्याभावस्यानिरूप-
णात् । न । द्रव्यत्वं तावत् उभयसिद्धं न जातिरूपाधिर्वेति
विवादः । द्रव्यत्वं न जातिः । अनुगतत्वेनाप्रतीतिः । व्यतिरेकेण
गोत्ववदित्यर्थात् । पृथिव्यादिनवकं न पृथिवीत्वादिभिन्नसत्ता-
साक्षाद्ग्राप्यजातिमत् तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वात् । अन्वये दृष्टान्तो
गोत्वमित्यन्ये ।

कार्याश्रयतेति । कार्यमात्रं प्रति समवायिकारणत्वमसति

ननु द्रव्ये गुणात्मन्ताभाव एव कुतो नेत्यत आह । अत्यन्ताभावश्चेति । नन्वस्य
प्रतीतिनियामकत्वाभ्युपगमेऽपि नास्थितिनियामकत्वं तस्यैव स्थितिनियामकं
किमित्यनुयोगापत्तेः । यदि च तत्र स्वभावो विशेषणताविशेषो वा तथा तदा
द्रव्यत्वेऽपि तुल्यमित्यनुगयादाह । यदेति । विशेषणताविशेषो द्रव्यत्वविशेषणता-
विशेषः स्वभावो वा नियामक इत्यपि बोध्यम् । विशेषणता च नातिरिक्ता अप-
सिद्धान्तात् किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याहुः ।

(६८) अप्रतीतेति । आश्रयासिद्धिरिति भावः । द्रव्यत्वमिति । द्रव्यपद-
प्रवृत्तिनिमित्तं न जातिरित्यर्थः । अनुगतत्वेनेति । यद्यप्यत्राप्येतदसिद्धिस्तथापि
स्वमतावच्छेदेदम् । पृथिव्यादीति । अत्र गुणवत्त्वेन पक्षता तेन तन्मते
पृथिवीत्वादेरेव सत्तासाक्षाद्ग्राप्यतया भागबाध इत्यत उक्तम् । सत्ताव्याप्येति ।
घटत्वादिसत्त्वाद्बाध इत्यत उक्तं साक्षादिति । यद्यपि तन्मते सत्तानभ्युपगमात्
साध्याप्रसिद्धिस्तथापि परमतावलम्बनेनेदम् । यद्वा एतदस्वरसादेवान्य इत्युक्त-
मिति । गुणत्वादभ्युपगमात् तत्र प्रतियोगिप्रसिद्धिरनुपलभ्यमानत्वात् । अप्रतीय-

व्यक्तस्य सामान्यस्य साक्षादिसंस्थानाभिव्यक्तगोत्व-
वदेव प्रतीतेः । अन्यथा कार्य्याश्रयत्वमपि सामान्या-

बाधके जातिनियतं पृथिवीत्वादेरननुगतत्वात् । न च गुणवत्त्व-
मुपाधिस्तदवच्छेदकं जातौ बाधके सत्येव उपाधिस्वीकारात् ।
उपाधिः क्लृप्तो जातिः कल्पेति चेत् । न । साक्षात्सम्बन्धधर्म-
बाधे सत्येव परम्परामन्वन्धस्यावच्छेदकत्वात् । पृथिव्यादि-
चतुर्षु स्पर्शसमवायिकारणतया चैका जातिः स्यादिति चेत् । न ।
स्पर्शतद्रव्यत्वयोः कार्य्याकार्य्यवृत्तित्वेन कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् ।
न चानित्यत्वेन स्पर्शद्रव्ये विग्रेथे जलादिपरमाणौ स्पर्शसमवायि-
कारणत्वाभावेनान्यावयविनि च द्रव्यसमवायिकारणत्वाभावेन
तज्जात्योरनङ्गीकारे जलत्वादिना सङ्करापत्तेः । यद्वा द्रव्यमिति
तावत् प्रत्यक्षं सर्व्वमिदं तच्च यथा पृथिव्यां तथा जलेऽपीति उभय-

मानत्वादेतज्ज्ञान्यतरासिद्धमित्यत्रास्वरसः । कार्य्यभात्वमिति । भावकार्य्यमित्यर्थः ।
साक्षादिति । अन्यथा गोत्वादेरपि त्रिनयः स्यादिति भावः । कार्य्याकार्य्येति ।
अत्र कार्य्येति सम्पातायातम् ।

ननु कर्मोपसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन सूक्तत्वं जातिरस्तु । न चैवं तत्त्वापि
भूतत्वेन सङ्कर इति वाच्यम् । एवं शरीरत्वासङ्करेण पृथिवीत्वमपि जातिर्न
स्यात् । यदि च गन्धसमवायिकारणतया तत्त्वज्ञौ सङ्करात् तच्च जातिः तदा
प्रकृतेऽपि तुल्यम् । न च भूतत्वेऽपि कार्य्यतावच्छेदकसम्भावान् विनिगमनाविरहः ।
कर्मत्वस्य जातित्वेन लघुत्वादिति चिन्त्यम् । गुरुत्वमिति । गुरुत्वादीत्यर्थः ।
यद्यपि गुणत्वेनान्यथासिद्धिः सम्भवति तथापि साक्षात्सम्बन्धधर्मबाधे सत्ये-
वातुगतमते परम्परामन्वन्धधर्मविषयत्वम् । तदिदमुक्तं सूत्रे व्यञ्जकधर्मातु-
पादायेति ।

नियतं नवस्वैव न स्यात् । कारणत्वं सामान्येन
नियम्यते कार्यत्वञ्च । तच्च स्वाभाविकमवाधनात् ।
बाधनं त्वौपाधिकमिति विशेषः ।

साधारणानिमित्तकं तच्च पृथिवीत्वादिकमेकदेशवृत्तित्वात् । व्योम-
वत् गुरुत्वं तदज्ञानेऽपि तद्बोधादिति द्रव्यत्वमिदौ व्योमादावपि
संयोगादिना तत्साध्यम् । (६६) यदा आकाशादित्यं सत्ता-
व्याप्यजातियोगि संयोगजनकत्वात् कर्मवदिति त्रितयमात्रवृत्ति-
जातिमिदौ पृथिव्यादिषट्कं कालवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्
संयोगजनकत्वात् व्योमवत् । न च विभुत्वमुपाधिः । तद्वानव-
च्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथाचानवच्छिन्नपदस्य पक्षमात्रव्याव-
र्त्तकतया पक्षेतरवदनुपाधित्वं । हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्याप-
कत्वेन साध्यव्यापकत्वञ्च । न चैवं द्रव्यत्वापरजात्यापत्तिः । अप्र-
योजकत्वात् । प्रकृते च विपक्षवाधकस्योक्तत्वात् ।

(६६) द्रव्यत्वसाधकं प्रकारान्तरमाह । यदेति । सत्ताव्याप्यत्वं भेदगर्भमतो
न सत्तया सिद्धसाधनम् । न चैवं सत्ताभिन्नजातियोगि सत्ताभिन्नसत्तासमानाधि-
करणजातियोगीति वास्तविति वाच्यम् । तत्रैव तात्पर्यादित्येके । वस्तुतः सत्ता-
व्यापकजात्याप्युक्तसाध्यमिद्वैरुद्देश्याभिहितिरिति व्याप्यत्वाभिधानम् । भावत्वेन हेतु-
विशेषणाच्च प्रागभावादौ व्यभिचारः । पृथिव्यादिषट्कमिति । घटत्वादिनार्थान्तर-
वशाय कालवृत्तौति । अत्र संयोगजनकत्वादित्यस्य संयोगसमवायित्वादित्यर्थः ।
यथाश्रुते कर्मादौ व्यभिचारात् समवायिकारणविज्ञायां चोक्तस्यैव लघुत्वादिति ।
हेतोरिति । तथाचोपाध्यन्तरशङ्कापि नेति भावः । द्रव्यत्वापरेति । कालादि-
त्यं द्रव्यत्वव्याप्यजातियोगि संयोगसमवायित्वादिति त्रितयभाववृत्तिसत्ताव्याप्य-
रिति शङ्कार्थः । यत्तु प्रागुक्तक्रमेण पुनः पृथिव्यादिषट्कोऽपि तत्साधनमिति तदर्थ-
इति तच्च । द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तिरिति ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥

व्यञ्जकधर्मानुपादाय जातिनिराकरणे गोत्वादिक-
मपि न स्यात् । नहि साम्नासम्बन्धाद्यनवभासिनैकस्य
कस्यचिद्गोति प्रत्ययानुवृत्तिर्गति । तस्मादस्मि द्रव्य-

जातो बाधकमेव किमित्यत्राह । व्यक्तेरभेद इति । अभिन्न-
व्यक्तिकान्यजात्या महान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिका च परस्पराल्यन्ताभाव-
समानाधिकरणा चानवस्थादिपराहता च जातिर्न भवतीत्यर्थः ।
तथाह्याकाशत्वं (१००) न जातिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वात् ।
एतद्वद्वत्त्ववत् । अन्यथा जातिनक्षणव्याघातात् । बुद्धित्वं ज्ञान-
पदप्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञानत्वभिन्नजातिः । ज्ञानभिन्नवृत्तित्वे
सति सकलज्ञानवृत्तित्वात् । विपर्ययत्ववत् । निष्क्रमणत्वप्रवेक्षणत्वे
न जातो परस्पराल्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति परस्परसमा-
नाधिकरणत्वात् । भूतत्वमूर्तत्ववत् । सामान्यं यदि द्रव्यकर्म्म-
भिन्नं सत् जातिमत् स्यात् गुणः स्यादिति सामान्यरूपाव्यवस्थैवान-

(१००)^{*} आकाशत्वमिति । आकाशपदजन्योपस्थितिप्रकार इत्यर्थः । आकाश-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ इत्यन्ये । अन्यर्थेति । यद्यपि निःसामान्यत्वे विशेषान्यत्वे
च सति समवेतत्वमिति तल्लक्षणमस्तु तथाच व्यक्त्यभेदेऽपि जात्यभ्युपगमे न दोष-
स्तथापि समानानामेकधर्मीत्यत्र सामान्यतया सर्वमिद्वत्त्वात् तत्र तथा व्यवहाराभाव
इति भावः । बुद्धित्वमिति । बुद्धिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथाचोभयपद-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वलाभाच्चान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तोभूताधुनिकसङ्केतसंख्याया विवक्षित-

नियतं नवस्विव न स्यात् । कारणत्वं सामान्येन
नियम्यते कार्यत्वञ्च । तच्च स्वाभाविकमवाधनात् ।
वाधनं त्वौपाधिकमिति विशेषः ।

साधारणनिमित्तकं तच्च पृथिवीत्वादिकमेकदेशवृत्तित्वात् । व्योम-
वत् गुरुत्वं तदज्ञानेऽपि तद्बोधादिति द्रव्यत्वमिद्वौ व्योमादावपि
संयोगादिना तत्साध्यम् । (८८) यद्वा आकाशादित्यं सत्ता-
व्याप्यजातियोगि संयोगजनकत्वात् कर्मवदिति त्रितयमात्रवृत्ति-
जातिमिद्वौ पृथिव्यादिपट्कं कानवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्
संयोगजनकत्वात् व्योमवत् । न च विभुत्वमुपाधिः । तद्भानव-
च्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथाचानवच्छिन्नपदस्य पक्षमात्रव्याव-
र्त्तकतया पक्षेतरवदनुपाधित्वं । हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्याप-
कत्वेन साध्यव्यापकत्वञ्च । न चैवं द्रव्यत्वापरजात्यापत्तिः । अप्र-
योजकत्वात् । प्रकृते च विपक्षवाधकस्योक्तत्वात् ।

(८९) द्रव्यत्वसाधकं प्रकारान्तरमाह । यद्वेति । सत्ताव्याप्यत्वं भेदगर्भमतो
न सत्तया सिद्धसाधनम् । न चेयं सत्ताभिन्नजातियोगि सत्ताभिन्नसत्तासमानाधि-
करणजातियोगीति शक्नोति वाच्यम् । तत्रैव तात्पर्यादित्येकं । वस्तुतः सत्ता-
व्यापकजात्याप्युक्तसाध्यमिद्वैरुद्देश्यामिद्विरिति व्याप्यत्वाभिधानम् । भावत्वेन हेतु-
विशेषणाच्च प्रागभावादौ व्यभिचारः । पृथिव्यादिपट्कमिति । घटत्वादिनार्थान्तर-
व रणाय कानवृत्तौति । अत्र संयोगजनकत्वादित्यस्य संयोगसमवायित्वादित्यर्थः ।
यथायुते कर्मादौ व्यभिचारात् समवायिकारणविशेषायां चोक्तस्यैव लघुत्वादिति ।
हेतोरिति । तथाचोपाध्यन्तरगङ्गापि नेति भावः । द्रव्यत्वापरेति । कानादि-
त्यं द्रव्यत्वव्याप्यजातियोगि संयोगसमवायित्वादिति त्रितयमात्रवृत्तिजात्यापत्ति-
रिति शङ्कायुक्ता । यत्तु प्रागुक्तकमेव पुनः पृथिव्यादिपट्केऽपि तत्साधनमिति तदर्थ-
रिति तच्च । द्रव्यत्वेनाभ्युपगम्यतेतिरिक्तवृत्तित्वापत्तिरिति ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्गरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरमस्वस्यो जातिवाधकसंग्रहः ॥

व्यञ्जकधर्मानुपादाय जातिनिर्गकरणं गोत्वादिक-
मपि न स्यात् । नहि सास्त्रामस्वस्याद्यनवभासनेकस्य
कस्यचिद्गौर्गति प्रत्ययानुवृत्तिरस्ति । तस्मादस्ति द्रव्य-

जातो वाधकमेव किमित्यत्राह । व्यक्तेरभेद इति । अभिन्न-
व्यक्तिकान्यजात्या महान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिका च परस्पराल्यन्ताभाव-
समानाधिकरणा चानवस्थादिपराहता च जातिर्न भवतीत्यर्थः ।
तथाह्याकाशत्वं (१००) न जातिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वात् ।
एतद्वद्वत्त्ववत् । अन्यथा जातिनक्षत्रव्याघातात् । बुद्धित्वं ज्ञान-
पदप्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञानत्वभिन्नजातिः । ज्ञानभिन्नवृत्तित्वे
मति सकलज्ञानवृत्तित्वात् । विषयित्ववत् । निष्क्रमणत्वप्रवेगनत्वे
न जातो परस्पराल्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे मति परस्परसमा-
नाधिकरणत्वात् । भूतत्वमूत्तित्ववत् । सामान्यं यदि द्रव्यकर्म-
भिन्नं सत् जातिमत् स्यात् गुणः स्यादिति सामान्यरूपाव्यवस्थैवान-

(१००)^{*} आकाशत्वमिति । आकाशपदजन्योपास्थितिप्रकार इत्यर्थः । आकाश-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ इत्यन्ये । अन्यथेति । यद्यपि निःसामान्यत्वे विज्ञेयान्यथे
च मति समवेतत्वमिति तत्त्वज्ञानमस्तु तथाच व्यक्तेरभेदेऽपि ज्ञात्यभ्युपगमे न दोष-
स्तथापि समानानामेकधर्म्यस्यैव सामान्यतया सर्वमिदृश्यात् तत्र तथा व्यवहाराभावा
इति भावः । बुद्धित्वमिति । बुद्धिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथाचोभयपद
प्रवृत्तिनिमित्तत्वलाभाद्वान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तभूताधुनिकमद्वैतमन्यथा विराजित-

त्वम् । स्वात्मन्यारम्भकत्वं स्वसमवेतकार्य्यत्वं सम-
वायिकारणत्वमित्यर्थः । गुणवत्त्वं गुणसमवायः ।
तदेतद्द्वयं निमित्तव्यवस्थापकद्रव्यत्वं द्रव्यव्यवहार-
निमित्तमित्यवधेयम् ।

वस्था । विशेषो यदि द्रव्यकर्मान्यत्वे सति जातिमान् स्यात्
गुणः स्यात्, तथाच व्यावृत्तधोहेतुर्न स्यात् । समवायो यदि
प्राप्तित्वे सति समवायवान् स्यात् संयोगः स्यात् । न च प्राप्ति-
त्वादात्मसमवायित्वं साध्यं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य संयोग-
स्योपाधित्वादिति । परमते समवायनानात्वमभ्युपेत्योक्तम् ।
अस्माकं व्यक्तेरभेद एव तत्रापि बाधक इति क्रमेणापादनमिति
भावः ।

व्यञ्जकेनान्यथामिद्धौ बाधकमाह । व्यञ्जकेति । द्रव्यत्वादिषु
मध्ये द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं विवेचयति । तदेतदिति । समवायि-
कारणत्वगुणत्वयोरुपाधित्वं सखण्डतया द्रव्यत्वस्य जातित्वेना-
खण्डतया लघुत्वादिति भावः ।

त्वेन नैकत्वोभयपदाधुनिकसङ्केताभावादिति वदन्ति । जातिपदं दृष्टान्तासिद्धि-
वारणाय । सत्तायां व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । अनुभवत्वे व्यभिचारादाह
सकलेति । यद्यप्यवृत्तित्वस्यैव व्याप्यत्वं तथापि स्वरूपसिद्धिवारकसार्थकत्ववादि-
कतेनेदम् । विषयित्ववर्तते । न च सत्यन्तमत्रासिद्धिं सिद्धादेरपि विषयित्वा-
दिति वाच्यम् । ज्ञानोपाधिकमविषयकत्वव्यवहारेण तत्र तदनभ्युपगमात् । ज्ञान-
निवृत्तिविषयित्ववदित्यन्ये । परस्परेति । एकात्मनाभावसमानाधिकरणत्वं द्रव्यत्व-
वृत्तिरीत्यद्वयोरपि इति परस्परपदम् । अथेव परस्परस्यैव सामानाधिकरण्यं

कार्यकारणविरोधित्वं कार्यकारणयोरन्यतर-
णापि द्रव्यजातीयं न विरुध्यते इत्यर्थः ।

कार्यकारणेति । यथा शब्दो गुणकार्येण शब्देन नाश्रयते कर्म-
चोत्तरमयोगेन तथान्यः शब्दः कारणेन शब्देन नाश्रयते । नैवं द्रव्य-
जातीयं तद्वि क्वचित् समवायिकारणनाशेन क्वचिदसमवायिकारण-
नाशेन नश्यतीत्यर्थः । यद्यप्येतत् नित्यगुणेऽप्यस्ति कार्यकारणाभ-
यान्नाश्रयत्वं च कर्मण्यस्ति । (१०१) न चादृष्टेतरकार्यगुणना-
श्यावृत्तिमत्तामान्नाश्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । विनिगमकाभावाद-
समवायिकारणनाशमहकृतावयवविभागिन द्रव्यनाशोपगमात् ।

भवतीति तदुपादानम् । सत्ताद्रव्यत्वादौ व्यभिचारादाह सत्यलम् । गोत्वाश्रयत्वादौ
व्यभिचारादयिसपदम् ।

सामान्यमिति । यद्यप्यप्रयोजकं सामान्यं यदि सामान्यतः स्यात् त्वनस्य
स्यादित्यत्राप्रसिद्धिरित्यत आह । सामान्यं यदिति । तथापि पूर्वोक्तमनुसरेणम् ।
एवमप्येवम् । प्राप्तिरिति । यद्यपि प्राप्तिरित्यं सम्बन्धित्वं तदा वाच्यतावक-
सम्बन्धादौ व्यभिचारः । संयोगसमयान्यतरत्वं यदि तदा व्यर्थयोगेणतया न
तद्व्याप्यत्वं तथापि तद्विज्ञेयत्वे सति सम्बन्धित्वं बोध्यम् । नचेति । तथाचोक्तं
तर्केऽप्यप्रयोजक इति भावः । प्राप्तिरिति । आधाराधेयभावधर्जनकारिभक्त-
पदार्थत्वादित्यर्थः । इत्याहुः । रूपादौ साध्याव्याप्रेराह साधनेति । अभावे
ऽप्यसम्बन्धाच्च जातिः । समयायाश्रयत्वे तस्य भावत्वापत्तिरिति ध्येयम् । अथगद-
तथेत्यनन्तरं तदपेक्षया द्रव्यत्वस्येति शेषः ।

(१०१) नचादृष्टेति । अदृष्टनाशे घटादौ द्रव्यत्वस्य उत्तरेण सम्भववारणया
दृष्टेतरैति । ईश्वरज्ञानादिनाशे तत्र तद्विज्ञेयः स एव द्रव्य इत्यत आह ।
कार्येति । समवायिकारणनाशनाशे तत्र तद्विज्ञेयतादवस्थमित्यत आह ।

अन्यविशेषवत्त्वम् । एतत्द्रव्यजातीयस्यैव सम्भव-
तीत्यर्थः । अथवान्यत्रावयविद्रव्येभ्य इति भविष्यति ।
अनाश्रितत्वमाधारैकस्यभावता । नित्यत्वं द्रव्यत्वं स-
तीति बोद्धव्यम् । चकारादिपर्य्ययण विशेषरहितद्रव्य-
तथापि कार्यकारणभावनिरूपकसम्बन्धनाश्चावृत्तिजातिमद्वृत्ति-
पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् ।

अन्येति । अन्यरूपो विशेषो व्यावर्त्तको धर्मस्तद्वत्त्व
गुणेति । कर्मव्युदासायाह नाशयेति । गुरुत्वादिवारणाय सत्तामावाधयेति ।
उपाधेः साक्षाद्द्रव्यत्वाभावाज्जातिपदं स्वरूपनिर्वचनपरम् । केचित् तद्भिन्न
तद्द्रव्यजात्यव्याप्यत्वे सति तद्द्रव्यत्वं साक्षाद्द्रव्यत्वमुपाधेरपि । तथाच स्नेह-
द्रव्यान्यतरत्वभादायातिव्याप्तिरिति जातिपदमित्याहुः । तच्च । द्रव्यत्वव्याप्य-
मूर्त्तत्वव्याप्येतरसत्तादौ द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्यत्वापत्तेः । विनिगमकाभावादिति ।
यद्यप्यसमवायिकारणनाशकाले द्रव्यनाशाभावात् तस्यावस्थापेक्षणीयतया विभा-
गस्य द्रव्यनागत्वमेव मानाभावः तेनैव चान्यथासिद्धत्वात् तथापि नाशयत्वं यदि
तत्प्रयोज्यनागप्रतियोगित्वं तदेवं बोध्यम् । यदि तज्जन्यनागप्रतियोगित्वं तत्तदा-
जित्यादिनाशेऽस्मादतिप्रयत्नजन्यत्वाभ्युपगमाददृष्टवदात्मन्ययोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमि-
त्तत्वेन तज्जन्यनागप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वस्यासम्भवे बोध्यः । कार्यकारणेति ।
यदि द्रव्यविभाजकीति पाठः सादा द्रव्यपदं पदार्थपरम् । अन्यथा तत एव गुणादि-
वारणे व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । यद्यपि कार्यनाश्यादवृत्तित्वेव युक्तं तथापि मूलानु-
संधादेवमुक्तम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । नाश्यादवृत्तित्वस्य
विभाजकीपाधिविशेषणम् । न तु जातिविशेषणम् । अन्यथा तादृशस्नेहत्व-
जातिमात्रवृत्तितया गुणत्वस्यातिव्याप्यापत्तेः । तद्वाश्रयत्वञ्च तदुत्पत्त्यव्यवहितो-
त्तरनागप्रतियोगित्वम् । तेन तच्छरीरकार्यस्वरूपादिना तद्वाश्रयदर्शनाच्चासम्भवः ।
अतएवादृष्टेश्वरज्ञानादिकारणनाश्रयत्वात् द्रव्यस्य नासम्भवः । गुणकर्मवारणाय

त्वम् । अश्रितद्रव्यत्वम् अनित्यद्रव्यत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य
इति । पृथिवीत्यादि । अनेकत्वम् । बहुत्वसमवाया

मित्यर्थः । एतत् द्रव्येति । (१०२) अन्यविशेषवन्निष्ठसत्तेतर-
जातिमत्वमित्यर्थः । अथवेति । तदिहापि योजनीयम् । अतो
वा नाव्याप्तिरित्यर्थः । आधारैकेति । समवाये नाधारैकस्वभा-
वता । तेनेह परमाणुरिति प्रतीतः तस्याधेयत्वेऽप्यदोषः ।
बहुत्वेति । यद्यपि घटपटाकाशा इति बहुत्वसंख्याताप्यन्ति

वृत्तीयन्तम् । सामान्यादिवारणाय जातिमद्वृत्तीति । उक्त्यादिस्यार्थविभाजको
पाधिमादायातिव्याप्तिवारणाय पदार्थेति ।

(१०३) घटादावव्याप्तिरित्यत्र आह । अन्येति । अन्यपदं विशेष्यपदार्था-
पनक्तम् । प्रमेयत्वादिकमादाय गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । तदपि
समवतमात्रपरमित्याहुः । 'समानाधिकरणेति । उक्तगत्याकाशादायतिव्याप्ति-
वारणाय व्याख्यानम् ।

अतु यत्र बहुत्वसंख्या तत्र समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिरिति सामा-
न्यतो व्याप्तिमत्त्वात् दोषतादवस्थ्यम् । न च तादृशोपाधेः प्रत्येकं व्याप्यता विव-
क्षिता । समानाधिकरणपदोपेत्यपत्तेरिति चेदत्राहुः । प्रत्येकव्याप्यता न
विवक्षिता । तथाच सामान्यतो व्याप्तिमत्त्वादुक्तातिव्याप्तिवारणाय समानाधि-
करणेति । समानाधिकरणत्वमन्नाधिकरणत्वं विवक्षितमिति न दोषताद
वस्थ्यम् । नचैवं व्याप्यपदानां नान्यतनियमांगो व्यर्थ इति वाच्यम् । तत्रैव
तात्पर्यादिति । वस्तुतस्तु द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यत्वं द्रव्यविभाजकोपाध्यन्ताना-
भावासमानाधिकरणत्वं विवक्षितम् । एवञ्चाभायवारणाय समानाधिकरणपद-
मिति । ईश्वरापेक्षावद्भिन्नबहुत्वसंख्यायाः सर्वत्र सम्प्रदायव्याप्तिरिति ।

संस्कारवद्वृत्तीति । गुणकर्मोतिव्याप्तिराह संस्कारवद्वृत्तान्यन्तानाभायविशेष-

अपरा जातिः पृथिवीत्वादिका । तद्वत्ता तत्समवायः
संस्कारवत्ता चेति द्रष्टव्यम् ।

क्षितीत्यादि । क्रिया स्पन्दः तद्वत्ता । मूर्त्तत्वमसर्व-
गतपरिमाणयोगः । परत्वापरत्वे गुणविशेषौ वक्ष्येते ।

तथापि समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यबहुत्वसंख्यावत्त्व-
मिहाभिसंहितम् । संस्कारवत्ता चेति । क्षित्यादिचतुर्णां वेग-
स्थितिस्थापकवत्त्वादात्मनो भावनावत्त्वात् मनसो वेगवत्त्वात् ।
न चेश्वरात्मन्यव्याप्तिः । संस्कारवदवृत्तिद्रव्यत्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

धात्वर्थः क्रियातिव्यापिकेत्यन्यथा व्याचष्टे । स्पन्द इति ।
स्पन्दवदवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । (१०३) एवं परत्वा-

णम् । गुणात्यन्ताभावस्य संस्कारवदवृत्तिरित्यदोषः । संस्कारवदवृत्तित्वञ्च संस्कार-
त्वावच्छिन्नावृत्तित्वम् । तेनात्मत्वात्यन्ताभावस्य यत्किञ्चित्संस्कारवदवृत्तित्वेऽपि
नातिव्याप्तिः । सकलसंस्कारवदवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसत्ताजातिमादाय गुणा-
दातिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वसमानाधिकरणेति । सत्तात्यन्ताभावस्य न द्रव्यत्वसमा-
नाधिकरण इति नोक्तदोषः । अत्यन्तपदं स्वरूपनिर्व्वचनम् । जातेः प्राग्भावाद्य-
भावात् । तदन्योन्याभावस्य यावत्संस्कारवदवृत्तित्वात् । आकाशजलान्यतरत्व-
मादायाकाशेऽतिव्याप्तेराह । जातीति । यदि संस्कारवदवृत्तीति पाठः तदा
तज्जातिविशेषण मन्यञ्च पूर्व्ववत् ।

(१०३) एवमिति । नन्वीश्वरापेक्षाबुद्धिमत्त्वे सर्व्वत्र तदुत्पत्तिसम्भव इति
चेत् । सर्गाद्यकालद्वयकादाहुत्यस्य दैववशाच्चष्टे प्रयोजनाभावात् तदनुत्पत्ते
रित्येके । अतदुत्पत्तमविज्ञानबलबोद्धिणा वेग एवोक्त इत्यन्ये । विभृतीति ।

वेगः संस्कारविशेषः तद्वत्ता । आकाशेत्यादि ।
सर्वगतत्वं पृथ्वीक्षेत्रेषु सर्वेषु गतत्वं सम्बन्धः । परम-
महत्त्वं प्रकर्षकाष्टाप्राप्तमहत्परिमाणयोगः । नन्वि-
यत्ता परिमाणमिति चेन्न । संख्यागुरुत्वयोरपि तथा
भावप्रसङ्गात् । हस्तवितस्त्यादिपरिकल्पनाभावे पर-
माणुषु तदभावप्रसङ्गाच्च । तदभावे परमसूक्ष्मत्वात्
परिमित एव परमाणुरिति चेन्न । तदभावेऽपि परम-
महत्त्वात् । परिमितमेवाकाशादीति न कश्चिद्विशेषः ।
तस्माद्वस्तवितस्त्यादिप्रकर्षनिकर्षवानितरभ्यो व्यावृत्तः
परम्परमनुवृत्तश्च गुणविशेषः प्रत्यक्षमिदो दुरपङ्गवः ।
तस्य यथा निकर्षकाष्टया परममहत्त्वमपीति । सर्व-

दावपीति नोत्पन्नविनष्टाव्याप्तिः । असर्वगतंति विभ्ववृत्ति-
परिमाणवत्त्वमित्यर्थः । परत्वापरत्वं व्याप्यव्यापकभावाति-
व्यापके इत्यन्यथा व्याचष्टे । परत्वेति । वेगो निरन्तरगति-
सन्तानः क्रियावत्त्वेनैव प्राप्त इत्यन्यथा व्याचष्टे । संस्कारति ।
तस्य गुणविशेषत्वाच्च ततस्तत्त्वाभ इत्यर्थः । गतत्वं स्पन्दाभावा-
दमश्वर्वात्यन्यथा व्याचष्टे । सर्वेष्विति ।

ननु विभुत्वमनर्थाच्छब्दपरिमाणवत्त्वं तथावाशब्दपरिमाणयोगत्वमेवास्तु
लाघवादिति चेन्न । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे दायाभावादित्येकै । नित्य-

संयोगिसमानदेशत्वं सर्वेषां संयोगिनां मूर्त्तानां
 संयोगवृत्त्या आकाशादयो देशास्तेषां भावस्तत्त्वम् ।
 पूर्वमाकाशादय एव सर्वमूर्त्तेषु वर्त्तन्त इत्युक्तं सम्प्रति
 तु त एवाकाशादिषु वर्त्तन्त इत्यपौनरुक्त्यम् । अथवा
 पूर्वं मूर्त्तसंयोगा एवाकाशादिषु वर्त्तन्त इत्युक्तं
 सम्प्रति मूर्त्ता एव नभःप्रभृतिषु वर्त्तन्त इत्यपौन-
 रुक्त्यम् । चकारात् क्रियापरत्वापरत्ववेगविरहः ।

ननु प्रागुक्तयावन्निरूपितैकमस्वभ्याश्रयत्वमभिदम् । न च
 सर्वेषां मूर्त्तानां ये संयोगास्तद्वत्त्वम् । घटपटसंयोगादीनामिहा-
 भावात् । सैवम् । संयोगित्वावच्छिन्नमूर्त्तनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
 योगित्वस्य यत् संयोगित्वं सर्वमूर्त्तेषु वर्त्तते तद्वत्त्वस्य वा विव-

महत्त्वाश्रयपरं त्रिभुपदमित्यन्ये । यः संयोग इति । योयः संयोग इत्यर्थः ।
 संयोगित्वावच्छिन्नेति । संयोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकेत्यर्थः । एतच्च सत्तादा-
 वर्तितव्याप्रवृत्तारणाय । न च व्यधिकरणधर्मीवच्छिन्नाभावानभ्युपगमादेवमपि दोष-
 तादयस्थमिति वाच्यम् । तदभ्युपगन्नुभतेनैवोक्तत्वादित्याहुः ।

आकाशादिनिष्ठ तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्वापीत्यत उक्तं मूर्त्तनिष्ठेति ।
 एवञ्च संयोगमस्वभ्येनाकाशादयो वर्त्तन्ते इत्येकदेशिमत् महत्तत्त्वप्रसिद्धिश्च सम्भवेत-
 त्याभावनिरव्यनेति बोध्यम् ।

तत्संयोगवृत्तावध्याकाशादि न वर्त्तते इति मतमानस्वराजः । यदिति । तथाच
 स्वस्वभ्यैकत्वं यावत्त्वं वा न विवक्षितम् । किन्तु संयोगप्रतियोगिन एव यावत्त्व-
 मिति भावः । सजातीयेति । ज्ञानाद्यपेक्षया महत्त्वमपकर्षाश्रय इति मते सजा-
 तीयपदम् ।

पृथिव्यादीनामिति । भूतत्वमौपाधिकं सामा-
न्यम् । अथ जातिरेव तत् किं न स्यात् । न स्यात् ।
व्यञ्जकनियमाभावेन व्यक्तिनियमानुपपत्तेः । वहि-
रिन्द्रियग्राह्यगुणवत्ता तद्व्यञ्जिकेति केचित् । तदा
मूर्तत्वमपि जातिरेव स्यात् । अर्वाच्छिन्नपरिमाणस्य
व्यञ्जकस्य सद्भावात् । एवमस्तु को दोषः । इति
चेन्न । जातिमङ्गरप्रसङ्गात् । तथाहि मनसि मूर्तत्वं
नभसि च भूतत्वं परस्परपरिहारणं वर्त्तमानं पृथि-

क्षितत्वात् । प्रकर्षेति । सजातीयप्रतियोगिकापकर्षानाश्रय-
महत्त्वस्य नित्यमहत्त्वस्य वा योग इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

औपाधिकमिति । (१०४) संस्कारत्वान्यद्वहिरिन्द्रियग्राह्य-
गुणत्वव्याप्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वम् आत्मभित्तविशेषगुणवत्त्वं
वेत्यर्थः । जातिमङ्गरंति । न च नानैव भूतत्वं मूर्तत्वञ्च स्यात् ।
मूर्तत्वं यदि पृथिवीत्वव्याप्यजातिः स्यात् काल्पनिकः स्यात् ।
सत्तावदावधारान्ययामिदौ मानाभावश्चेत्यर्थात् ।

(१०४) संस्कारत्वान्येति । वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमित्येव कृते पर-
माण्वादावव्याप्तिरिति जातिगमम् । तादृशसंस्कारत्वजातिमङ्गावनावच्यादात्मन्येति-
व्याप्तिवारणाय संस्कारत्वान्येति जातिविशेषणम् । ज्ञानत्वमादाय तद्वैजाति-
व्याप्तिरिति वहिरिन्द्रियग्राह्येति जातिविशेषणम् । गुणत्वादिकमादाय दोष-
तादवस्थमिति गुणत्वव्याप्येति । गुणत्वयून्यान्त्योन्माभावस्य रूपादौ वहिरिन्द्रिय-

व्यादी सङ्कीर्येत । अणु तर्हि पृथिवीत्याद्यनेकनिव-
 न्ननप्रवृत्तिरेव भूतशब्दोऽक्षादिवदिति चेत् । न । एक-
 निमित्तत्वे सम्भवति अनेकार्थत्वकल्पनानवकाशात् ।
 तस्माद्भोक्तव्याश्रयतया भूतानि सिद्धानि प्रसिद्धानीति
 भूतानीत्युच्यन्ते । इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोपादान-
 कारणात्वम् । तच्च नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नभेदकल्पन-
 योपपादनीयम् । अन्यथा भूतेभ्य इति पञ्चमी समान-
 तन्त्रे स्वतन्त्रे च मनस एतद्वैधर्म्यं न स्यात् ।

अस्त्विति । तथाच न पक्षमाधर्म्यमिकं भूतत्वमिति भावः ।
 श्रोत्रमित्यत्वादाकाशे स्वरूपमिदं निराकरोति तच्चेति । अन्य-
 र्थिति । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि इन्द्रियाणि भूतेभ्य इति
 न्यायसूत्रे पञ्चेन्द्रियाणां भूतोपादेयत्वम् । इह तु पृथिव्यादिपञ्चा-
 नाभिन्द्रियोपादानत्वं मनोवैधर्म्यमुक्तं तत्र स्यात् । मनसोऽपि
 आकाशतुल्यत्वादित्यर्थः ।

प्राज्ञस्य ज्ञानादावपि वृत्तेरात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय जातिपदं समवेतमात्रपरम
 संयोगत्वमादायातिव्याप्तेराह विशेषेति । नन्येतदप्रयोजकमत आह व्यवहारेति
 यद्यप्येवं घटत्वमपि नाना न स्यान्नाहभोवर्णघटादिमाधारणोपाधिनैव व्यवहार-
 न्यथामिदं तत्राप्येतन्मते तत्रापीष्टावन्तिरेव । अतएव संस्थानविशेषैकार्थसम-
 प्रायि दव्यत्वमेव घटत्वमित्युक्तं कसुमाङ्गनिप्रकाशे । केचित्तत्प्राध्यप्रतिमत्त्वानेऽपि
 घटोऽयमिति वारंस्त तदप्रतिमत्त्वानि नन्तेऽप्य तत् घानास्तीति विशेषोक्तव्याहुः ।

प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थी वा । तथाच मनोव्यव-
च्छेदाय सन्निधिसिद्धं बाह्यपदमनुसञ्जनीयम् । बाह्यै-
कैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । बाह्यनानात्मगुणग्रा-
हिणा एकैकेन प्रतिनियतेनैन्द्रियेण साक्षात्कारिज्ञान-

नन्ववच्छेदिका कर्णगोष्ठीर्नामैन्द्रियमवच्छेद्यज्ञाजन्यमेवेत्यत
आह । प्रकृतिशब्द इति । यद्यप्येतद्व्यापकं तथापि
बहिरिन्द्रियवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् । अनात्मिति ।
(१०५) अनामगुणग्राहकत्वं मनस्यपीत्यात्मगुणग्राहकेत्यर्थः ।

(१०५) आत्मगुणेति । अत्र गुणपदमनावश्यम् । यथायुतस्य परमाण्वा
द्यतिव्याप्रेराह । द्रव्यग्राहकेति । संयोगत्वादित्जातिमादायात्माद्यतिव्याप्रेराह
ग्राह्यान्मम जातिविशेषणम् । गुणविशेषणत्वे तादृशत्वसंयोगवृत्तिर्भूतसंयोग
त्वादित्जातिनिवन्धनातिव्यापितादवस्थ्यात् । द्रव्यग्राहकेत्यपि तदर्थमेव । द्रव्य-
ग्राहकेन्द्रियाणि वक्तुंस्वप्नानां तदग्राह्यत्वं न रूपत्वादादित्यव्याप्तिरित्यत उक्तं
यावदिति । तत्र विशेषाभावस्य प्रत्येकग्राह्यत्वेऽपि सत्त्वात्माव्याप्तिः । द्रव्य-
ग्राहकयावदग्राह्यत्वं संयोगत्वेऽपि तस्य द्रव्यग्राहकमन्त्रिकपुण्यव्यक्तिविशेषाग्राह्य-
त्वात् । एवञ्च पूर्ववत् आत्मादौ धर्मात्वादित्जातिमादायातिव्याप्रेराहेन्द्रिय-
ग्राह्येति । ज्ञानत्वादिकमादायातिव्याप्रेराह बहिरिति । प्रसात्य जातिनिवन्ध-
नातिव्याप्रेराह गुणत्वव्याप्तेति । गुणवृत्तिपदं यद्यस्ति तदा स्वरूपनिर्वचनम् ।
जातिपदञ्चागुतिनागिनिशेषगुणत्वपृथग्यवसादाय ज्ञानादिभेदग्राह्येतिव्याप्ति-
कारणाय । तस्येगज्ञानादिमात्रवृत्तियेनोक्तरूपत्वात् । यद्यप्येवमप्यभिप्रेतगुणपदं
व्यर्थमेव तथापि तादृशगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तादृशजातिमहण्यर्थं चेति
साधर्म्यादयं बोध्यम् ।

परमाण्वादित्यव्याप्रेराह । सङ्ख्याश्रयेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय ग्राह्यान्

साधनेन ग्राह्या ग्रहणयोग्या ये गुणा गन्धादयः पर-
स्परं विशेषा व्यवच्छेदहेतवः तद्वत्त्वम् । अत्र विवक्षा-
भेदेन बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वं बाह्येन्द्रियग्राह्य-
विशेषगुणवत्त्वं वेति बोद्धव्यम् । चतुर्णां पृथिव्यप्-
तेजोवायूनां द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वम् ।
स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायः । उपलक्षणञ्चेतत् । अवा-

नन्वेकैकेति विशेषणं व्यर्थं विशेष्यस्यैव प्रकृतोपयोगादित्यत
आह । अत्रेति । द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यरहिरिन्द्रिय-
ग्राह्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः । बाह्येन्द्रियेति ।
महत्त्वाश्रयेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्व-
मित्यर्थः । द्रव्यजनकत्वमदृष्टादावतिव्याप्तमित्यत आह । द्रव्यसम-
वायीति । न चान्यावयवित्यव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति-
द्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यथीत् । अवान्तरिति । जन्वानुत्व-

गुणविशेषणम् । न तु पूर्वज्जातिविशेषणम् । संस्कारत्वमादाय भावना-
साधारण्येनात्मन्यतिव्याप्तेर्महत्वाश्रयग्राह्यत्वमिच्छादावपीति दोषतादवस्थितमित्यत
आह । इन्द्रियेति । संयोगत्वमादाय दोषतादवस्थितादह विशेषेति । सत्ता-
मादायातिव्याप्तेराह गुणत्वव्याप्येति । गुणत्वशून्यान्त्यत्वमादाय ज्ञानादिमाधार-
गत्यादात्मन्यतिव्याप्तिप्रारणाय जातिपदम् । गुणपदञ्च पूर्ववत् ।

द्रव्यसमवायीति । संयोगादिसमवायित्वं कालादावपीति प्रथमद्रव्यपदम् ।
द्रव्यनिमित्तकारणं तत्रैवेति समवायीति । तादृशद्रव्यत्वसत्त्वात् तत्रैवातिव्याप्ते-
रिति चरमद्रव्यपदं व्यर्थम् । तथापि द्रव्यसमवायिकारणत्वं द्रव्यनिमित्तकारणा-
समवायिकारणभिन्नकारणत्वमित्यदोषः । षटाव्याप्तेर्जातिगर्भमाह । जन्वानु-

न्तराणुत्वमहत्त्वं स्थितस्थापकसंस्कारयोगः शरीरा-
रम्भकत्वञ्चेति द्रष्टव्यम् ।

तयाणां पृथिव्यप्तेजसाम् । प्रत्यक्षत्वं बाह्येन्द्रिय-
ग्राह्यत्वम् । रूपवत्त्वं रूपसमवायः । द्रवत्ववत्त्वं द्रव-
त्वसमवायः । सम्भाव्यते चैतत् द्वयोः पृथिव्युदकयोः ।
गुरुत्वं तत्कार्यं पतनञ्च, रसवत्त्वं रसो माधुर्यादिः

वदृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । एवमवान्तरमहत्त्वमपि
निर्वाच्यम् । शरीरेति । शरीरारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व-
मित्यर्थः ।

आत्मवृत्त्यर्थमाह बाह्येति । (१०६) बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षवृत्ति
द्रव्यत्वापरजातिमत्त्वमित्यर्थः । घटाद्यव्याप्तिनिरासायाह । सम्भा-
व्यते इति । द्रव्यत्ववदृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तत्-
कार्यमिति ।

त्येति । यद्यपि जन्यवृत्ति-तादृगजातिमत्त्वमित्येवास्तु तथापि यथोक्तविशेषण
विशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । जन्यपदं मनस्यतिव्याप्तिप्रवारणाय ।

द्रव्यत्वमादायार्तिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वकालान्यतरत्वमादाय
कालातिव्याप्तेराह जातीति । घटाद्यव्याप्तेरन्यथाह । शरीरेति । शरीर-
समवायिकारणवृत्तीत्यर्थः । यद्यपि शरीरवृत्तीत्येव युक्तं तथापि तत्रैव तात्पर्य-
मित्येके । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यमित्यन्ये । एतच्चोपलक्षणम् ।
इन्द्रियारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यपि ध्येयम् ।

(१०६) परमाणाव्याप्तेरन्यथा व्युत्पद्यते । बाह्येन्द्रियेति । बाह्यपदमात्म-

तद्वत्त्वम् । आलोकप्रकाशत्वम् अभास्वरूपत्वञ्चेति
 चार्थः । भूतात्मनां पृथिव्यादीनां पञ्चानामात्मनाञ्च
 वैशेषिकगुणवत्त्वं स्वाश्रयव्यवच्छेदोपयिकावान्तरसा-
 मान्यविशेषवतो वैशेषिका गुणा रूपादयो बहुधा-

ननु पतनमधःसंयोगफलिका क्रिया यदि तदा तेजस्यति-
 प्रसङ्गः । अथ गुरुत्वममवायिकारणिका क्रिया तदा गुरुत्वस्यैव
 साधर्म्यं व्यर्थमधिकम् । मैवम् । गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वव्याप्य-
 जातिमतः पतनस्य विवक्षितत्वात् । आलोकेति ।

नन्वेतदालोकेतिव्यापकं विषयतया तत्पत्यन्ते तस्यापि हेतु-
 त्वात् । न चालोकान्यत्वेन विशेष्यं परमागवाद्यव्यापकत्वात् । न ।
 (१०७) आलोकान्यत्वे सति तज्जन्यप्रत्यक्षविषयद्रव्यवृत्तिद्रव्यत्वा-
 परजातिमत्त्वस्योभिप्रेतत्वात् । स्वाश्रयेति । स्वाश्रयसमानाधि-

न्यतिव्याप्तिशरणाय । विशेषगुणत्वादिकमुपाधिसुपादायातिव्याप्तेराह । जातीति ।
 प्रत्यक्षपदं लौकिकप्रत्यक्षपरम् । द्रव्यत्ववद्भूतीति । गुरुत्विति । न चात्रापि
 गुरुत्वस्यैव गमकत्वे शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पतनत्वव्याप्यजातिविशेषतः पतनस्य
 विवक्षितत्वात् । तत्परिचयार्थं गुरुत्वप्रयोज्येत्युक्तम् । ननु तस्यापि हेतुप्रवेश
 इति । यद्यपि तादृशमपि पतनमव्यापकं तादृशपतनसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
 जातिमत्त्वं लक्षणम् ।

(१०७) आलोकान्यत्वे सतीति । सत्यलमालोकशरणाय । आत्मशरणाय
 तज्जन्येति । आलोकजन्येत्यर्थः । आलोकपदञ्चात्र न तेजःपरं किन्तु प्रभासात्-
 परम् । तेन तेजसशरीरजन्यप्रत्यक्षविषयात्मनि नातिव्याप्तिः । प्रत्यक्षपदं लौकिक-

दयश्च तद्वत्त्वम् । उपलक्षणञ्चेतत् । प्रत्यक्षगुणवत्त्व-
ञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वम् ।
संख्यामात्रेण साधर्मीमेतत् । न तु गुणा विंश-

करणद्रव्यविभाजकोपाध्यत्यन्ताभावममानाधिकरणगुणवृत्तिगुण-
त्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्वमित्यर्थः । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षगुणवद्-
वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः ।

प्रत्यक्षपरम् । द्रव्यपदं व्यर्थम् । सत्ताभादायातिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्येति ।
स्वर्गवत्त्वादावतिव्याप्तेराह । जातीति ।

स्वाश्रयेति । स्वगन्धत्वादि तदाश्रयो गन्धादिः तत्त्वमानाधिकरण तद्वर्णो-
पाधिः पृथिवीत्वादित्यन्ताभावो जलादौ तत्त्वमानाधिकरण गुणार्थनिगन्ध-
त्वादिति तद्वत्त्वं विशेषगुणत्वं तदाश्रयत्वञ्च वैशेषिकगुणवत्त्वं क्षित्यादीनां साधर्मी-
मित्यर्थः । रूपादेश्च यद्यपि रूपत्वादिना तथात्वं तथापि नीलत्वादिना तथात्वम् ।
जनादिरूपेऽपि रूपत्वव्याप्यजातिविशेषस्य सत्त्वात् । गुणवृत्तीति गुणपदं व्यर्थम् ।
गुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यपदयोरन्यतरानभिन्नं लक्षणद्वयम् । मनोवेगत्वाद्युपाधिसादा-
यातिव्याप्तेराह । जातीति ।

ननु निर्विपर्ययोऽपि सुवर्णद्रव्यमात्रनिष्ठजात्यभ्युपगमान् सुवर्णद्रव्ये पतन-
वैलक्षण्यानुनेयजातिविशेषातिगुणत्वे च विशेषगुणलक्षणमतिव्याप्तिमिति चेत् ।
भ्रान्तोऽसि । न ह्यत्र विशेषगुणलक्षणं प्रकृतं किन्तु पृथिव्यादिषट्कैतरभेद-
साधकतया विशेषगुणवत्त्वं निरुक्तं तत्र नोक्तदोषः । प्रत्युत तद्व्यावर्तकविशेषणो-
पादाने व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । यदातु विशेषगुणलक्षणजिज्ञासा तदा तद्विश्लेष-
विशेषितमेतदेव लक्षणं सुवचमिति । परमाणवव्याप्तेराह । प्रत्यक्षगुणवद्वृत्तीति ।
प्रत्यक्षपदं सर्वत्र गौरीयनखजपरम् । पदार्थविभाजकद्रव्यत्वभादायातिव्याप्तेराह ।
द्रव्येति ।

षतो विवक्षिताः । सम्भावितञ्चेतत् साधर्म्यं न तु व्यापकम् । परमेश्वरात्मन्यसम्भवात् । तानग्रे गणयिष्यति । आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् । क्षणिका आशुतरविनाशिनः एकदेशवृत्तयो व्याप्यवृत्तयो विशेषा ये स्वाश्रयव्यवच्छेदाय गुणा स्तद्वत्त्वम् । अत्रापि विवक्षाभेदादेकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । आकाशे तादृशो गुणः शब्दः । आत्मनि बुद्ध्यादिः ।

संख्यामात्रेणेति । (१०८) उष्णस्पर्शसमानाधिकरणप्रत्यक्षद्रव्यवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिसमानाधिकरणगुणत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते दोषमाह । नत्विति । सम्भावना योग्यता सा च निरुक्तरूपेव । क्षणिकत्वस्यानङ्गीकारादाह । आशुतरिति । क्षणचतुष्टयाव्यापका इत्यर्थः । यदा विभुप्रत्यक्षगुणवत्त्वं निरवयवेन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वं वा विवक्षितम् । द्वित्वाद्याशुतरविनाशिगुणवत्त्वं क्षित्यादेरपीत्यत उक्तम् एकदेशेति । एकदेशवृत्तिसंयोगवत्त्वमन्यत्रापीत्यत उक्तं क्षणिकेति । अव्याप्येति । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । समुदितविवक्षायामन्य-

(१०८) गुणे संख्या नास्तीत्यन्यथा व्याचष्टे । उच्यते । तेजोवारणाद्योष्णस्पर्शसमानाधिकरणेति तादृशजातिसमानाधिकरणगुणविशेषणम् । नतु तादृशजातिविशेषणम् । तादृशजातिमत्त्वस्यैव विशेषगुणत्वे विशेषधैर्यव्यापत्तेः । द्रव्यत्व-

दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वम् । सङ्ख्यापरिमाणपृथ-
क्त्वसंयोगविभागाः पञ्चैव गुणाः दिशि काले च
सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वम् । तत्समवतद्वित्त्व-

तरविशेषणवैयर्थ्यमागङ्गाह । अत्रापीति । क्षणिकविशेषेति ।
न चेखरात्मन्यस्यापि । क्षणिकविशेषगुणपदवृत्तिद्रव्यविभाजको
पाधिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । संख्यादिपञ्चवत्त्वं द्रव्यमात्रस्येत्यत
आह । पञ्चैवेति । विशेषगुणगुण्यविभुत्वमित्यर्थः ।

व्याप्यपदवैयर्थ्यापत्तेः । यद्योक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । वात्स्यायि-
व्याप्तेराह । प्रत्यक्षद्रव्यवृत्तीति । द्रव्यपदमत्र अर्थम् । सत्तामादायातिव्याप्ते-
राह । द्रव्यत्वव्याप्तेति । घटाकाशान्यतरत्वमादायाकाशवृत्तिव्याप्तिप्रवारणाय ।
जातंति । तादृशघटत्वजातिममानाधिकरणघटाकाशान्यतरत्वसत्त्वादाकाशवृत्ति-
व्याप्तेराह । गुणेति । अद्विष्टगुणेत्यर्थः । तेन घटाकाशसंयोगादिकर्मादाय न
दोषतादवस्थम् । निरुक्तस्य तत्र सत्त्वादाह । यथायत इति । चतुर्थजगद्वृत्ति-
ध्वंसप्रतियोगिन इत्यर्थः ।

विस्थिति । विभुत्वे सति प्रत्यक्षगुणवत्त्वमित्यर्थः । तस्मान्निश्चित घटाद्याति-
व्याप्तिप्रवारणाय । कालाद्यातिव्याप्तिप्रवारणाय प्रत्यक्षेति । सत्तामादाय दोष
तादवस्थ्यादुक्तं गुणेति । प्रत्यक्षगुणवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वे अर्थिमभाग
तात्पर्यम् । तेन न परमेश्वरात्मन्यस्यापि । एवमग्रेऽपि । निरवयवेति । इन्द्रिय
त्वेन साच्छक्यं विशिष्टतम । तेन मनोयाह्निरूपादिकमादाय नातिव्याप्तिः ।

क्षणिकेति । क्षणिकत्वावच्छेदकजातिमद्विशेषगुणपदवृत्तीत्यर्थः । तेन चतुर्थ
क्षणे रूपादिनाशसम्भवापि नातिव्याप्तिः । द्वित्यादिकमादायातिव्याप्तेराह ।
द्रव्येति । गुणे पञ्चत्वं नास्त्येव सत्त्वे या अक्षिभेदानामनन्तत्वात् पञ्चव्यवधारण-
समुत्पत्तिमित्यन्यथा लक्षणमाह । विशेषेति । नित्यविभोरेति । देशिककालिकान्यस्य-
व्यतिरेकाभावादिति भावः ।

पृथक्त्वादि संयोगविभागवर्जं सर्वान्युत्पत्तिमन्ति गृह्यन्ते
तेषां निमित्तकारणं दिक्कालौ । न हि दिक्कालान-
पेक्षं किञ्चिदुत्पद्यते । तथाच व्यपदिश्यन्ते इहेदानीं
जात इति । गृहे जातो गोष्ठे जात इत्यनिमित्तमपि

तथाचेति । नन्वेतावता न कारणत्वमिदं । इह गवि गोत्व-
मित्यादौ व्यभिचारादिदानीमित्यनेन कालावच्छेदकसूर्यस्य
स्यन्दादेरेव विषयीकरणात् । न चहेदानीं जात इत्युत्पत्तिं प्रत्या-
धारताप्रतीति वीधकं विना कारणत्वमिह कपाले घटो जात इति
वदिति वाच्यम् । उपाधेरेव तथात्वे नित्यविभोः कारणत्वे माना-
भावात् । मैवम् । उपाधेरनुगतत्वेनानुगतकारणोक्तेर्विप्रत्ययस्य
दिक्कालयोरेव विग्रहान्तेः । न चाकाश एव तदापत्तिः । (१०६)
अभिन्नतन्तुहेतुकद्रव्यगुणकर्मभिन्नं यावत्कार्यं निरवयववन्न्द्रियग्राह्य-

उपाधेरिति । ननु नित्यविभो कालस्य कारणत्वेऽपि कालोपाधीनामवश्यं
कारणत्वमित्यावश्यकत्वात्तावदाह तेषामेव हेतुत्वमस्ति । नयाननुगमः कालो-
पाधित्वेनानुगमात् । अन्यथा तदवच्छिन्नकालत्वमप्यनुगतं न स्यादिति चेन्न ।
उत्पन्नाधिकरणत्वेन प्रतीयमानताया उभयत्रापि विशेषादुभयोरपि कारणत्वा-
दित्याहुः ।

(१०६) अभिन्नेति । भिन्नान्तमत्र पञ्चभिन्नस्यैव दृष्टान्तत्वमिति मते दृष्टान्ता-
र्थम् । न चाभिन्नतन्तुहेतुकं द्रव्यमसिद्धमसमवायिकारणसंयोगादिति वाच्यम् ।
अंगुष्ठसंयोगस्यैव कारणैकार्थप्रत्यासन्नत्वेनासमवायिकारणत्वमिति मतावलम्बनाय
वा घटमात्रसमवेतरूपार्दिभावपक्षत्वे घटजन्यत्वेन सिद्धसाधनधारणाय याव-

गेहादि व्यपदिश्यत इति चेन्न । तस्याप्यधिकरणतया
निमित्तत्वात् । न ह्यधिकरणमकारणकमिति ।

विशेषगुणजातीयशून्यसाधारणद्रव्यजन्यं कार्यत्वात् सम्मतवदित्य-
नुमानात् । टिक्ममवेतभिन्नं कार्यं पक्षोक्तत्वं कार्यत्वाद् टिग्
जन्यत्वं साध्यमित्याहुः ।

इति । आत्माकाशजन्यत्वेनार्थान्तरवारणाय सूच्यान्तम् । दृष्टान्तामिद्विवार-
णाय निरवयवंन्द्रियप्राप्तेति । इन्द्रियत्वेनाप्राप्तकता विवक्षिता । तेन तन्तु-
गन्धादे र्मनोप्राप्ततया न दोषतादवस्थम् । मनोप्राप्त्यात्मैकत्वजातीयगुणकाले
सत्त्वाद् धो दृष्टान्तामिद्विवक्ष्यत उक्तं विशेषेति । ईश्वरेणार्थान्तरवारणाय जातीय-
येति । साक्षात्तु गुणत्वयाप्यजात्या बोध्यम् । मनसार्थान्तरवारणाय साधार-
णेति । एकस्त्वर्थः मनस्तत्त्वेनैकमिति नोक्तदोषः । न चैवमथैकेन केनचित्स्मन-
सार्थान्तरविनिर्गमनाभावेन प्रमाणाभावेन च जनकत्वे बाधत । इह तत्पक्ष्यधि-
करणतया प्रतीयमानत्वेन बाधाभावादित्याहुः । ईश्वरज्ञानेनार्थान्तरवारणाय
द्रव्येति ।

ननु च तत्तद्द्रव्यादित्वस्य तत्तद्द्रव्यजन्यतयार्थान्तरमिति वाच्यम् । लाघवेन
पक्षोभूततावत्कार्यजनकभूतस्यैकस्य सिद्धेः । न चैवं दृष्टान्तोभूतद्रव्यादित्वजन-
कत्वं तस्य न स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गकार्यत्वेन तत्वापि तज्जन्यत्वानुगमात् ।
यथैवमपि टिक्कालयोरन्यतरसिद्धराथन्यथासिद्धिरित्यभयोरुक्तसाधर्म्यार्थासिद्धि-
स्तथापि टिग्मभिन्नेति विशेषणात् टिगस्तत्कारणत्वं साध्यम् । न चैवमभयभिन्नत्व-
विशेषणात् तदतिरिक्तसिद्धिरेवञ्च तदतिरिक्तसिद्धिरपीति वाच्यम् । विपक्षे
बाधकाभावात् । प्रकृते त्विष्टेदानीं जातमित्यधिकरणताप्रतीतिरेव विपक्ष-
बाधिकेति ।

टिक्ममवेतभिन्नमिति । पक्षभिन्नमिति पक्षभिन्नदृष्टान्तनाभाय । सम्प्रदाय-
मते व्यंशतः सिद्धसाधनवारणाय च भिन्नानं पक्षविशेषणम् । अत्रच टिक्ममवेत-

यद्येवं सम्प्रदानत्वेनादृष्टद्वाराधिष्ठातृतया चात्म-
नामपि सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमप्यस्ति तत्कथ-
मनयोरिवोपन्यास इति चेत् सत्यम् । अधिकरणतया
तु सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वं विवक्षितम् । यथा हि दिक्का-
लोपाध्यधिकरणा सर्वस्योत्पत्तिः नैवमात्मौपाध्यधि-
करणेति । परत्वापरत्वानुमेयत्वञ्चेति चार्थः । क्षिति-

सम्प्रदानत्वेनेति । क्वचित् सम्प्रदानत्वेन क्वचिददृष्टद्वारा (११०)
क्वचिदधिष्ठातृतयेत्यर्थः । परत्वेति । परत्वाममवायिकारणसंयो-
गाद्ययविभुत्वमित्यर्थः । एवमपरत्वेऽपि । नैमित्तिकं यदि स
कारणमुच्येत तदा सांमिदिकमपि द्रवत्वं तथेत्यन्यथा व्याचष्टे ।
अग्नीति । तेज इत्यर्थः । तेजःसंयोगाममवायिकारणद्रवत्ववद्भूति-
द्रव्यत्वमात्तादृशाप्यजातिमत्त्वमत्र विवक्षितम् । अतो नाव्याप्य-
तिव्याप्ती ।

त्वमुपाधिः । न च दिग्जन्ये तद्वृत्तिमंयोगध्वंसादौ साध्याध्याप्तिः दिग्वृत्तित्व-
स्योपाधित्वे वा कार्यमात्रस्यैव तथात्वेन साधनव्यापकत्वमिति वाच्यम् । समवेतत्व-
रूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाच्च ।

किञ्च यथाश्रुतं संयोगादिध्वंसवशातः सिद्धसाधनम् । दिग्वृत्तित्वभिन्नत्व-
विवक्षतया पक्षतारक्ष्येदकामसिद्धिरित्यपि नास्वरसोद्भावनमिति । तच्चोपलक्षणमेव ।
कालजन्यत्वमपि साध्यमित्यपि बोध्यम् ।

(११०) क्वचिदधिष्ठातृतयेति । ईश्वरात्मनीत्यर्थः । परत्वानुमेयत्वं तत्त्वाम-
परादावतिव्याप्तिमित्यन्यथा व्याचष्टे । परत्वेति । परत्वकारणादृष्ट यदात्मसंयोगा-
द्ययत्वमात्मनीत्यत उक्तमसमवायीति । पिण्डोऽतिव्याप्तिप्रशरणाय विभुपदम् ।

तेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वयोगः । अग्निसंयोगत् निमि-
त्तादुत्पद्यते यत् द्रवत्वं तत्समवायः । सुवर्णादौ तेजसे
घृतादौ पार्थिवे एवं विपर्ययात् सर्वत्र साधर्मी
वैधर्मीञ्च वाच्यमिति । एवमनेन न्यायेन साधर्मी
यत् तदेव विपर्ययाद्वावृत्तेर्वैधर्मी वैधर्मी यत् तदेव
विपर्ययादनुवृत्तेः साधर्मीम् । अथवा साधर्माविप-

नन्वभिधेयत्वादेः साधर्मीस्य केवलान्वयित्वात् न विपर्यय-
इत्यत आह व्यावृत्तेरिति । यदन्यतो व्यावृत्तं साधर्मी
तदेव स्वाययाव्यावृत्तधीहेतुत्वात् वैधर्मी वाच्यमती नोक्तदीप
इत्यर्थः । वैधर्मी तु विपर्ययादित्यत्र नायमर्थ इत्याह । अनुवृत्ते
रिति । वैधर्मी यदनैकवृत्ति तदेवानुगतधीहेतुत्वात् साधर्मी

संयोगपदं स्वरूपनिर्वाचनम् । न च दैशिककालिकोभयपरत्याद्यनुगतजाल्यनभ्युपग-
मादननुगम इति वाच्यम् । उभयापरत्वान्यनिमित्तनाश्रयमात्रवृत्तिगुणत्वमाज्ञा-
ह्याप्यजातिमत्त्वम् । उभयपरत्वान्यतादृशजातिभेदपरत्वमिति विवक्षितत्वात् ।
यदि च परत्वानुमेयत्वमेकमेव साधर्मीप्रमभिमतं तदा अपरत्वादिव्यावृत्तकमन्यत्व-
पर्यन्तं न देयम् । तेजःसंयोगेति । अत्र तेज पदं व्यर्थमित्येकं । तेजःसंयोगा-
समवायिकारणत्वेन तत्प्रयोज्यजातिरेवोपलक्षितेत्यन्ये । अदृष्टवदात्मसंयोगकार-
णकं सासिद्धिकद्रवत्येवोपास्यतिव्याप्तिवारणाय असमवायाति । यदि तेज पदप्रयोग-
स्तदा असमवायीति न देयम् । एवञ्च लक्षणद्वये तात्पर्यम् । संयोगजसंयोगमा-
दायातिव्याप्तिवारणाय ब्रुवत्येति । साक्षात्ताद यद्यस्ति तदा भेदेन व्याप्यत्वबोध-
नायातो नाव्याप्यतिव्याप्तीति । यदि तादृशद्रवत्यस्तत्त्वमुच्यते तदा घटाद्यव्याप्तिः
स्यात् । यदि च द्रवत्वबहुतोन्मादिकमेव क्रियेत तदा जज्ञेतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ।

र्य्योऽप्यन्यस्मात् साधर्म्माम् । वैधर्म्माविपर्य्ययोऽप्य-
न्यस्माद्वैधर्म्माम् । स्वयमूहित्वा वाच्यमध्यापकेन ग्राह्यं
शिष्यैरिति ।

तद्यथा गन्धवती वैधर्म्मा वक्ष्यति । तद्विपर्य्यया-
न्निर्गन्धत्वमवादीनां साधर्म्माम् । उक्तं जलभृम्योः सा-
धर्म्मा गुरुत्वं रसवत्त्वञ्च । तद्विपर्य्ययादितरभ्यो वै-
धर्म्माम् । विपर्य्ययस्त्वितरिषां तेजःप्रभृतीनां साधर्म्मा

मित्यर्थः । अतो नैकव्यक्तिके वैधर्म्मं व्यभिचारः । प्रायिकत्वे-
नेतदुक्तमित्यप्याहुः । साधर्म्माविपर्य्ययोऽप्यन्यस्मात् साधर्म्मा-
मित्यत्र वैधर्म्माच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यस्मादिति ल्यप्लोपे पञ्चमी ।
अन्यं प्राप्य साधर्म्मामित्यर्थः । वैधर्म्माविपर्य्ययोऽप्यन्यस्मात्
वैधर्म्मामित्यत्र साधर्म्मामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

तत्र वैधर्म्मा यत् तदेवेत्यत्रोदाहरति । तद् यथेति । तद्वत्त्व-
वत्त्वं वैधर्म्मा विपर्य्ययादनुवृत्तेः पृथिवीनां साधर्म्मा वाच्यमि-
त्यर्थः । वैधर्म्माविपर्य्ययोऽपीत्यत्रोदाहरति । निर्गन्धत्वमिति ।
अत्रापि तद्विपर्य्ययादिति योज्यम् । विपर्य्ययात् पृथिवीतो
व्यावृत्तेः । तदपेक्षया वैधर्म्मामेव निर्गन्धवत्त्वं जलादीनां साधर्म्मा
मित्यर्थः । साधर्म्मा यत् तदेवेत्यत्रोदाहरति । उक्तमिति ।
गुरुत्वादिकं यत्साधर्म्मा मुक्तं तदेवान्यापेक्षया वैधर्म्मा वाच्यमित्यर्थः ।
साधर्म्माविपर्य्ययोऽपीत्यत्रोदाहरति । विपर्य्ययस्त्विति । गुरुत्वा-

गुरुत्वं नीरसत्वञ्च । एवमात्मानं विहाय परार्थत्वमचेत-
नत्वम् । मनो विहायानन्तःकरणत्वमननुकरणत्वञ्च ।
अग्निो विहाय निःस्नेहत्वमक्लेदत्वञ्च । तेजो विहायानु-
ष्णात्वमदाहकत्वञ्च । जलज्योतिरनिलानामपाकजम्पर्श-
वत्त्वम् । जलज्योतिषोरपाकजरूपवत्त्वम् । दिक्काल-
मनसां वैशेषिकगुणं विरहः । वायुकाशदिक्कालमनसा

देरुक्तमाधर्म्यस्य विपर्ययो यदगुरुत्वादिकं तदेवेतरेषां जलभूम्य-
पेक्षया वैधर्म्यं वाच्यमित्यर्थः । परार्थत्वं (१११) भोगानधिकर-
णत्वमित्यर्थः । अनन्तरिति । आत्मग्राहकंन्द्रियान्यद्रव्यत्वमित्यर्थः ।
अक्लेदत्वमिति । सामिदिकद्रवत्वविरहिद्रवत्वमित्यर्थः । वाय्वा-
काशेति । प्रत्यक्षद्रव्यावृत्तिद्रव्यत्वमाज्ञादाप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः ।

(१११) ननु परार्थत्वं परप्रयोजनत्वं यदि तदा कालादावव्याप्तिः । परप्रयो-
जनहेतुत्वं चेत्, तदात्मन्यतिव्याप्तिरित्यन्यथा व्याचष्टे । भोगेति । भोगास-
थायित्वमित्यर्थस्तेन शरीरे नाव्याप्तिः । न चेश्वरेऽतिव्याप्तिः । भोगाधिकरण-
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यज्ञाननधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वादित्येके । भोगपदं मुख्यादि-
साक्षात्कारपरं न चेश्वरेऽपीति नोक्तदोष इत्यपरे । वस्तुता व्यर्थविशेषणताभयं
साक्षात्कारभावपरमेव तदिति नोक्तदोषः । अचेतनत्वमित्यत्र च ज्ञानानधि-
करणत्वं विवक्षितम् । ज्ञानत्वसाक्षात्कारत्वज्ञान्योश्च भेद इति नाविशेष इति ।
यत्स्यात्मानं विहायेत्यत्रापदं संसारपरमितीश्वरस्यापि लक्ष्यत्वाद्नोक्तदोष इति ।
तच्च । एवमयचेतनत्वमित्यत्राव्याप्यपत्तेः ।

नन्वन्तःकरणं मनस्तथाच मनोऽन्यस्य साधर्म्यं मनोऽन्यत्वं इति हेतुपक्षता-
वच्छेदकयोरभेदे क्षेत्रभेदानुमानमित्यन्यथा व्याचष्टे । आक्षेपितः । पृथिवीपर-

मतीन्द्रियत्वम् । आत्ममनसोः शरीरावच्छेदेनैव वृत्ति-

आत्ममनसोरिति । शरीरावच्छेदः शरीरसंयोगविशेषः वृत्ति-
लाभो भोगजनकत्वं तच्चात्ममवायिकारणत्वम् । तेन भोगात्म-
वायिकारणसंयोगाश्रयत्वमित्यर्थः । शरीरतत्संयोगौ च निमित्त-
कारणं इति नातिव्याप्तिः । यदा निरवयवत्वे सति ज्ञानहेतु
शरीरसंयोगवत्त्वमित्यर्थः ।

ननु वैधर्म्यं विपक्षव्यावृत्तौ धर्मो लक्षणमित्युच्यते । तत्र
कालान्यपदार्थलक्षणानि जात्युपाधिरूपाणि सर्वाणि कालेऽति
व्यापकानि अलक्ष्ये काले गतत्वात् । न हि पृथिवीत्वादयो रूपा-
दयो वा न काले इदानीं पृथिवीत्वादिकमित्यनुभवात् । यदि
कालावच्छेदका उपाधय एवेदानीं इति गृह्यन्ते तदा तत्रैवाति-

माणादावतिव्याप्तेराह । प्रत्यजेति । प्रत्यक्षादतीत्येव विवक्षितम् । द्रव्यपदम-
किञ्चित्करम् । अत्र द्रव्यत्वमात्रादप्यजातिपदं द्रव्यसाक्षाद्भिभाजकोपाधिपरम् ।
तेन कालादौ तादृशजात्यभावाच्चाव्याप्तिः ।

भोगात्ममवायोति । भोगपदं ज्ञानपरमतो न व्याप्त्योर्विशेषणत्वमित्येके ।
भोगत्वं जातिरिति नोक्तदोषः इत्यन्ये । संयोगपदं स्वरूपनिर्वचनम् । ईश्वरात्म-
लक्ष्यत्वे तादृशसंयोगाश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्यम् । एवमप्येऽपि ।
कार्यकार्यत्वसमूहतया शरीरात्मसंयोगोऽप्यसमवायिकारणमेवेति यदि ब्रूयात्
तदा लक्षणान्तरमाह । यद्वेति । प्राणाद्यतिव्याप्तेराह सत्यन्तम् ।

ननु शरीरपदं व्यर्थम् । न च मनःसंयोगवति ओत्वेऽतिव्याप्तिशरणाय
तदिति वाच्यम् । शरीरेन्द्रियसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेन दोषतादवस्थापत्तेरिति
चेन्न । यन्मतं शरीरेन्द्रियसंयोगस्य न हेतुत्वं तन्मतमोक्तत्वादित्येके । ओत्वा-
न्यत्वे सतीति विशेषणाच्च तत्तातिव्याप्तिं रोषञ्च शरीरपदमुपरिष्ठाकमित्यन्ये ।

लाभः । वायादीनां नीरूपत्वम् । आकाशादीनां स्पर्श
शून्यत्वम् । कालादीनामभूतत्वमित्यादि ।

तदेवमुक्तैर्द्रव्यत्वादिभिर्द्रव्यमितरस्यैव विवक्षितम् ।
न तु मध्यवृत्तिभिरन्यविशेषवत्त्वादिभिरव्याप्तिः । नापि
व्याप्तिः । नैव तेषां कालममवायादिति चेन्न । तस्यापि तत्र
भावात् । इदानीं समवाय इत्यनुभवात् । यत्वाङ्गः । समवायादे
स्तत्र वृत्तावपि पृथिवीत्वादितिः कालस्य न समवायरूपः
सम्बन्धः । पृथिवीत्वादिसमवाययोर्हि कालं वृत्तिः न तु पृथिवी
त्वादिकालयोः समवायः सम्बन्धः । प्रतीतिर्नैलजगत्स्थस्य (११२)
सर्वमिदत्वात् ।

न च काललक्षणं तद्वत्तणाभाववति काल एव गतत्वं दति
व्याप्तिं नैक्यान्यवृत्त्या ह्यतिव्याप्तिर्भवति अनएव संयोगादौ साध्य
द्रव्यत्वादितना नैकान्तिकमित्यत्र विस्तरः ।

साधस्मैवधस्मैराभ्यां पदपदार्थज्ञानं सत्युत्तरप्रवर्त्योपयोगार्थे-
माह । तदेवमिति । आदिपदाद् गुणवत्त्वादिपरिग्रहः । मध्य-
वृत्तिभिरुक्तेष्वतिभिरित्यर्थः । अन्यविशेषवत्त्वादिभिरित्यत्वा-
दिपदेन मूर्तत्वादियज्ञम् । अव्याप्तिः । भागामिद्वतया सर्वद्रव्या

(११३) प्रतीतिर्नैलजगत्स्थस्येति । अन्यथा पृथिवीतिवत् कालः पृथिवीत्यपि
धीः स्यादिति भावः । तद्वत्तणोति । काललक्षणेत्यर्थः । लक्ष्यान्येति । न च
लक्ष्यान्यत्वं लक्ष्यान्योन्याभाववत्त्वम् । अन्योन्यभावेन काललक्षणेति वाच्यम् ।
यन विशेषणताविशेषेण वृत्तमानोन्योन्याभावो भेदव्यवहारं करोति तस्य तत्वा

परम्परतोऽतिव्याप्तिः । किन्तु कियानपि विवेकः सम्भवति । न चैतावतैव कृतकृत्यत्वम् । अविवेकस्य तदवस्थत्वात् । तत्कुतो विवेक इत्यपेक्षायामाह । इहेदानीमिति । इह प्रकरणे इदानीमवसरप्राप्तौ

व्यावर्त्तकत्वादित्यर्थः । नापि नित्यद्रव्याणां (११३) मिथो व्यावर्त्तकमन्यविशेषवत्त्वम् । आकाशस्य कालादिभेदमाधत्त कालादावतिव्याप्तिः । विरुद्धत्वादित्याह । नापीति ।

नन्वेवं तद्वचनं व्यर्थमेवेत्यत आह । किन्त्विति । अन्यविशेषवत्त्वमूर्त्तत्वाभ्यामिति स्वाथयव्यावर्त्तनादित्यर्थः । अविवेकस्येति । पृथिव्यादीनां मिथो भेदस्याप्रतिभेदित्यर्थः । विवेक इति । प्रत्येकद्रव्याणामिति शेषः ।

पृथिवीत्वमिति । ननु पृथादिमाधारणः पृथिवीव्यवहारो

भावादित्यथा पटः कालो नेतिवत् कालः कालो नेत्यपि धीः स्यादिति भावः । अतएवेति । तथाच यथा प्रतियोगिसमानाधिकरणसाध्याभाववृत्तामिदं न तत्र व्यभिचारस्तथा प्रतियोगिसमानाधिकरणलक्षणाभाववति लक्षणगमनेऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(११३) मिथो व्यावर्त्तकमिति । परमाणव आकाशादिभ्यो भिद्यन्ते अन्यविशेषवत्त्वादिति नेति भावः । अनुमेयमिति विप्रतिपक्षबोधोपाधिप्रायसः । वस्तुतो योग्यव्यक्तिर्जाते व्यञ्जकपक्षे प्रत्यक्षनियम इति गन्धवत्त्वात् तद्व्यञ्जकमेवागदितुसाचतामिति भावः । कार्यकार्यत्वकार्यपद सम्पातायातसः ।

ननु तज्जन्यत्वेन रसादिशेषणास्रोक्तदोष इत्यनुगयादाह । जनत्वेनेति । गुरुत्वेति । सत्त्वपृथिवीमात्रवृत्तित्वमपि न सिद्धतात्त्विकं बोध्यम् ।

एकैकमित्येतावतैव चरितार्थत्वे शम्प्रत्ययोपादानं
वीप्सायां भूयस्त्वज्ञापनार्थम् । पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात्
पृथिवीति । पृथिवीत्वं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभि-

नानुगतः । गन्धवत्त्वात् तत्र तदनुभयमिति चेत् । न । उपलादी
तदभावात् । अनुवृत्तं च गन्धे मानाभावात् । घर्षणात् तत्रापि
तत्प्रतीतिरिति चेन्न । अतोऽपि कर्षकविजातीयगन्धाननुभवात् ।

न च मधुररसममवाधिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः ।
तस्य जलपरमाणावपि वृत्तिः कार्याकार्यवृत्तितया कार्यत्वानव-
च्छेदकत्वात् । जलत्वेन सङ्गराच्च । जलत्वं तत्परिहारिणं परमाणौ
तद्रसस्य नित्यत्वात् । तच्च जलत्वपरिहारिणं पृथिव्यामिति । अत
एव न गुरुत्वरूपस्य गममवाधिकारणतयापि तत्सिद्धिः । नापि
गन्धममवाधिकारणतया । उपलादौ तदभावात् । अनुभूतगन्धे
मानाभाव इत्युक्तम् । तस्य जलादेरपि सुवचत्वात् ।

अत्राहुः । पाकादूपादीनां परावृत्तिरुत्पत्तिश्च दृश्यते ।
जलादौ नियमेन न दृश्यते । इत्याथयविशेषप्रयुक्तोऽयमिति परिशेषे
घटत्वादीनां (११४) व्यभिचारात् । सकलघटादिव्यापकजलादि

(११४) घटत्वादीनामिति । यद्यपि घटादौ पाकानभ्युपगमात् घटत्वादीनां
नावच्छेदकत्वशङ्का न वा घटत्वादिसाधारण-पृथिवीत्यस्य तदवच्छेदकत्वं तथापि
न्यायमतसमर्थेनैवमित्येके । घटरेऽपि पाकस्वरूपयोग्यत्वसम्यगेव । किन्तु यादृश-
राकेन रूपोदत्पत्तिस्माद्वर्णितं न तत्रत्येवत्यन्यदेतदित्यन्ये ।

पस्तुतस्तदनुशयादेव प्रकारान्तरमाह । एवमिति । रूपवदित्यनेन व्यर्थत्वात्

मतः सम्बन्धः समवायलक्षण स्तस्मात् । नत्वेकार्य-
संयुक्तसमवायादित्यर्थः ।

व्यावृत्ततद्योग्यताघटक रूपमिद्विः । तच्च बाधकाभावाज्जातिः ।
एवं रूपवतोऽनुष्णागीतस्पर्शनीलादिरूपान्नादिरसमसमवायिकारण-
तावच्छेदकतया स्वाभाविकधर्ममिद्विः । तत्रा लाघवाद् य एवा
वयवा उपलादारब्धवन्त स्त एव तद्वन्माधारभन्ते । तत्र च गन्ध
उपलभ्यत एव ।

एवञ्च गन्धवदारम्भकत्वात् परमाणुगन्धवानिति गन्धवदारभ्य-
त्वेनोपलाद्यपि गन्धवदेव । स चोद्भूतो नास्ति इत्यनुद्भूतः कल्प्यते ।
न चोद्भूतगन्धेनानुद्भूतगन्धानारम्भोऽतितप्तत्वादावनुद्भूतरूपतज्जसो-
द्भूतरूपवदारम्भवदविरोध इति गन्धसमवायिकारणतया तत्त्वमिद्विः ।

न चैवं सुखसमवायिकारणसंसाध्यात्मनिष्ठात्वव्याप्या जातिः
कल्प्यात । उष्ट्रापत्तेः । न चैवं नवद्रव्याणां वि व्याघातः । ज्ञानय-
त्वेन विभागकरणात् । सुखसमवायिकारणत्वमात्मत्वावच्छेदा-
मेव । अष्टाभासाय नैवैव चोभित्यपि वदन्ति ।

स्वरजातिरूपजातिता । गुणान्तरसमानाधिकरणगुणस्यातिप्रसङ्गे न जात्यनवस्थान-
कत्वादित्याहुः ।

नीलादीति । शुक्लपटादावपि तद्योग्यत्वादिति भावः । गन्धवदारभ्यत्वेनेति ।
अधिरुद्धगन्धवदारभ्यत्वेनेत्यर्थः । तेन विरुद्धगन्धवदारभ्ये निगन्धे न व्यभिचारः ।
तस्यापि तद्योग्यत्वात् तदवच्छेदकत्वम् । अतएवेति । अष्टमेदस्य प्रयोजकत्व-
मित्येव भावः । तद्योग्यत्वेनेत्यर्थः । परन्तु ज्ञानमेदेन परमाणौ प्रादुर्भूतानुद्भूत-
गन्धोत्पत्तिसम्भवाच्चेति दोषः । ज्ञानत्वेनेत्युपलक्षणम् । ईश्वरसाधारणत्वात्वेनेत्यपि

ननु पृथिवीस्वरूपमिद्वौ किं लक्षणैः सिद्धं
साधनवैयर्थ्यात् । तदसिद्धावाश्रयासिद्धेः । न ।
स्वरूपमिद्धावपि व्यवच्छेदस्य साध्यत्वात् । तथाहि

स्वरूपमिद्धावपीति । ननु पृथिवीरूपमिद्वौ किञ्चित्
पृथिवीव्यक्तिमिद्विः । (११५) भागामिद्विः । नापि सामर्थ्येन
तद्व्यक्तिमिद्विः । तस्मिन् साधनवैयर्थ्यात् । नाप्येतद्रूपोदासीन-
तस्मिद्विः । जलादिभिर्ज्ञातैर्नोपस्थितावव्याप्त्यतिव्याप्यपत्तेः । मैवम् ।
पृथिवीत्वेन रूपेण समस्ततदुपस्थितावव्याप्त्यतिव्याप्यमिद्विज्ञानवका-
शात् । पृथिवीपदं समनियतगन्धवस्त्वोपलक्षकम् । पृथिवीत्वं
जातिः लिङ्गम् । अन्यथा नियतमामानाधिकरण्यरूपव्याप्यमिद्वि-
दगयामिव साध्यमिद्विः किमनुमेयं स्यात् ।

दृष्टव्यम् । न चतन्मते तदनभ्युपगमः । आत्मत्वव्याप्यज्ञातापिदापत्तिकरणेन
तदनभ्युपगमाच्चयनानीत्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलोपभाननियमादौश्वरे कदाचित्
सुखोत्पत्तिरित्यस्वरूपसुखावयवत्वाच्च यदन्वीति ।

(११५) भागेति । यत्किञ्चित् पृथिवीज्ञानेऽपि भागाज्ञानादित्यर्थः । साधन-
वैयर्थ्यादिति । स्वरूपभेदः साध्य इत्यभिप्रायेणेदम् । एतदिति । यत्किञ्चित्
सामर्थ्येत्यर्थः । तस्मिद्विरपि जलादिभिस्तत्वेन तत्तादात्म्येन वा । आद्ये तत्-
मिद्विर्वाति । आन्ये जनादिति । तथापि तत्तादात्म्येनोपस्थितपक्षे सार्थत्वं ८४
यदि पृथिवीत्वं न ज्ञातं तदा भागामिद्विरव्याप्तिः । यदि च सार्थत्वं ज्ञातं तदा
पक्षवत्त्वतादात्म्येन ज्ञाते जलेऽपि पृथिवीत्वं ज्ञातं जनभेदश्च नास्तीत्यतिव्याप्ति-
व्यभिचारज्ञानमतो नानुमितिरेत्यर्थः ।

न चाजलादिभिस्तत्वेन न वा तत्तादात्म्येन तदुपस्थितिः । किन्तु पृथिवीत्वेन
रूपेण सकलतदुपस्थितावितरभेदसाधनेन कोपि दोषः । इत्याशयेनाह । शेष-

पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् यत् पुनरित-
रेभ्यो न भिद्यते नासौ पृथिवी यथाबादि । नच ये
पृथिवी । तस्मादितरेभ्यो भिद्यते । तथाप्यप्रसिद्ध-

ननु भेदः साध्यः स च न स्वरूपम् । अधिकरणप्रतियोगिनोः
प्रागेव प्रतीतेः । नापि वैधर्म्यम् । तद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्च
सिद्धमेव ।

न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन तत्र सिद्धं
जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रति-
योगित्वग्रहात् । नाप्यन्योन्याभावः । तस्य जलादिप्रतियोगिक-
स्येवाभावप्रतियोगिनोऽपि सिपाधयिषितत्वेन तत्प्रतियोगिनोऽधि-
करणभिन्नस्य तस्यानभ्युपगमात् । शब्दसाम्ये चानुमानाप्रवृत्तेः ।

मिति । न हीति । पृथिवीत्वेनोपस्थितं पक्षे न भागासिद्धिशङ्का न वा जले
पृथिवीत्वं ज्ञातं न व्यभिचारज्ञानं स्यात् । भ्रान्तस्य कस्यचित् तथा भाने न दोष
इति भावः ।

पृथिवोपदमिति । न चैवं विरुद्धगन्धारव्यनिर्गन्धस्य पक्षवर्हिर्भावापत्तिः ।
गन्धवत्त्वेन तद्योग्यतोपलक्षणात् । अन्यथेति । एतच्च व्यतिरेकसहचारेणा-
व्यव्याप्तिग्रहपक्षे । अन्यथा तत्सामानाधिकरण्याभावात् । अधिकरणेति ।
यद्यपि तत्सिद्धावपि स्वरूपभिन्नत्वेनासिद्धिरित्यनुमानवैयर्थ्यं, अन्यथा अभावात्
स्वरूपस्य भेदत्वं भेदप्रतीतिजनकत्वं तच्चाभावान्तरासम्भवे कल्पते । नवेह
ह्यतत्स्वरूपस्य भेदत्वस्य साधनं बाधितम् । नत्वभावभेदसाधनमपीति भावः ।
इत्याहुः ।

नन्वेवमथ भाववैधर्म्यं न सिद्धम् । तद्विषाभावान्तराभ्युपगमादिति चेन्न । भाव-
मात्रभेदसिद्धयर्थं तथा शङ्कितत्वादित्याहुः ।

विशेषणः पक्षः । इतरव्यवच्छेदस्य कचिदप्यप्रसिद्धेः ।
सिद्धौ वा साधनवैयर्थ्यात् इतरव्यवच्छेदस्य घटादा-
वेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्त्वा परमाणो राच भूगोलकं
पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्तावच्छेदभेदव्यावृत्त्या
व्यावृत्तिर्न सिद्धेति साध्यत इति न दोषः ।

मेवम् । इतरभावान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् । न चाभावाद-
विवेकतादवस्थ्यम् । अभावात् स्वरूपभेदस्यानुमानान्तरेण साध्य-
त्वात् । तथापीति । विशेषणं साध्यम् । साध्याप्रसिद्धौ न तद्-
व्यतिरेकज्ञानम् । न वा पक्षत्वम् । साध्याप्रसिद्धौ तत्सन्देहादेर-
भावात् । न वा साध्यविशेषणिका पक्षविशेषिकानुमितिः ।
विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावादिति भावः । इतरेति ।
ननु घटे प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रमायामपि अयोग्यप्रतियोगि-
कस्य तस्याप्रमितिः । स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रतीतेरयोग्या-
न्योन्याभावो योग्य एवेति चेत् । न । ततः करणमात्रसिद्धावपि
प्रत्यक्षतत्कारणासिद्धेः । उभयसिद्धायोग्यतत्संसर्गाभावदृष्टान्तेन

अनुमानान्तरेणेति । यद्यपि पृथिवीतरत्वावच्छिन्नसामान्यान्योन्याभावस्यैकस्य
साधनेनानुमानान्तरापेक्षा नहि भावसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वेऽपि नाभा-
वस्याभावान्तराभ्युपगमः । तथा सति मेयत्वस्य कार्यवत्यव्याप्यत्वापत्तेः । कार्यत्व-
ध्वंसवृत्तित्वेन मेयत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादभाव-
स्वरूपभेदकत्वे सति जलाद्यन्योन्याभावत्वस्य विशिष्टस्य साधनेऽपि न तदपेक्षा ।
तथानुमानप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम् । विस्तरभयाद्भावाद् बद्धं लिखितम् ।

अथ किमेतल्लक्षणमित्युच्यते । केवलव्यतिरेकि-
हेतुविशेषो लक्षणम् । तथाचाचार्याः । समानास-
मानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थ इति । एवं तर्हि
तदन्यान्याभावस्याप्ययोग्यत्वानुमानात् । अत्राहुः । अधिकरण
प्रतियोगिमत्त्वविरोधिन्या अनुपलब्धेरिवाभावग्राहकत्वात् । अस्ति
चेन्नापि घटस्य चतुर्दशात्मकतया सत्त्वं तदीयतथानुपलब्धि-
विरोधि ।

ननु घटस्यापि पक्षत्वादंगतः मिदमाधनमित्यत आह ।
किन्त्विति । पक्षत्वावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषत्वादतएवा-
नित्यं वाङ्मनसे इत्यत्रानित्या वागिति बुद्धेरुद्देश्यायाः मिदत्वेनांगतः
मिदमाधनम् । अत्र तु सर्व्वा पृथिवी इतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीते-
रभाव इत्यर्थः । तथापि घटः कथं पक्षः साध्यनिश्चयेन तत्सन्देह-
मिषाधयिषयोगभावादिति चेन्न । सर्व्वा पृथिवी इतरभिन्ना
न वेति संशयस्य तत्प्रकारमिषाधयिषायाश्च घटविषयत्वात् ।
घटत्वेन विशेषदर्शनं मिद्विर्वा तेन रूपेण संशयमिषाधयिषे न
भवतः पृथिवीत्वेन भवत इति भावः ।

ननु लक्षणमुपक्रम्यानुमाने पर्यवसानं मयुक्तमित्यत आह ।
अथेति । केवलेति । इतरभेदमाधकत्वं व्यवहारमाधकत्वं वा
विशेषः । पक्षसम्बन्धतयैव प्रसिद्धं साध्यमनुमीयत इति सन्धानः

अतर्ह्येति । अभावपदाय चतुर्दशत्वं बोध्यम् । पृथिवीत्वेनेति । अन्यथा
धूमवान् वज्रिभानिति सामान्यलक्षण्या वज्रिनिश्चयात् पश्चेत्तद्ग्निसंशयो न स्यादिति
भावः । एतच्च संशयदिघटितं बोध्यम् ।

*Mīmāṃsā, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	12
*Nīṭyaśāstra, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	5	0
*Nirukta, Vol. I, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Nīṭyāśāstra, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	4	6
Nīṭyāśāstra-pradīpa, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	6	12
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
*Nyāya Kusumājñali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	5	0
Nyayasāraḥ	...	2	0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/	...	10	0
*Pariśeṣa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Prākṛita-Pāṇgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Prithivirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Prākṛita Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	...	1	8
Parāgara Smṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	12	6
Parāgara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1	0
Parikṣanukha Sūtram	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	...	3	12
Siddharsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Samaraṇeca Kāha Fasc. 1-3, @ /10/	...	1	14
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	...	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts	...	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	...	2	0
Sūcīta Saṁhitā, (Eng) Fasc. 1 @ 1/- each	...	1	0
Suddhakaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Sundaranandam Kavyam	...	1	0
Sūryya Siddhanta fasc. 1	...	1	4
Syaṇika Sastra	...	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	...	0	6
Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	4
Śrauta Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	11	14
Śrauta Saṁhitā, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	14
Tantra Vārtaka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	...	10	0
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6	
Tattva Cintāmaṇi Dīdhiṭi Vivṛiti, Fasc. 1, @ /10/ each	...	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	...	1	4
Tattvārthadhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Tīrthacintāmaṇi, fasc. 1, @ /10/ each	...	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Tulsi Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	9	2
*Upamita-bhava-prapancha-kathā, Fasc. 1-2, 5 13 @ /10/ each	...	6	14
Uvāsagadaśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	...	6	0
Vallāla Cārita, Fasc. 1 @ /10/	...	0	10
Vaṅga Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	...	6	14
Vidhāra Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	...	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I, Fasc. 1-3	...	3	12
<i>Tibetan Series.</i>			
Bauddhyastotrasaṅgraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	...	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarasaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	6
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1	...	1	0
Paśaṅ Sam Shī Tā, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	0
Rāga brjod dpaṅ khri S'ā (Tib. & Sans. Avadāna Kalpala Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/- each	...	15	0
Shat-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-8; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/- each	14	0	
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
Al-Furqān, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each	...	8	2
Al-Maqāṣid (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	4	6
Al-Maqāṣid, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	...	54	8

The above Fasc. of these works are not at stock and complete copies cannot

Arabia Bibliography, by Dr. A. Sprenger, 1870	10	0
Arabian Geography, with Index, Fasc. 1-12 @ 1/10 each	12	14
Connect of Syria, Fasc. 1-9 @ 1/10 each	9	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/1- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-8 @ 1/ each	8	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	21	8
Furhang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Tusi, or, Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Futuh-ush-Sham of Wāqidi, Fasc. 1-9 @ 1/10/ each	5	10
Ditto of Azādi, Fasc. 1-4 @ 1/10/ each	2	8
History of Gujarat	1	0
Hafz Asman, History of the Persian Maṣnawī, Fasc. 1 @ 1/12/ each	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7	8
Iqānamah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 1/10/ each	1	14
Isābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Maṣā'ir-i-Ālamgiri, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	3	12
Maṣā'ir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/ each	35	0
Maghāzī of Wāqidi, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3	2
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila	1	0
Muntakhabat-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ 1/10/ each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	16	0
Muntakhabat-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 1/10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1	1	0
Nukhbāt-i-Fikr, Fasc. 1 @ 1/10/	0	10
Nisāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/12/ each	1	8
Qawānīn-u-Sayyad of Khudā Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāzu-Salātin, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	3	9
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	5	0
Tadhkirat-i-Khusrawi	1	0
Tabaqāt-i-Nāiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Firuz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barfi Fasc. 1-7 @ 1/10/ each	4	6
Tārīkh-i-Firuz Shāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each	3	12
Ten elegant Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3	0
Tuḥuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/	1	0
Was-o-Rūnā, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each	2	2
Zafarnāmā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each	10	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (5), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members
4. N. B. — The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
5. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date. (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1/8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
6. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number.
7. Discount of 25% to Members
8. Contemporary Review of the Researches of the Society from 1784-1888
9. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910,
10. Moore and Hawtson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 5 coloured Plates, fto. @ 5/ each
11. Kārmirābaddhīmta, Parts I & II @ 1/5/
12. Persian Translation of 'Haji Baba of Isfahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmāni, and edited with notes by Major D. C. Phillott
13. Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-5 @ 1/ each
14. Bengali Book of Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra
15. All Communications and Orders for books to be made payable to the

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES No. 1342.

किरणावली ।

290.

KIRANĀVALĪ

BY

UDAYANACARYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMANOPĀDHYĀYA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SIVA CHANDRA SĀRVVABHOUMA.

FASCICULUS III

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATH CHAKRAVARTI, AT THE SAN-KRIT PRESS,
No. 5 Nandkumar Chowdhuri's 2nd Lane

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET

1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some

of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

	Rs.	1	14
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1 3 @ 10/ each ..			
Aitareya Brahmana, Vol. I, Fasc. 1 5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 10/ each ..		14	6
Aitareya Lochana		2	0
Amakosha, Fasc. 1		2	0
* Apu Bhāṣya, Fasc. 2 5 @ 10/ each ..		2	8
Anumana Indhiti Prasanna, Fasc. 1 @ 10/- ..		1	1
Aṣṭasāhasikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 10/ each ..		3	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I		0	10
Aṣṭavāidyaka, Fasc. 1 5 @ 10/ each ..		3	2
Avadana Kalpalatā, (Sanskrit and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10 ; Vol. II, Fasc. 1-10 @ 1/ each ..		20	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1 2, Vol. II, Fasc. 1 @ 10/ each ..		1	14
Baudhāyana Śānta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-5 @ 10/ each ..		5	0
Bhāṣavyatī		0	10
Bhaṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. 2, Fasc. 1, @ 10/ each ..		1	6
Bandhastotrasaṅgraha		2	0
Bṛhaddevatā Fasc. 1 4 @ 10/ each ..		2	8
Bṛhadbhāṣya Purāṇa Fasc. 1-6 @ 10/ each ..		3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1 6 @ 10/ each ..		3	12
Cri Chintamatā Chūṭa, Fasc. 1-3 ..		1	14
Çataduganī, Fasc. 1-2 @ 10/ each ..		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2 each ..		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ 10/ each ..		14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1 1/4 each ..		3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ 10/ ..		3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1 2		1	4
Çataśhasikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1 17 @ 10/ each ..		10	10
* Çaturvaṅga Chūṭamāni, Vol. II, Fasc. 1-25, Vol. III Part I, Fasc. 1-18 Part II, Fasc. 1-10 Vol. IV, Fasc. 1-6 @ 10/ each ..		36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7 8, @ 1 1/4 each ..		2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ 10/ ..		1	4
Çloekavartika (English) Fasc. 1 7 @ 1 1/4 each ..		8	12
* Çrānta Sūtra of Çāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1 4, Vol. 4, Fasc. 1 @ 10/ each ..		10	0
Çri Bhāṣyam, Fasc. 1 3 @ 10/ each ..		1	14
Çāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1 2 @ 10/ each ..		1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ 10/ each ..		4	6
Ditto Āchārasāra Vol. II, Fasc. 1-4 @ 10/ each ..		3	2
Gobhūhya Gṛihya Sūtra, Vol. I @ 10/ each ..		3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1 1/4 each ..		2	8
Ditto (Appendix) Gobhūha Parīkṣita ..		2	0
Ditto Gṛihya Saṅgraha		0	10
Haralata		1	14
Karṇaprādīpī, Fasc. I		1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ 10/ each ..		4	6
Kōtantra Fasc. 1-6 @ 12/ each ..		4	8
* Kurma Purāṇa, Fasc. 3 9 @ 10/ each ..		5	10
Kirāṇavali, Fasc. 1 2 @ 10/ each ..		1	4
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ 10/ each ..		6	14
Mahābhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ 10/ each ..		19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1 1/4 ..		2	8
Maṇṭikā Saṅgraha, Fasc. 1 3 @ 10/ each ..		1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1 1/2 each ..		9	0
* Mimāṃsā Darśana, Fasc. 10-19 @ 10/ each ..		6	4
* Muṣṭhabodhā Vyākaraṇa, Fasc. 1-4 @ 10/ each ..		2	8

पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्तावच्छेदभेदव्यावृत्त्या व्या-
वृत्तिः क्वचिन्न सिद्धेति पुनरप्रमिद्विविशेषणत्वं मायात-
मिति चेन्न । पक्षसम्बन्धिनो विशेषस्य सर्व्वताप्रमित-
स्यैव साध्यत्वात् । प्रसिद्धो हि धर्म्मो धर्म्मिण मन्वेति ।
न तु धर्म्मान्विततयैव प्रसिद्धः साध्यते । तथासति
साधनवैयर्थ्यादिति । तथापि घटादौ चेदितरव्या-
वृत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा ततः दृष्टान्तवर्तिनान्वयादेव पर-
माणवादौ साध्यता किं घटादिकमपि पक्षे निक्षिप्य

आह । एवमिति । व्याप्त्यस्यैव व्याख्यानमवच्छेदेति । अवच्छेदो
भेदो घटत्वपटत्वादिरित्यर्थः । तस्य व्यावृत्त्या राहित्येन भक्षिता
व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु पृथिवी इतरभिन्ना, पृथिवीत्वात् घटयदित्यन्वयिनेवेतर-
भेदमिदं व्यतिरेकिवैयर्थ्यमित्याह । तथापीति । घटं साधारणेन
पक्षत्वे पक्षस्याभेदानुमानवत् दृष्टान्तत्वाविरोधः । पक्षान्तरं हि
तत्रातन्त्रम् । साध्यसाधनवत्तया निश्चितत्वस्यैव तत्र प्रयोजक-
त्वादितिभावः । अन्वयिसम्भवंऽन्वयव्याप्तिग्रहं (२१६) केवल

(११६) अन्वयव्याप्तिग्रह इति । अग्रह इत्युपलक्षणम् । यद्वैयर्थ्यानुमित्या
व्यतिरेकिप्रवृत्तेरन्वयत्व तस्याभ्यर्थ्यावधारणात् । यद्युच्यते व्यतिरेकसङ्गत्वादावन्वय
व्याप्तिग्रहपक्षतावलम्बनादन्वयव्याप्तिप्रतिमन्वानमशक्यं तथापि व्यतिरेकव्याप्तिग्रह-
पक्षतावलम्बनस्यैव दत्तम् । उक्तसाध्यप्रकारस्याकाशादपि अत्रानुसृत्यैव व्यापकं

व्यतिरेक्याद्वियत इति चेत् । आम्नां तावदयं मुह्यदु-
पदेशः । केवलव्यतिरेकिलक्षणं निर्व्यूढम् । व्यवहार-
सिद्धिर्वा लक्षणप्रयोजनम् । तथाहि विवादाध्यासितं
द्रव्यं पृथिवीति व्यवह्रियते लोकेन पृथिवीत्वात् ।

व्यतिरेकिणाऽन्यत्र सामर्थ्यावधारणे नानुमानप्रवृत्तिरित्याह ।
आस्तामिति ।

अस्मत्पितृचरणास्तु जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावा स्तयो-
दशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यते । अतएवाकाशे मिलितजलादि-
प्रतियोगिकान्योन्याभावप्रतीतावपि व्यतिरेकिणा त्रयोदश-
न्योन्याभावाः साध्या इति नान्वयित्वात् साधारण्ये वस्तुतत्त्वभाव-
साध्यकं व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमव साध्यं सिद्धमिति । यस्याभावस्य
हेत्वभावो व्यापको गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभाव-
रूपेण साधनेन सिद्धमिति । व्यापकाभाववृत्तया ज्ञातं व्याप्या-
भावावश्यम्भावात् । तथाहि जलादिव्यापकः पृथिवीत्वाभावो
ज्ञात इति तदभावाभावात्मकेन पृथिवीत्वेन पृथिव्यामन्योन्याभावो-
ऽप्रसिद्ध एव सिद्धमिति । प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तत्वादित्याहः ।

ननु केवलव्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मा-
ज्ञानस्यानुमितिकारणत्वात् । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य
पक्षत्वात् । न च व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिरनुमीयत इति

प्रकारमाह । जलादीनामिति । अत्र प्रत्येकं साध्यतायामसाधारण्यं मिलित-
साध्यतायामप्रसिद्धिरित्यादि दूषणं यथा न भवति तथोक्तमनुमानप्रकाशे ।

वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्तापन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः । अन्वय-
व्याप्तेरेव गमकत्वात् । अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे
अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य व्यतिरेकव्याप्तेरप्राप्तकालत्वात् । सैवम् ।
व्यतिरेकमहचारेणान्वयव्याप्तेरेव गहात् । प्रतियोग्यन्यासि-
भावस्य नियामकत्वात् । अन्यथान्वयव्यतिरेकिणि का गति-
रिति संक्षेपः ।

व्यवहारमिद्विवेति । ननु पृथिवीव्यवहारः पृथिवीपदप्रयोग
विषयत्वं पृथिवीपदजन्यज्ञानविषयत्वं पृथिवीपदवाच्यत्वं वा पृथि-
र्वोत्वेऽप्यस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावमाधारण्यम् । सैवम् ।
पृथिवोत्वेन निमित्तेन पृथिवीगन्धाभिर्धयत्वस्य तद्व्यवहारा
र्थत्वात् ।

जलादेरिति जलत्वादेरित्यर्थः । एवञ्च यथान्योन्याभावमिद्विभाषां कृतमनुमान-
प्रयोगः । प्रतियोगेति । ययोः सहचारग्रहस्तदभावयोर्व्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न तु
अदभावयोः सहचारग्रहस्तयोरिति । अन्यथा यत्वेतरभेदाभावस्तत्र पृथिव्य-
न्योन्याभाव इति सहचारग्रहेण पृथिव्यन्योन्याभावाभावात्कृतपृथिवीत्वस्येतरभेद-
व्याप्यत्वं न गृह्यतेत्याहुः ।

यद्येवमप्यन्त्याप्रसिद्धिमाध्यकोऽनुमाननिरोधः । साध्याप्रसिद्धावस्यव्याप्ति-
ग्रहामम्भरात् । तथापि व्यतिरेकव्याप्तिगमकत्वपक्षमाश्रित्य तदुक्तमिति
मन्तव्यम् ।

अन्वयेति । यदि व्यतिरेकव्याप्तेरन्यपक्षतासहकारित्वेन भानान्तरानु-
कूलत्वं तदा परस्परविरोधिनान्वयव्यतिरेकिणि फलमिद्विप्रसङ्गः । कार्यव्य-
एवान्योन्यसहकारित्वात् । तस्मात् तत्वापीयमेव गतिरनुसरणीयेति भाव-
इत्येकं ।

व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्त्यपेक्षित्येव प्रथमसहचारभावदर्शनादप्यायं भाव-

यत् पुनः पृथिवीति न व्यवह्रियते न सा पृथिवी
 यथा वाय्वादौ । न चैयं न पृथिवी तस्मान्न तथा
 व्यवह्रियते इति । अत्रापि व्यवहारविषयस्य स्वरूपतः
 सिद्धे नाश्रयासिद्धिः । पृथिवीव्यवहारस्य सम्मुखस्य
 सिद्धेः नाप्यसिद्धिविशेषणत्वम् । व्याप्या निमित्त-
 विशेषणवतः साध्यत्वान्न साधनवैयर्थ्यम् । सर्व-
 पृथिवीपक्षीकरणे च नान्वयित्वम् । यद् यस्यान्वय-
 व्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तद्वेतुकं यथा घटादि मृदादि-
 हेतुकम् । अनुविधत्ते च पृथिवीव्यवहारः पृथिवी-
 त्वस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत् । न । पृथिवीत्व-
 निमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य साध्ये अन्वयाभा-
 वात् । केवलं सर्वनामशब्देन व्यवहारमात्रेण वक्त्रो-

यित्वं तद्व्याहकाभावात् । न व्यतिरेकत्वसत्प्रतिपक्ष इति सते सत्प्रतिपक्षता-
 दशायां तदभावात् । तस्मात् तत् व्यतिरेकसहचारेणैवान्वयव्याप्तिगृहादन्वय
 व्यतिरेकत्वमिति भाव इत्यन्ये ।

पृथिवीत्वेनेति । यद्यपि पृथिवीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तकं पृथिवीगङ्गाभिधेयत्वं
 पृथिवीत्वेऽप्यस्तीति दोषतादवस्थं तथापि पृथिवीत्वांशे न पृथिवीत्वं प्रवृत्तिनिमित्त-
 मितिभावः । न च साध्याप्रसिद्धिः । घटादौ पृथिवीपदप्रयोगः किञ्चिद्विनिमित्तक
 इत्यनुमानेन घटत्वादेरननुगततया द्रव्यत्वादेरतिप्रसङ्गितया गन्धवन्वादेशोपाधि-
 तया गुरुत्वेन बाधात् पक्षधर्मतावन्नात्, पृथिवीत्वनिमित्तकसिद्धेः । न
 चेवं व्यतिरेकवैयर्थ्यं पृथिवीत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकबुद्धेरुद्देश्याया अस्मिन्ने-
 रितिभावः ।

ऽयमन्वयः । स च व्यतिरेकान्न भिद्यते विवक्षाभेदा-
दिति । यत् पुनराह भूषणो लक्षणं चिह्नं लिङ्ग-
मिति पर्यायाः तदसद्भावत्तौ व्यवहारे च साध्ये-
ऽन्वयिनोऽनवकाशात् । व्युत्पन्नस्य स्वयमेव व्यव-
हारात् । अव्युत्पन्नस्य सपक्षपरिचयाभावात् । कथं
तर्हि शास्त्रे क्रियावत् द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणेष्ु
पठ्यते । द्रव्यस्यैवाय मसाधारणो धर्मः समवायि-
कारणात्ववत् गुणवत्त्ववच्चिति प्रतिपादनार्थम् । न

केवलमिति । न हि यत्त्वं तत्त्वं वानुगतमिति व्यतिरेक-
व्याप्तिग्रहमुपजीव्य सर्वनाम्नान्वयाभिधानमेव वक्तव्यार्थः । लक्षणस्य
केवलव्यतिरेकित्वमविदुषा भूषणेनान्वयव्यतिरेकित्वमभ्युपेत्यापा-
दितं दूषण(११७)मुपन्यस्यति । यत्पुनरिति । यद्यप्यास्तां ताव-
दित्यादिना घटान्यपक्षीकरणे घटदृष्टान्तनान्वया स्वीकृत एवेति
विरोधस्तथापि पृथिवीत्वावच्छिन्नयावत्पक्षीकरणे नान्वयिनोऽव-
काश इति भावः ।

(११७) दूषणमिति । भूमादिलिङ्गवदृष्टान्ताभावाच्चानुमानमित्यादि दूषण-
मित्यर्थः । यद्यप्येतद्दूषणं मूले नोपन्यस्तमित्यादं दूषणमुपन्यस्तमित्युक्तं तथापि
तात्पर्यार्थकीर्तनेन तदभिप्रेतमिति कृत्वा तथोक्तम् ।

अवकाश इति । यद्यपि पक्षे दृष्टान्तताया व्यवस्थापितत्वाच्चानवकाशस्तथापि
पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टान्तत्वमिति सतेनेदम् । अन्वयास्फुरणदशावामिदमुक्त-
मित्यर्थः ।

तु लक्षणत्वेन द्रव्यमात्रं पक्षीकृत्य व्यावृत्तिसाधने
भागासिद्धत्वात् । मूर्त्तद्रव्यमात्रपक्षीकरणेऽप्यसाधार-
णत्वात् ।

तस्माद्वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यत्वविप्रतिपत्तौ
क्रियावत्त्वेन तत्प्रसाध्य भागासिद्धिः परिहरणीयेति
तस्य तात्पर्यम् । ये तु प्रमाणमेव सर्वस्य व्यवस्थापकं
न तु लक्षणं तदपेक्षायामनवस्थामाहुः तेषां निन्दामि
च पिबामि चेति न्यायः । यतोऽव्याप्तातिव्याप्तिविर-

प्रमाधारण्यादिति । गुणादिभ्यो व्यावृत्तिसाधने गगनाच्च
सपक्षाद्वावृत्तत्वादित्यर्थः ।

तदपेक्षायामिति । लक्षणेऽपि लक्षणापेक्षयामित्यर्थः । स
इति (११८) । लक्षणरूपोऽर्थोऽनुवादो न त्वपूर्वार्थप्रापको माना-
न्तरप्रमितार्थप्रापकत्वादित्यर्थः । नात्र सर्वधर्माव्युत्पन्न एव
व्युत्पाद्यः किन्तु मानान्तरेण ज्ञातो लक्षणत्वेनोपदिश्यते । वैद्यक-

(११८) लिङ्गासङ्गतिं सुद्वरति । लक्षणरूप इति । अगृहीतप्राहिण
एव प्रमाणत्वाच्च प्रमाणमिति भावः । व्यक्ताकमपीति सूत्रम् । तथाच गृहीत-
प्राहित्वेऽपि भारवाहिकादिवक्ष्याप्रामाण्यम् । किन्त्वसद्व्यप्राहित्वेनैव तथात्वम् ।
तच्च प्रकृते नास्तीति नाप्रामाण्यमिति भावः । तदेवाह । न ह्यलौकिकमिति ।
अप्रमितमित्यर्थः ।

मानान्तरेणेति । नतु लक्षणान्तरेणैव ज्ञातो येन तत्तापि तदपेक्षा सादिति
भावः ।

हेण तत्तदर्थव्यवस्थापकं तत्तद्वावहारे व्यवहारव्यव-
स्थापकं प्रमाणमुपाददते तदेव लक्षणम् । अनुवादः
स इति चेत् । अस्माकमप्यनुवाद एव । न ह्यलौ-
किकमेव किञ्चिदुच्यते । न चानवस्था वैद्यकारादौ
रोगादिलक्षणवत् । व्याकरणादौ शब्दादिलक्षणवच्चैति
व्यवस्थोपपत्तेः । तत्रापि मन्वन्व्यवहारमाश्रित्य लक्षणे-
नैवोत्पत्तेरिति । क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवच्च-
मिति साधर्म्यमुक्तम् । तत्र के ते चतुर्दशगुणाः
पृथिव्या मत आह । रूपेत्यादि । न तु गन्धसाहचर्या-
दूपादयोऽप्यसाधारणतामापन्ना इति युक्तम् । किंवल-
स्यैव गन्धस्यासाधारणत्वे विशेषणसामर्थ्यात् । एतच्चा-
नुपदमेव स्फुटयिष्यति ।

वद्वा व्याकरणवद्वा । तच्छास्त्रादेव ज्ञातेन धर्मेण तत्र व्यवस्था
स्यादेवेति नानवस्थेत्याह । न चेति । यः खलु शिष्यः स्वयं
लक्षणं जानन्नपि इतरव्यावृत्तिं न जानाति तं प्रति लक्षणोपदेष्टो
न तु सर्वथैवानभिज्ञं प्रति इत्याह । तत्रापीति । के ते इति ।
तथाच शिष्यशिष्यानुरोधादेतदुक्तं न तु लक्षणत्वेन रूपादेरति-
व्यापकत्वादित्यर्थः । न च गन्धममानाधिकरणं विशेषणं विशेष्य-
वैयर्थ्यादित्याह । न त्विति । विशेष्यत इति व्युत्पत्त्या रूपाद्येव

एषु सूत्रकारसम्प्रतिमाह । एते चेति । गुणानां विनिवेशो द्रव्येषु समवायः । स प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियते अस्मिन्निति गुणविनिवेशाधिकारो द्वितीयोऽध्यायः । तधाच सूत्रम् । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी इति सूत्रकारवचनात् रूपादयः सिद्धाः । संख्यादीं सूत्रकारसम्प्रतिमाह । चाक्षुषवचनात् सप्त-संख्यादय इति । संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि इति सूत्रे संख्यादीनां चाक्षुषत्वे हेतुत्वेन रूपिद्रव्यसमवाय उक्तः । न चासिद्धस्य हेतुत्वमतस्तेऽपि रूपवत्यां पृथिव्यां सप्त सिद्धाः । एतेनोप-देशाद्गुरुत्वमिति संयोगवेगप्रयत्नाभावे गुरुत्वात् पतनमिति पतने गुरुत्वस्य हेतोरुपदेशात् । पतनवत्यां पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धम् । न ह्यसिद्धस्य हेतुत्वं नापि व्यधिकरणस्य कर्मासमवायिकारणत्वम् । नोद-नादिषु विपर्ययासदर्शनादिति । अग्निः सामान्यवचनात् द्रवत्वमिति सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवाना-

विशेषं विशेषणमुक्तम् । अनुपदमिति । क्षितावेव गन्धो वर्त्तते इत्यत्रेत्यर्थः ।

मग्निसंयोगात् द्रवत्वमग्निः सामान्यमिति सूत्रे सर्पि-
रादीनां द्रवत्वमग्निः समानो धर्म इत्युक्तम् । अतो
द्रवत्वं सिद्धम् ।

उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति । नोदनादाद्य-
मिषोः कर्म । तत्कर्मकारिता च संस्कारादुत्तरम् ।
तथोत्तरमुत्तरञ्चेति सूत्रे । द्रष्टुकर्मोपदेशेन पार्थिव-
द्रव्यस्य उत्तरस्मिन् कर्मणि संस्कारः कारणतयोक्तः ।
अतः सोऽपि सिद्धः । उपलक्षणञ्चेतत् । आद्यकर्म-
कार्यतयाप्युक्तः । तत्रैव सिद्ध इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
तदनेन सूत्रकारसम्प्रतिप्रदर्शनव्याजेन सर्व्वत्र प्रमाणं
दर्शितम् । तथाहि रूपादिष्वेकादशसु प्रत्यक्षं पतन-
लिङ्गकमनुमानं गुरुत्वे । अग्निसंयोगान्वयव्यतिरिक्ता-

नोदनादिष्विति । व्यधिकरणत्वस्य विपर्य्यासः सामानाधि-
करणमित्यर्थः ।

पतनलिङ्गकमिति । (११६) गन्धवत्यधःसंयोगफलिका क्रिया
सा समवायिकारणिका क्रियात्वात् । सम्प्रतिपन्नवदिति । न च
तेजस्यगुरुण्यपि तद्दर्शनात् व्यभिचारः । न च रसेनार्थान्तरम् ।
रसोत्कर्षेण पतनोत्कर्षाभावात् । ननु चीरे पार्थिवे संयुक्तसमवायात्

(११६) ननु पतनलिङ्गकमित्युक्तम् । गुरुत्वस्य साध्यस्याप्रसिद्धेः । तेजसि
व्यभिचाराच्चेत्कतो व्याचष्टे । गन्धवतीति । अधःसंयोगफलिका क्रियायाः सम-

नुविधायितया नंदमिह क्षीगदिवत्संयुक्तसमवायिनान्य-
स्येति प्रत्यक्षमेव सोपपत्तिकं द्रव्यत्वे । निरन्तरगति-
मन्तान एव वेगव्यवहारहेतुगति दुर्दृक्कृद्विप्रतिपत्ति-
व्युदासायाकार्य्यलिङ्गकमनुमानं संस्कार इति । एवं
गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थितं पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतृन्

द्रव्यत्वे प्रत्यक्षघृतादिष्वपि तदुपपत्त्यत इत्यत आह । सोपपत्तिक-
मिति । तथात्वे तददेवाग्निसंयोगान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तत्र
न स्यादित्यर्थः । कार्य्यलिङ्गकमिति । नोदनाभिघाताजन्यद्वितीय
कर्म्मममवायिकारणकं कर्म्मत्वात् । आद्यकर्म्मवत् । न च

वायिकारणत्वेनार्थान्तरवारणाय गन्धवतीत्युक्तम् । यदि वेगेनाप्यधःसंयोगफलिका
क्रिया जन्यते तदा तदजन्यत्वमपि क्रियाविशेषणम् । तेन न तेनार्थान्तरम् ।
रसेनेति रसादिनेत्यर्थः । रसोत्कर्षेणेति रसाद्युत्कर्षेणेत्यर्थः । तथाच परिशेषाद्-
गुरुत्वमिद्विरितिभावः ।

नोदनेति । गुरुत्वादिनार्थान्तरवारणाय द्वितीयमिति । गुरुत्वद्रवत्वादजन्य-
मित्यर्थः । कर्म्मवतीति । न च पूर्व्वकर्म्मनाशकाले तदुत्पादोऽस्तु पूर्व्ववर्त्तिता-
मात्रेण हेतुत्वादिति वाच्यम् । असमवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्य हेतु-
त्वादिति ।

ननु कर्म्मवति कर्म्मोत्पादे को विरोधः । अथ नानाविधपुरुषसाधारणकार्य्य-
मात्रस्य स्वसमानजातीयोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमत एव रूपादौ तथा नियमो न
द्वित्वादिति चेत् । एवं सति शब्दगति शब्दोत्पादो न स्यादिति तत्रापि गुणान्तरं
कल्पेयम् । एवं संयोगादिमति तदुत्पादो न स्यात् । न च शब्दस्य स्वकर्णावच्छेदे
नोत्पत्तौ यद्वाद्यानापुरुषसाधारणत्वम् । एकस्यापि शब्दस्य नानापुरुषकर्णाव-
च्छेदेनोत्पादसम्भवात् । तस्मादत्र बीजं विन्यमिति ।

गुणविशेषानाकृष्य दर्शयति । क्षिताविव गन्धो वर्तते न
द्रव्यान्तरं । तेन गन्धसमवायः पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतुरि-
त्युक्तं भवति । यत्तु मुगन्धि सलिलं मुग्गभिः समीरणा
इति तत्पार्थिवकुमुमाधिवामनिबन्धनम् । तदन्वयव्य-
तिरेकानुविधानात् । न तु स्वभावत इत्यवधेयम् ।

ननु तथाप्यव्यापको गन्धः क्षितेः । वक्ष्यमाणेषु
मणिवज्रादिष्वनुपलब्धेः । तत्कथं तद्वावस्थाहेतुः ।
न । पाकेन पृथ्वीरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पत्तौ च पाकज-
रूपस्य च गन्धसहचारतया तत्रापि तदनुमानात् ।
अनुभवात् तदनुपलम्भः । तत्र घ्राण इवेत्यभिप्राय-
वानाह । रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि क्षिताविव इत्यनु-
कर्मणार्थान्तरम् । कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेरित्यर्थः । तदन्व-
येति । तथाच तेनैव गन्धो रन्ध्यामिदित्यर्थः । विवादपदं गन्धः
पृथिवीवृत्तिः गन्धत्वात् पुण्यगन्धवदिति तत्र मानमाहुः ।

नन्विति । तथात्वं उपाध्यन्वयानुविधानं न स्यादि-
त्यर्थः ।* (१२०) पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तञ्च पृथिवीत्वं जातिरेव
न तु गन्धवत्त्वं गौरवात् । गन्धेति । गन्धसहचरिणता गन्धव्याप्यत्वं

। १२० । नन्वेवं गन्धस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वे गन्धवत्त्वमेव पृथिवीपदप्रवृत्ति-
निमित्तं स्यात् पृथिवीत्वं इत्यत आह । पृथिवीपदेति । केचित्चिदस्मि पृथिवी-
त्वस्य जातित्वमाधकमित्यभिप्रायेणैतदुक्तमित्याहुः ।

वर्तते । यद्यपि शुक्लादिरूपं समुच्चयेन सम्भवति ।
स हि जातिसमुच्चयो विरोधादेवानुपपन्नः । व्यक्ति-
समुच्चयोऽपि न । व्याप्त्यानुपलम्भवाधितत्वात् । नाप्य-
व्याप्या । व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात् । किमेत-

क्षितावेव इति, तोयतेजसोः शुक्लरूपनियमादित्यर्थः । स हीति ।
एकत्र रूपे शुक्लत्वनीलत्वजातिसमुच्चय इत्यर्थः । व्याप्येति । नाना-
रूपव्यक्तयो नैकद्रव्यव्यक्तौ व्याप्यवृत्तय इत्यर्थः । व्याप्यवृत्तीति ।
न चाव्याप्यवृत्तिभावनास्मदादिज्ञानादौ व्याप्यवृत्तिवेगस्थिति-
स्थापकेश्वरज्ञानादौ वर्त्तमानाभ्यां संस्कारत्वज्ञानत्वादिभ्यां व्यभि-
चारः शुक्लत्वादिसामान्यं यद्यव्याप्यवृत्तिमूर्त्तेर्गुणवृत्तिगुणत्वव्याप्य-
जातिः स्यात् व्याप्यवृत्तिः न स्यात् । संयोगवत्त्ववदित्यर्थात् ।
न चाप्रयोजकत्वम् । एकं चित्रं रूपमित्यनुभवात् । न चायं
भ्रमो बाधकाभावात् । न च गुणविरोधादनारम्भो बाधकः ।

संस्कारत्वेति । एतदुभयभादाय तदुभयाधिकरणे व्यभिचार इत्यर्थः ।

शुक्लत्वादिति । गन्धत्वे व्यभिचारादाह । व्याप्यवृत्तीति गुणविशेषणम् ।
संस्कारत्वज्ञानत्वयोर्व्यभिचारादाह । मूर्त्तेति । सत्तागुणत्वव्यभिचारादाह ।
गुणत्वव्याप्येति । संयोगान्तरत्वे व्यभिचारादाह । जातीति । न च गुण-
विरोधादिति शुक्लेन शुक्लमेव नीलेन नीलमेवारम्यते इत्यत्र दर्शनादत्रापि शुक्ला-
दिना सजातीयमेवारम्यमित्यवयविनि नानारूपसिद्धौ सिद्धमव्याप्यवृत्तित्वमिति
शङ्कार्थः । अनारम्भो विजातीयानारम्भः । विजातीयेति । विजातीयरूपसङ्गतस्य
च विजातीयचित्तरूपारम्भकत्वं स्यादेवेत्यर्थः ।

तर्हि रूपमिति । यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्रमिति चित्रजातीयं व्याप्यवृत्त्येव । प्रत्येकञ्च न

विजातीयरूपामहकृतस्यैव नीलादेर्नीलाद्यारम्भकतया गुणविरोधाभावात् अधिकन्तु न्यायचतुर्थ्यायाप्रकाशे उक्तम् ।

किमेतदिति । यद्यनेकरूपसमवायित्वं न चित्रत्वमिति शेषः । यथेति । चित्रशब्दो न नानावर्णवचनः किन्तु शुक्लत्वादिवच्चित्रत्वमप्येकरूपव्यक्तिवृत्तिजातिरिति कर्त्तरार्थ इत्यर्थः । ननु यथा गुणविरोधेन गन्धवन्निर्गन्धाभ्यां नैकं द्रव्यमारभ्यते तथा नीलोपीताभ्यामप्येकरूपानारम्भे नीरूप एवावयव्यस्तु । न चावयविनो प्रत्यक्षत्वापत्तिः । महत्त्वे सत्युद्भूतरूपसमवेतत्वस्यैव द्रव्यचाक्षुषत्वे प्रयोजकत्वात् । सैवम् । यत्र चित्ररूपादवयवारम्भ एवावयवी तत्र रूपवत्त्वसमवेतत्वाभावे तत्त्वाभावात् । न च

ननु नीलादेर्नीलाद्यारम्भकत्वे विजातीयरूपामहकृतत्वं विशेषगुर्वित्यनुगतेनाह । अधिकस्त्विति । शुक्लत्वाच्चित्रजातिरनुभूयमानत्वादवयविनि नाव्याप्यवृत्तिनानारूपसम्भवः । एवञ्च गौरवमपि न्याय्यं प्रामाणिकत्वात् । न च तत्र तदनुभवो भवमः । अन्यत्वापि तज्जायनभ्युपगमेन तदारोपसम्भवात् । न च नानावर्ण्यत्वमेव चित्रत्वप्रत्ययविषयः । एकत्वनानात्वयोर्विरोधे एकं निजं रूपमिति प्रत्ययानुपपत्तेरितिदिक् ।

निर्गन्धेति । गन्धेति गन्धयोग्यतारहितजलादिपरमन्यथा गन्धास्वीकारे निर्गन्धरूपाणेनारम्भो न स्यात् इतिभाव इत्याहुः । ननु रूपवदान्नितत्वं रूपवत्सम्बन्धत्वापेक्षयेत्यपि बोध्यम् । तत्रावयविगतत्वेन चित्ररूपानुभवाच्चावयवी नीरूप इति भावः ।

क्षितिर्वच्छेदहेतु भागासिद्धत्वात् । तथापि क्रमेण
शुक्लाद्यनेकरूपसमवायलक्षणः समुच्चयः क्षितावेव ।

तत्रापि रूपवत्परम्परायितव्यमस्तीति युक्तम् । परम्पराया
अननुगमात् । रूपममवेतत्वापेक्षया रूपवत्त्वस्य लघुत्वाच्च ।
अपिच (१२१) यत्र नीलपीततन्तुभ्यां द्वितन्तुकपटो जन्यते न तत्र
तावदेकमेव तन्तुरूपं पटरूपजनकं एकस्याजनकत्वात् । मिथः
सहकारित्वं न कार्यैकत्वमन्तरङ्गेति सिद्धं भवयविनि विजातीय-
रूपारभ्यमेकं रूपं गुणविरोधादनारम्भस्य निरस्तत्वात् । न चैवं
षड्रमा हरीतकीति व्यवहाराच्चित्ररमस्याप्यापत्तेः । तत्रावय-
विनो गुणविरोधेन नीरमत्वे बाधकाभावात् । रसनस्य द्रव्या-
ग्राहकत्वात् । षड्रमवत्त्वव्यवहारस्य तत्तद्रमजन्योपकारजनकत्व-
गुणयोगेनाप्युपपत्तेरिति सङ्क्षेपः ।

नन्ववयविनि क्रमेणापि नानारूपसमवायः । तत्र पाकान-
भ्युपगमात् । परमाणी तत्सम्भवे भागासिद्धेरपरिहारात् । मैवम् ।
शुक्लनीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वस्य वि-
वक्षितत्वात् ।

(१२१) अपि चेति । यद्यप्येतदव्यवहितपूर्वपक्षे न लगति तथाप्यध्याप्यवृत्ति-
नानारूपसमवायिनीत्यत्र बाधकान्तरमिति मन्तव्यम् ।

एकस्येति । एकस्य रूपादेः रूपाद्यसमवायिकारणत्वाभावादित्यर्थः । तथैव
निरूपाधिव्याप्रेरवधारणादिति भावः । न चैकतन्तुकपटे का गतिः तस्यानभ्युप-
गमात् । अभ्युपगमे वा अंशुद्वयसंयोगस्यैव तत्रासमवायिकारणत्वादृषद्वयमेव
तथेत्यदोषात् । तत्रेति । अत्रापि प्रत्यक्षत्वापत्तिर्नाधिकेति भावः । एतेन चित्त

किञ्च शुक्लशुक्लतरशुक्लतमाद्यवान्तरजातिमद्रूपं
क्षितावेव नान्यत्र । जलस्य हि शुक्लत्वेऽपि नावान्तर-
तारतम्यमस्ति । पार्थिवद्रव्यसंसर्गात् तथा प्रतिभासः ।
एवं तेजसोऽपि शुक्लभास्वरैकस्वभावत्वे स्वाभाविक-
विशेषाभावः । ये पुनराहुः शुक्लत्वादिकमेव सामान्यं
नास्ति कुतस्तद्वान्तरतारतम्यम् । एकैका एव

तथापि शुक्लरूपमात्रस्य न लक्षणत्वमित्यत आह । किञ्चेति ।
(१२२) यद्यपि पृथिवीरूपापेक्षया जलरूपस्य जलरूपापेक्षया
पृथिवीरूपस्यातिशयो गृह्यत एव तथापि समानाधिकरणरूप
निष्ठातिशयप्रतियोगिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षादप्यजाति

स्पर्शोऽभ्युपगम्यत इति ध्वनितम् । त्वगिन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकतया तज्जन्य-
द्रव्यप्रत्यक्षतायां उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् । न च तत्वाप्यद्भूतरूपत्वमेव
तथेति अवयवितो निस्पर्शत्वेऽप्यदोष इति वाच्यम् । चन्द्रभ्रमादेस्त्वगिन्द्रिय-
प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति भावः । एतदेवाभिप्रेत्याह । संक्षेप इति । शुक्लनीलादीति ।
शुक्लपदं योजकशुक्लपरम । प्रत्येकगुणं नानालक्षणेऽतीत्यमिति न वैयर्थ्यम् ।
साक्षात्पदं न भेदेन व्याख्यातावबोधनपरम् । त्वित्वादिकमादायातिव्याप्तिरिति
जातिपदम् ।

(१२३) यद्यपीति । यद्यपि जलादिरूपापेक्षयोत्पादिकमफलम् । तथापि
दृष्टान्तार्थं तदुक्तमित्याहुः । समानाधिकरणेति । द्रव्यत्वव्याप्यजात्या सामाना-
धिकरण्यं बोध्यम् । वाच्यादावतिव्याप्तेराह रूपसमानाधिकरणेति । जले
ऽतिव्याप्तेराह निशान्तम् । जलरूपञ्च पृथिवीनिष्ठातिशयप्रतियोगीति तदुदाहरणम् ।

हि शुक्लारुणादि-व्यक्तयो ऽनित्याभि द्रव्य-व्यक्तिभि
र्व्यज्यन्ते । तारतम्यममूषाम् आश्रयमिश्रतया । यथा
यथाहि धवले कृष्णाद्रव्यानुप्रवेशः तथा तथा तार-
तम्यावभास इति । तदयुक्तम् । तेषामाश्रयस्थिता-
वपि पावकसंयोगात् पूर्वं रूपनिवृत्तिरुत्तररूपोत्पादश्च
न स्यात् ।

मत्त्वमभिप्रेतम् । ये पुनरिति । शुक्लादिव्यक्तिरैकैकैव नित्या
तत्र तारतम्यधीय नीलाद्यनुषङ्गतद्विरहनिवन्धना तदन्वयाद्यनु-
विधानात् । नानाव्यक्तय एवानित्यास्तर्द्धाविषया इत्यर्थः । तेषा-
मिति । न च समवायः पट उत्पद्यते नश्यति चेति वाच्यम् ।
घटादाविवोत्पादविनाशप्रत्ययस्य शुक्लरूपादावविशेषात् । सम-
वायोत्पादविनाशयोरप्रतीतिश्च । एवञ्च मधुराम्ललवणकटुतिक्त-
कषायाणां रसानां सौरभासौरभानां गन्धानामेकैकत्वं स्यात् ।
नीलादितुल्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः । एकत्वे मधुरतरतमत्वाद्य-
नुपपत्तिः । सत्कार्यवादावतारापत्तेश्च ।

सत्तादिकभादाय जलेऽव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्तेति । पृथिवीजलाद्यन्यतर-
भादाय जलेऽव्याप्तेराह जातंति । जातित्वापत्तिभिर्वा कस्यान्तरमाह नानेति ।

ननु रसान्तराननुषङ्गात् तथा स्यादित्यत आह । सत्कार्येति । एवं सर्व्व
नित्यताङ्गीकारे साङ्ख्यमतप्रवेशस्तथेतिभावः । यद्यपि समवायनाशोत्पादस्वीकारा-
देव न सर्व्वनित्यतारूपस्य तस्यावतारः तथापि तदन्य घटपटादिसकलकार्य्यनित्यत्वा-
पत्तिरेव तदवतारो बोध्य इत्याहुः ।

अनेकव्यक्तिसमवेतस्य निरतिशयस्य नित्यस्य सामान्यादन्यत्वं नोपपद्यते । अस्तु शुक्लादिकं सामान्यमेवेति चेत् । न । गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तौ जातिमङ्गरप्रमङ्गादिति । रसः षड्विधो मधुरादिरिति । अस्यापि व्याप्ति र्मग्यादिषु गन्धवत् । पाकजरूपेणानुसमनात् । अताप्यवान्तर्गानेकसामान्यविशेषवान्न स पृथिव्यामेवेति वाक्यार्थः । अपामव्यक्तः

अनेकति । ननु जातिः (१२३) संस्थानमात्रव्यङ्गत्वात् गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तेश्च जातित्वं न स्यात् । सामान्यरूपत्वापादने आपाद्यापादकयोरभेदश्च । मैवम् । यदीदं शुक्लं रूपं नित्यं सदनैकव्यक्तिः स्यात् गुणो न स्यात् इत्यापादनार्थत्वात् । पाकेन श्यामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमित्यनुभवात् । न चामो भ्रमो बाधकाभावात् । अस्त्विति । प्रतीतिस्तथैवोपपत्तेः ।

(१०३) संस्थानमात्रेति । परस्य स्वमतावच्छेदेनैव । नचैव सक्तजातिवृत्तयः तत्रैवाव्याप्तिमिति वाच्यम् । तन्नात आन्यथैव तत्तत्तत्तत्करणेति शयान् । आपाद्येति । यद्यपि नित्यत्वादिघटितमापादकं निःसामान्यत्वं च सति समवेतरूपसामान्यमापाद्यमिति नाभेदस्तथापि अप्रयोजकस्य तात्पर्यम् ।

यदीदमिति । हित्वादौ व्यभिचारादाह नित्यमिति । नित्यरूपादौ व्यभिचारादाह । नैकहृत्तीति । न चाप्रयोजकत्वं नित्यानेकसमवेतस्यापि गुणस्य घटत्वादेरपि गुणत्वापत्तेरिति भावः । अनुभवार्थेति । यद्यपि नावयवान् पाकेन रूपोत्पत्तिर्ध्वंसौ तथाच न प्रत्यक्षौ तथापि न्यायनयेनेदम् । आनुमानिकवृद्धिर्भाविप्रत्याक्षमित्यप्याहुः ।

मधुर एव हि स्वाभाविको रसः । अवान्तरभेदास्तु
नारिकेलादिजलगताः पार्थिवद्रव्योपाधिकाः । तेन
गन्धवती पृथिवी अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रूप-
वती अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रसवती चेति
लक्षणार्थः ।

स्यादेतत् । यथा रूपवत्त्वाविशेषेऽपि त्रयाणामने-
कविधरूपवती पृथिवी । स्वच्छधवलरूपवज्जलम् । शुक्ल-
मास्वरूपवत्तेजः । तथा गन्धावान्तरप्रकारभेदमा-
श्रित्य द्रव्यभेदहेतुः स्यादित्यत आह । गन्धो द्विविधः ।

किं गुणेनान्तर्गडुनेत्यर्थः । गोत्वादिनेति । शुक्लत्वादिजातिमद्गुण-
वत्त्वं द्रव्येऽनुभूयते न तु शुक्लादिजातिमत्त्वमेवेति भावः । अत्रा-
पीति । नानाजातीयरसममानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वा-
वान्तरजातिमत्तमधुरवद्वृत्तिजजातिमत्त्वं वेत्यर्थः । पार्थिवेति ।
अनन्यथाभिज्ञान्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः ।

ननु गन्धमात्रस्यैवतरभेदमाधकत्वात् तद्भेदकथनमर्थान्तर-

ननु नानैव गोत्वादिद्रव्याथमस्त्वित्याशङ्क्यानुभवं प्रमाणयति । शुक्लत्वादीति ।
अवान्तरिति । अवान्तरजातिमान् मधुरो यस्येति द्रव्यस्योक्तत्वात् तद्वृत्तिद्रव्यत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वं वेत्यर्थः । यद्यप्यवान्तरजातिमत्त्वं मधुरत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तच्च
जलरसेऽप्यस्तीत्यत आह स्तथापि समानाधिकरणमधुरनिजातिमयप्रतिबोध्यं
विवक्षितम् ।

सुरभिरसुरभिश्चेति । जितावेवेत्यनुवर्त्तते । न द्रव्या-
न्तरं । पाकजः खल्वयमेकस्मिन्नैव द्रव्ये कालभेदेन
वर्त्तमानः प्रकारभेदवानपि न द्रव्यान्तरव्यवस्थाहेतु-
रितिभावः । स्पर्शोऽस्याः पाकजः । पाकजस्पर्शवती
पृथिवीति लक्षणार्थः । अतः हि स्पर्शवतीत्युच्यमानं
तेजसा पाकद्रवत्ववतातिव्याप्तिः । अतः पाकजस्पर्श-
तीति । अत्र च गन्धरूपरसानां पाकजत्वं सदपि
नोक्तं स्फुटत्वात् । स्पर्शस्य तथात्वे विप्रतिपत्तिः । न
हि गन्धादिवद्दिशेपतः स्पर्शः पाकस्यान्वयव्यातिरेका-
वनुविधत्ते । पार्थिवत्वमात्रेण तथाकल्पने परिमा-
णादिष्वपि तथाप्रसङ्गात् । तदेतद्विप्रतिपत्तिबीजमप-
निनीषन्नेवेदमुक्तवान् पाकजः स्पर्श इति ।

यदि पाकजो न स्यात् संख्यापरिमाणादिवद-

मित्यत आह । यथेति । अत इति । यद्यपि पाकजत्वं परमाणु-
स्पर्श एवेति भागामिदिस्तथापि पाकजस्पर्शममानाधिकरण
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमतीत्यर्थः ।

अविशिष्ट इति । ननु चावेगिष्ठं (१२४) सकलद्रव्यवृत्ति-

(१२४) सकलेति । यद्यपि परिमाणादरपि न सकलद्रव्यवृत्तित्वं तथापि
सकलद्रव्यनिशान्नाभाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सकलद्रव्यवृत्तित्वं बोध्यम् ।
उक्तं बीजानुपपत्तिमाह । अन्यथेति । स्पर्शस्यैव तद्विषय इत्यर्थः ।

विशिष्टः स्यात् । तथाचाशीविषवृश्चिककौटादिदंशेषु
शूकगिम्बिष्टश्चिकपत्रिकादिषु च स्पष्टेषु दृष्टो दुःख-

गुणत्वमात्रादप्यजातिमत्त्वं विशिष्टगुणवृत्तिविरहो वा । आद्ये
गुरुत्वेन व्यभिचारः । न हि गुरुत्वं पाकजं संख्यादिवदविशिष्टं
वा । अन्त्ये पाकजनानामपि स्नेहबुद्ध्यादीनां विशिष्टगुणत्वाद्वाभि-
चारः । आशीविषदंशादौ संयोगविशेषस्यैव दुःखविशेषहेतुत्वम् ।
मण्यादिसंयोगस्य च तदुपगमहेतुत्वम् । एवं गवादिमंयोगस्य च ।
स्पर्शाऽपि न प्रयोजकः । संयोगभेदस्यैव तत्त्वात् । स्पर्शविधि-
निर्धधावपि संयोगाविषयाविव । अन्यथा स्पर्शस्य ज्ञायमानस्य
तत्त्वमिति तज्ज्ञानस्य तथात्वे संयोगो वृत्तेऽपि व्यामङ्गेन तदज्ञाने
आचमनाद्यकरणप्रसङ्गः । तीर्थजले स्नेच्छजले चैवं विधिनिर्ध-
धनात् पाकजप्रसङ्गश्च । अम् वाययाधीन एव विगेषोऽलं पाकज-
त्वेन । अथायमाशयः । तजःसंयोगोत्पाद्यस्य विनाश्यत्वे ताव-
द्रूपादीनां सम्प्रतिपन्ने तत्र न तद्वाक्तिवृत्तित्वमेव प्रयोजकम् । अन-

तत्त्वमिति । अदृष्टहेतुत्वमित्यर्थः । तज्ज्ञानस्येति साक्षात्कारस्येत्यर्थः ।
स्वरूपमन् स्पर्शा नानादं प्रति कारणं स्पष्टस्य सक्तो सक्त्येन सर्वदादृष्टोत्पादापत्तेः ।
तस्य च ज्ञानं संयोगे सत्त्वेवत्यावश्यकत्वात् संयोग एव तत्कारणम् । अन्यथा
संयोगे ज्ञानेऽपि व्यामङ्गेन स्पर्शाज्ञाने चादृष्टानुत्पत्तौ तद्वाशकाचमनादेरकरण-
प्रसङ्ग इति भावः । संयोग इति चाण्डालादिसंयोग इत्यर्थः । जले जलस्पर्शे ।
आशयेति । स्नेहवृत्तिरिति भावः । पार्थिवविशेषगुणवत्त्वमेवेति । पार्थिवपरमाणु-
विशेषगुणवत्त्वमेवेत्यर्थः । यद्यद्युतस्याशयाः । रूपादौ तत्प्रसङ्गत्वेन कार्यतानवच्छेद-
कत्वात् । एवमप्येऽपि ।

विशेषो नोपपद्यते । मणिमूलादिविशेषेषु च स्पर्शेषु
तदुपशमो न स्यात् । गवादिचाण्डालादिस्पर्शविधि-

नुगमात् । नापि रूपादित्वं जलादिरूपमाधारण्यात् । अतः
पार्थिवविशेषगुणत्वमेव तत्र प्रयोजकम् । अतः पृथिवीस्पर्शः
पाकजः । पृथिवीविशेषगुणत्वात् । गम्यवत् । विपक्षे बाधकत्वं
कार्यकारणभावानुपपत्तिः । अवेगित्यन्तु पाकजत्वावच्छेदकरूप-
राहित्यम् । आशीविषादिदंशेषु दुःखविशेषः कुतश्चिदावृत्तः
केनचित् साधारणोऽनुभूयते इत्यविवादम् । तत्र परापरव्यावृत्तं
साधारणञ्च कारणमावश्यकम् । अन्यथाकस्मिकत्वापत्तिः । न च
तत्तद्द्रव्यसंयोग एव तथा अप्रौढकपिकच्छसंयोगोऽपि तथा दुःखा-
नुत्पत्तिः । न च प्रौढसंयोगस्तथा प्रौढिर्न जात्यादिरूपा । अनुप-
लम्भात् । रूपादिकन्तु साधारणमेवेति परिशेषेण स्पर्शविशेषस्यैव
तत्त्वात् । एवं गवादिसंयोगोऽपि भेदो द्रव्यविशेषात् वाच्यो-
द्भवे च विशेषो न कारणविशेषमवधृष्टः । तत्र रूपादीनां साधा-

अनुपलम्भादिति । न च महत्त्वविशेष एव प्रौढिपदार्थः । स चानुभवमिदं
इति वाच्यम् । अननुगमादित्याहुः । साधारणमेवेति । अप्रौढकपिकच्छमाधा-
रणमेवेत्यर्थः । द्रव्येति । यद्यपि गोत्यादिजातिरूप एव विशेषः सम्भवति तथापि
कपिकच्छस्थले स्पर्शस्य पाकजत्वमिदं रूपादिकत्वापि तथात्वमिति पृथ्वीरदभेदेदमुक्तम् ।
स्पर्श एवेति । अथयविस्पर्शस्य परस्परया पाकप्रयोज्यत्वं बोध्यम् ।

जले त्विति । यद्यपि तत्र स्पर्शादेरविशेषे कथं विपरिणयेयी । यदि च कच्छ-
त्वादिकातिविशेषाश्चविशेषिते तथात्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । तथाप्यापातत-
इदमुक्तम् । अतएव सिद्धान्तेऽप्युपेक्षितं न तु दृश्यम् ।

निषेधौ न स्याताम् । न च द्रव्यमात्रे तावुपपद्येते ।
 दर्शनस्पर्शनाघ्राणास्वादनभेदेन मातङ्गमदिगदिप्राय-
 रणत्वात् स्पर्श एव विशेषः कल्प्यते जले तु बाधकात् त्यज्यते ।
 मैवम् । विशेषगुणत्वेन च विशेषगुणत्वमिति परस्पराश्रयात् ।
 कपिकच्छस्पर्शं च वैजात्यमन् । ते न च पाकजत्वं पाकजस्पर्शस्य
 क्वचित् तेजःसंयोगात् क्वचित् कारणगुणप्रक्रमेणोत्पादेनाननु-
 गमः । कार्यवैजात्यकल्पने च गौरवम् । पाकजस्पर्शश्च नेतरभेद-
 साधकः । विशेषिकनयेऽवयविनि भागामिहेः । उच्यते । अस्ति-
 चापरामष्टेषु तत्तद्वत्स्पर्शेषु पाकानन्तरं सुकुमारकठिनतरतमा-
 दिधीः सार्वभौमिकी । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेजःसंयोग एव
 प्रयोजकः । न चावयवानां निविडः संयोगः संश्रयाख्य एव
 तद्विधयात् तस्य द्वौन्द्रियग्राह्यतया च चक्षुषापि तदग्रहापत्तेः ।
 न चेष्टापत्तिः । चक्षुषा तदग्रहेऽपि स्पर्शविशेषसंश्रयादभ्यकारेऽपि
 तत्प्रतीतिः । अवयवसंयोगस्यावयविव्यवृत्तेः तदगतत्वेन प्रतीति-
 रनुपपत्तयः । एकार्थममवायेन तदुपपत्तिरिति चेन्न । साक्षात्-

तेन चेति । ननु यदि पाकजत्वेनैव विशेषगुणत्वं तदा जलादिरूपादौ कथं
 विशेषगुणत्वम् । यदि च जनादिरूपादिमात्रवृत्तिजातिमादायैव तथात्वं तदा
 पाकप्रयोज्यजात्यनभ्युपगमेऽपि पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तिजातिमादायैव तथात्वमिति
 चेत् । न । पृथिवीविशेषगुणत्वं पाकजत्वमेव नियामकमित्याशयेनोक्तत्वादित्येके ।
 पृथिवीगुणत्वत् पृथिवीविशेषगुणत्वमपि तत्राप्रयोजकं, किन्तु पृथिवीरूपत्वादिक-
 मेव तथेत्यत्र तात्पर्यमित्यन्ये । एतदस्वरसादेशाच्च किञ्चेत्यप्याहुः । गौरवमिति ।
 रूपादिवैजात्यस्यानुभूयमानत्वात् प्राभाणिक तदिति भावः ।

श्चित्तभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् पार्थिवः स्पर्शी-
ऽपि पाकजः । पार्थिवविशेषगुणत्वात् । गन्धवदि-
त्यवधेयम् ।

सम्बन्धे बाधकाभावात् । अन्यथातिप्रसङ्गादिति स्पर्शविशेष एव
तद्विषय इति स्थिते अन्यत्र प्रयुज्यते । (१२५) पृथिवीस्पर्शः तेजः
संयोगजन्यः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यपृथिवीगुणत्वात् । गन्धवत् ।
न च त्वगवेद्यत्वमुपाधिः । तेजाऽवयवविनि साध्याव्यापकत्वात् ।
न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षतरत्वात् । अथवा पृथिवी
परमाणुस्पर्शः तेजःसंयोगजन्यः द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियग्राह्य-
प्रत्यक्षगुणत्वावान्तरजातिमतपृथिवीपरमाणुगुणत्वात् । रूपवत् ।
न च रूपवदिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं साधनावच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वमुपाधिः । तुल्ययोगक्षेमतत्वात् । नापि सन्दिग्धो

दोषान्तरमाह । पृथिवीस्पर्शस्येति । पाकजस्पर्शो न लक्षणमतीतरभेद-
साधनेऽवयवविनि भागासिद्धेरित्यर्थः । अन्वकारोऽपीति । तत्प्रतीतेः नैविद्याप्रतीतेः ।
तथाच यदि नैविद्यात्मकं कठिनं तदा तज्ज्ञानासिद्धिर्दुः तसः इति व्यवहारवत्
कठिनं तस इति व्यवहारः स्यादिति भावः ।

केचित्तु प्रसङ्गमुखमिदम् । यद्यवयवसंयोग एव कठिनत्वादिकं तदाऽन्वकारे
बहुतरकालमवस्थितं शुक्लमकादि कठिनमनुभूयेत । तावत्कालरीढादिष्वित्यतः ।
अवयवसंयोगस्य भ्रष्टवत् तेजःसंयोगापेक्षत्वादित्याहुः । एतच्च गुणप्रकाशे
सौकुमार्यकाठिन्ययोः संयोगरत्नेन यदभिधानं तदेकदेशमतेन लक्षणया वेति
मन्तव्यम् ।

(१२५) पृथिवीस्पर्श इति । अन्यवयवविनि पाकानभ्युपगमात् तदीयस्पर्शाग्रे
बाधः । परमाणुस्पर्शसिद्धेस्तद्धिः । अतएव वाक्यविस्मरणमात्रं परमाणुस्पर्शमात्रं

ये तु मन्यन्ते पृथिव्यां स्पर्शी नास्त्येव उष्णाशैत्ये
विहाय स्पर्शान्तरस्यानुपलम्भवाधितत्वात् । शैत्यमेव
पाधिः । विपक्षवाधकनोक्तेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनैवोपाधिः
साधनाव्यापकत्वात् । पाकजस्पर्शवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमदुपाधि-
त्वमेवेतरभेदे हेतुरतो न भागासिद्धिः ।

शैत्यमेव हीति । अनुष्णाशीतव्यवहारस्यानीणाशैत्यविषय-
त्वात् तस्यावश्यकतयाभ्युपगमात् तत एव व्यवहारोपपत्तेर्नाति-

वा पक्ष इति प्रत्युक्तम् । बाधादसिद्धयेति चेत् । अत्र पृथिवीस्पर्श एव पक्षः ।
साध्ये च जन्यपदं प्रयोज्यपरम् । तेन नोक्तबाधः । तज्जन्यजातीयमन्य-
साध्यमित्यथाहुः । प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यजातिमत्पृथिवीगुणत्वादिति हेत्वर्थः ।
तेन न भागासिद्धिः । अतएवालोक्तवागुक्तसंयोगे चक्षुर्मात्रपादो न व्यभिचारः ।
पक्षेतरत्वादिति । यद्यपि स्पर्शत्वादेरपि व्यावर्त्तनात् न पक्षेतरत्वं तथापि साधना-
वच्छिन्नं पक्षमेव व्यावर्त्तयतीति पक्षेतरत्वमुक्तम् । वस्तुतः साध्यव्यापकताग्राह-
कानुकूलतर्कभाषोपनक्षणपरमिदम् । द्रव्येति । अत्र पृथिवीपरमाणुस्पर्शस्यैव
पक्षत्वं संयोगजन्यत्वं यथाश्रुतमेव साध्यम् । अतएव पिठरगुणव्यभिचारवारणाय
परमाणुपदम् । संयोगादो व्यभिचारवारणाय अग्राह्यान्तं गुणविशेषणम् । न तु
जातिविशेषणम् । गुणत्वावान्तरपदवैयर्थ्यपक्षेः । न चैवमपि परमाणुवृत्ति
संख्यादिव्यक्तौ व्यभिचारः । द्रव्यग्राहकयागदिन्द्रियाग्राह्यजातिभूत्ये तात्पर्यात् ।
गुरुत्वे व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति जातिविशेषणम् । एवञ्च सत्तामादाय गुरुत्वा-
व्यवहारतादवस्थ्यात् तद्धारणाय गुणत्वावान्तरंति । जनपरमाणुरूपादो व्यभि-
चारादाह । पृथिवीति । गुणपदं सम्पातायातम् । न चेति । साधनव्यापकत्व-
भिरासायाह । रूपवदिति । सत्तामादायोक्तदोषसत्त्वादाह । गुणत्वव्याप्येति ।
पृथिवीगुणत्वादिक्रमादाय दोषतादवस्थ्यादाह जातिरिति । तेजोऽवयविनि शुद्ध-
साध्याव्याप्तेराह । साधनेति । विपक्षेति । सौकुमार्यादिप्रत्ययान्यथानुपपत्त्ये-

हि तेजःस्पर्शनाभिभूतमुष्णाञ्च उदकस्पर्शनाभिभूत-
मनुष्णाशीतत्वेनाभिधीयत इति तान् प्रत्याह । अनु-
ष्णाशीतत्वे सतीति । बलवत्-सजातीयग्रहणकृतमग्र-
हणं खल्वभिभवः । तथाचाभिभावक मन्यतरदवश्य
मुपलभ्येत । न चैवं प्रकृते किन्तु शैत्योष्णानुपलम्भे-
ऽपि तद्विलक्षणस्पर्श उपलभ्यते एवं तथाविधं तमसि

रिक्तस्पर्शकल्पनम् । अतएवानुष्णाशीत इति नञ्गर्भे एव व्यवहार
इत्यर्थः । तथाचेति । अनभिभव याग्यव्यक्तिनिष्ठस्य तस्य सन्निकर्षं
तदुपलम्भापपत्तः । (१२६) न च बलवत्सजातीयसम्बन्ध एवाभावो
लाघवादिति वाच्यम् । शुष्कपार्थिवद्रव्यस्पर्शस्य तमसि त्वगि-
न्द्रियावेद्यत्वापत्तेः । स्पर्शपुरस्कारेण तस्य प्रवृत्तेः । स्पर्शेऽप्यम-
नुष्णाशीत इति प्रत्यक्षादिना स्पर्शस्य विशेष्यतया व्यक्तिप्रसङ्गा-
दिति भावः । नित्यानित्यभेदकथनस्यार्थान्तरत्वमपाकरोति ।
मेयमिति । अवयवानवस्थिति । यद्यप्यनवस्थामात्रं बीजाङ्कुर-

त्वर्थः । पाकरोति । गुणत्वव्याप्यत्वस्य स्पर्शत्वव्याप्यत्वर्थः । तेन स्पृगत्वमादाय न
जलादौ व्यभिचारः । न चैवमप्यनुष्णाशीतत्वमादाय यादौ व्यभिचारः स्पर्शत्व-
व्याप्यव्याप्यत्वं तात्पर्यति । तज्जाती मानाभावादित्यप्याहुः । एवञ्चाद्यस्पर्शपरं
चिन्त्यम् । गुणपरं स्पष्टार्थम् ।

(१२६) न च बलवदिति । नन्वेवमपि बलवतो ग्रहणमावश्यकमित्युक्तदोष
निवृत्तिरिति चेत् । उक्ताभिभवपदार्थमात्रदूषणे तात्पर्यादित्येकं । प्रकारान्तरेण
बलवत्त्वेऽपि न तस्य यद्वृणमित्यभिमानेनैतदुक्तमित्यन्ये । शुक्लं । अन्यस्पर्श-
पुरस्कारेणापि प्रवृत्तं भविष्यतीति सन्दायङ्गमात्रं निराकर्तुमिदमक्तम् । यस्तु तस्य

शुष्कपार्थिवद्रव्यस्येति भावः । सेयं पृथिवी यदनित्यैव तदावयवानवस्था स्यात् । एकस्य हि कस्यचिदवयवस्य निवृत्तौ निराश्रयञ्च कार्य्यमापदेत ।

अथ नित्यैव निष्प्रामाणिका तर्हि स्यात् । कार्य्यञ्च गम्यवदपि द्रव्यान्तरं स्यात् । अत आह । सा च द्विविधा नित्यानित्या चेति । चकारौ मिथः समुच्चये नियमनिराकरणपरौ । तेन नोक्तदोषावकाश इत्यभि-
प्रायः । का पुनर्नित्या । महती हि मही महत्त्वादेव कार्य्यत्वादनित्या । अणुपरिमाणात् नोपलभ्यत एव-

साधारण्येन न दूषणं तथापि सर्व्वकार्य्यद्रव्यनाशात् प्रलयानन्तरं सृष्टिरिति व्यवस्था इत्यपरे । एकस्येति । सर्गादीं सर्व्वानित्य-
द्रव्यनिवृत्तौ द्वाणुकस्य निराश्रयतापत्तिरित्यर्थः ।

निष्प्रामाणिकेति । नित्यपृथिव्या अनुपलम्भात् । (१२७)
पृथिवीत्वस्यानित्यवृत्तित्वेनेवोपलम्भादित्यर्थः । महत्त्वादिति ।

पारमार्थिकोद्भूतस्पर्शत्वाभावं जलालोकसमवधानेऽपि न प्रत्यक्षता स्यादिति बोध्यम् । अनुष्णाशीतप्रत्ययस्य नाभिभूतस्पर्शत्वादविषयत्वं येनाभिभावकोप-
लम्भापत्तिः स्यात् । किन्तु तदभावद्वयविषयत्वमेवेत्यत आह । स्पर्शोऽयमिति ।
स्पर्शस्य तत्त्वसत्त्वे तद्विशेष्यकधीस्तत्र न स्यादिति भावद्रव्यस्य त्वगवेद्यातापत्तिरत्रापि
बोध्या । दोषान्तरमाह । तथोरिति ।

(१२७) पृथिवीत्वस्येति । तथाच व्याघात इति भावः । मूर्त्तत्वमिति ।
न च मनसा सिद्धसाधनम् । तन्मूर्त्तत्वासिद्धिदयायः भेदासोक्तत्वात् । वस्तुतोऽ-

त्यत आह । परमाणुलक्षणा नित्येति । लक्षणं
स्वभावः कार्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवता
नेह प्रमाणान्तरमादर्शितम् । तथाहि स्थूलकार्यस्य
लोष्टादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमान-
स्यान्यतरतमादिभावाद् यतो नाल्पीयस्त्वं परमाणु-
माचक्ष्महे । एषं ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निर-
वधिरिव । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषणं मेरुमर्षपयोः
परिमाणभेदानुपपत्तेः । न च कारणसंख्याया अवि-
चानुपमहत्त्वादेव यत्कार्यत्वं तस्मादनित्यत्यर्थः । अत्र मूर्त्तत्वं
नित्यवृत्ति न वेति संग्रहः । अनन्तेति ।

नन्वनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेऽपि कश्चित्तादृग्वहुतरावयवा-
रभ्यः कश्चित् तादृगपेक्षयाल्पावयवारभ्य इति अवान्तरसंख्याभेदादेव
परिमाणभेदः स्यात् । अत्राहुः । मर्षपो यदि साक्षात् परम्परा-
साधारणमेवारम्भकानावयवारब्धः स्यादेतत्परिमाणाधिकपरि-
माणः स्यात् । न ह्यनवयवानां निविडत्वं दृष्टं तावानपकर्षः सम्भ-
वति । यद्वा मेरुपटं स्थूलपरम् । मर्षपपटश्च दृग्गुणकपरम् । तत्र
यदि दृग्गुणकं सावयवारब्धं स्यात् सन्नत् स्यादिति सन्नत्त्वापत्ति-
वयवत्वं पक्षीकार्यम् । तच्च द्रव्यसमवायित्वमिति बोध्यम् । व्यर्थवशेन नित्ये
विशेषणीयमित्यप्याहुः । तादृगिति । तथासावयवपरम्पराया अनन्तेऽपि साक्षात्-
समवायिकारणवक्तृत्वात् प्रकृतः परिमाणभेद इत्यर्थः ।

मर्षपो यदीति । ननु साक्षादारम्भकः मर्षपात्रयवाः तदपेक्षया न्यूनाद्येति

शेषेऽपि एरिमाणप्रचयाभ्यां विशेष इति युक्तम् ।
तयोरपि संख्याविशेषाभावेऽनुपपत्तेः । नापि प्रलया-
वधिः कस्यचिदन्त्यस्य निरवयवत्वे तदनुपपत्तेः ।

द्रव्यस्यावयवविभागविनाशाभ्यां विना विनाशा-
भावात् । नापि विभागावधिः । तस्य विभज्यमाना-
श्रयतया तदभावेऽनुपपत्तेः । न चैकाश्रयविभाग इति
रेव तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः । यद्वा द्वाण्यकत्वसंख्योः सावयवा-
रभ्यत्वेन तुल्यपरिमाणादृतं तात्पर्यम् । प्रलयावधिर्नाशावधिः ।

कस्यचिदिति । निरवयवद्रव्यस्य समवायिकारणसमवायि
कारणनाशाभावे नाशसम्भवादित्यर्थः ।

द्रव्यस्येति । ननु विभागो न द्रव्यनाशकः । आश्रयनाशजन्ये
द्रव्यनाशे व्यभिचारात् । मैवम् । विभागेन (१२८) तत्कार्यस्या-
रम्भकसंयोगनाशस्योपलक्षणात् । यद्यप्येकाश्रयत्वेऽपि विभागस्तद-
वधिर्नास्ति तथाप्यभ्युपगम्य दूषणान्तरमाह । न चेति । यदि
यथोक्तगङ्गाकर्तारं प्रत्यापादकमिष्टिरिति चेन्न । मेरुणा समं तस्य साक्षात् तुल्या-
वयवारभ्यत्वं तदन्तर्भाव्यापदनमित्युक्तम् । यद्वा णतदस्वरमादाह । यद्वेति । ननु
तुल्यपदार्थानन्वय इत्यत आह । यद्वेति । यद्यपि षट्पटादीनां सावयवारभ्य-
त्वेन तुल्यपरिमाणारभ्यत्वमिति व्यभिचारस्तथापि सङ्गत्त्वेन तुल्यत्वं विवक्षितम् ।
तच्च तत्वापीत्यदोषः ।

(१२८) विभागेनेति । न चैवमपि व्यभिचारतादवस्थम् । निमित्तकारणो-
त्तरकारणनाशत्वेनानुगमादितिभावः । तदवधिरिति विभागावधिः । अवयवा-
वयविप्रसङ्गः एकाश्रयत्वेऽपि विभागस्य नास्ति तथा सत्याश्रयावधित्वापातादित्यर्थः ।

युक्तम् । किञ्चित् कुतश्चिद्विभज्यते । न तु तदेव
तस्मात् । तस्मान्निर्गवयवावधिरयमवयवावयविप्रसङ्ग
इति विज्ञायते तर्कितमेव न तु भ्रमितमिति चेत् ।
अत्र कश्चिदाह । किमत्र प्रमाणान्तरगवेषणया
त्वसरेणोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तस्य चावयवकल्पनायां
प्रमाणाभावेन निर्गवयवत्वात् । तदसत् । तस्य चाक्षुष-
हीति । ननु रूपवत्त्वमत्र प्रयोजकं न तु महत्त्वम् । तस्य पृथग-
न्वयव्यतिरेकाननुविधानात् । सावयवत्वमपि न चाक्षुषत्वे प्रयो-
जकं गुणादावभावात् । द्रव्यचाक्षुषत्वे तु न विशिष्य प्रयोजकम् ।
सामान्यप्रयोजकादेव विशेषमवधाने तदुपपत्तेः । दूरतमादौ
तु चाक्षुषज्ञानविशेषं प्रति महत्त्वविशेषस्यैव कारणत्वं सिध्यति ।
न तावता महत्त्वसामान्यकारणत्वमिद्विः । न वा नित्ये तद्वि-
महत्त्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वं कारणं येन महत्त्वानुविधानेन तत्कारण-
मनेकद्रव्यवत्त्वमपि चाक्षुषप्रयोजकं स्यात् । त्वसरेणुः कार्यो महत्त्वे
सति क्रियावत्त्वादिति चेत् महत्त्वस्य विशेषणस्य व्यावृत्त्या प्रसिद्धौ
व्यर्थत्वात् । क्रियावत्त्वमात्रस्य मनसि व्यभिचारात् । पृथिवीत्वं
रूपवत्त्वमिति । उद्भूतरूपवत्त्वमित्यर्थः । तस्येति । परमाण्वाद्यनङ्गोक्तारा-
दितिभावः ।

सामान्येति । अन्यथा गुणादिचाक्षुषत्वे प्रयोजकान्तरमनुस्रियेतेति भावः ।
सावयवत्वे सामान्तरमाशङ्कते । त्वसरेणिति । महत्त्वं इति । न च व्यावर्त्यस्य
परमाण्वोरसिद्धा व्यर्थविशेषणता । क्रियावत्त्वमात्रेण चावयवत्वेनागतस्य

द्रव्यतया महत्त्वाद्नेकद्रव्यवत्त्वाच्चेति । यदि हि स्वस्य
चानुषता महत्त्वमन्तरङ्गं स्यात् दूरदूरतरादौ न महत्-
परिमाणप्रकर्षमनुविदध्यात् । यदि च सानेकद्रव्य-

निरवयववृत्ति इन्द्रियानिन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सकलपृथिवीवृत्ति
जातित्वाद्वा सत्तावदिति चेत् । न । घटत्ववत् पृथिवीमात्रवृत्ति-
त्वेन प्रतिरोधात् । तस्मात् तामरङ्गनिर्त्यो महत्त्वोत्कर्षशून्य-
द्रव्यत्वात् । व्योमवत् । अनित्यं हि घटादिद्रव्यं कुतश्चित् तदुत्-
कथ्यतेऽपि कुतश्चिदपकथ्यतेऽपि । मैवम् । दृश्यते हि दूरात् किञ्चि-

क्रियावत्त्वनियमादनवस्थया क्वचिद्विग्रहे वाच्ये सामान्यतो व्यभिचारवारकतया
सामान्यतः सिद्धे निरवयवत्वेऽनुमानवैयर्थ्यं अतस्तदप्रसिद्धिरेव वाच्या । न चान-
वस्थयैव व्याप्तिप्रज्ञाभावे विशेषणसार्थकता व्यभिचारवारकस्यैव साधकत्वादित्यभि-
सम्वाद्याह । महत्त्वस्येति । अपकृतमहत्त्वान्नय इत्यर्थः । व्यावर्त्येति । पर-
माणुत्वसिद्धेरिति भावः । क्रियावत्त्वमात्रञ्च स्वतोऽसिद्धव्याप्तिरिति स्याह । क्रिया-
वत्त्वेति । तथा चोभयासिद्धहेत्वलाभ इत्यर्थः । निरवयववृत्तौति । निरवयव-
समवर्तमित्यर्थः । तेन परम्परामुल्लेखेन गुणादिवृत्तितया न सिद्धसाधनम् ।
न वा द्वितीयहेतौ ज्ञानातिपदवैयर्थ्यम् । यद्यपि तन्मते त्वसरेणुनैव सिद्धसाधनं
तथापि त्वसरेणुभिर्चेति विशेषणाच्च दोष इति ।

वत्त्वेन सिद्धसाधनवारणार्थं निरवयवेऽतीन्द्रियत्वविशेषणमिति तच्च ।
अतीन्द्रियप्राप्ताद्यात्मकत्वसरेणुवृत्तितया परेण सिद्धसाधनकरणसम्भवात् ।
घटत्वादौ व्यभिचारवारणायातीन्द्रियेति । प्राणत्वादौ व्यभिचारादाहातीन्द्रि-
येति । घटप्राणाद्यन्यतरत्वे व्यभिचारादाह जातीति । सकलेति घटत्वादौ
व्यभिचारवारणाय । अप्रसिद्धिवारणाय पृथिवीति । जलत्वात्यन्ताभावादौ व्यभि-
चारादाह जातीति । महत्त्वेति । अपकर्षपदस्य दृष्टान्तासिद्धिवारकतया व्यर्थं
तथापि तन्मते तद्धारकस्यापि सार्धकत्वादुभयाभावस्याहेतुत्वाद्वा नोक्तदोषः ।

वत्ता नाद्रियेत महत्त्वमपि नाद्रियेत । तद्वावृत्तौ
तस्यापि व्यावृत्तेस्तस्य तत्कारणत्वात् । अन्यथा तत्-
प्रकर्षं महत्त्वप्रकर्षी नानुविदधीत ।

ओपलभ्यते चक्षुषा ततस्त्वधिकपरिमाणमुपलभ्यते । तत्र न तावत्
तत्तत्परिमाणसत्त्वमेव प्रयोजकम् । अननुगमात् । महत्त्वञ्च
तेषु साधारणत्वात् प्रयोजकमित्यवधार्यते । (१२६) विशेषकारण
त्वाधारणेऽपि तद्रूपमिदं रूपजीव्यत्वात् । एवं सावयवत्वमपि तत्र
प्रयोजकम् । अन्यथा महत्त्वस्यैवाभावादवयवोत्कर्षात् महत्त्वोत्-
कर्षेण तस्य तद्वैतत्वात् । एतेन महत्त्वादेर्वह्निर्गिन्दियजन्मद्रव्य
मात्रात्कारणविषयत्वं स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वात् दण्डत्ववदकारण-
त्वमित्यपास्तम् । तदुत्कर्षात् प्रत्यक्षोत्कर्षेण तस्य कारणत्वात् ।
न ह्यकारणोत्कर्षमकार्यमनुविधत्ते । दण्डत्वादी तु नैवं प्रकार
भेदेनोभयरूपत्वाविरोधाच्च । चाक्षुषद्रव्यज्ञाने विषयत्वेन तस्य
कारणत्वात् । द्रव्येऽप्यनुगतत्वेन कारणतावच्छेदकत्वात् ।

एतच्च व्यासज्य प्रतियोगिकाभावमते । उत्कर्षममानाधिकरणापकर्षमन्यत्वादित्य-
त्वं तात्पर्यमित्यन्ये ।

(१२६) ननु विशेषकारणत्वसावयवकमन्यथा दूरादुतकटमहत्त्वाश्रयवदप
कटमहत्त्वान्नयोऽप्युपलभ्येत । महत्त्वस्य साधारणत्वात् । एवञ्च महत्त्वसामान्य
हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह । विशेषेति । विशेषकार्यकारणभावेऽपि सामान्य-
हेतुत्वमिदं रूपजीव्यत्वं प्रयोजकत्वं सामान्यं तथाभावं विना विशेषस्य तथाभावा
भावात् । यद्विशेषयोरिति न्यायादन्यथा सामान्यस्याकार्यकत्वापत्तेरिति भावः ।
तद्वैतत्वादिति । यद्यपि जगन्महत्त्वं तस्य हेतुत्वमन्यथा व्योमादिमहत्त्वानुपपत्तेः ।

तस्माद्विवादाध्यासित स्वसरेण मंहान् अनेकद्रव्यवांश्च
अस्मदादिचाक्षुषद्रव्यत्वात् । घटादिवत् । अपर आह ।
अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतार-
तम्यात् महत्त्वपरिमाणतारतम्यवदिति । तदप्यसत् ।

तस्मादिति । ननु (१३०) साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं महत्-
समवेतत्वमुपाधिः । उक्तेन विपक्षवाधकेन हेतोः साध्यव्याप्य-
त्वात् । उपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । भट्टानां व्योम्नः चाक्षुषत्वेन
तत्र साध्याव्यापकत्वाद्वा । अणुपरिमाणिति । अणुत्वं सजातीय
प्रतियोगिकोत्कर्षापकर्षानाश्रयवृत्ति परिमाणत्वव्याप्यजातित्वात् ।
तुटिनित्यत्वादिना च तन्महत्त्वस्य नित्यत्वेनाभ्युपगमात् न तत्र तदपेक्षा तथापि
चाक्षुषमहत्त्वं प्रति तद्वेतत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तम् । अत्र च विनिगमनाविरहः । न च
चाक्षुषत्वस्य जातित्वेन जन्यत्वविवेचने गौरवमिति वाच्यम् । चाक्षुषत्वं हि
लौकिकचाक्षुषज्ञानविषयत्वमन्यथातिप्रसङ्गादेवञ्च लौकिकत्वनिर्वचनेन लाघवमिति
चिन्त्यम् । महत्त्वादेरिति । आदिपदं सावयवत्वपरम् । तदुत्कर्षादिति । अत्रा-
नेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षान्महत्त्वोत्कर्षं स्ततश्च प्रत्यक्षोत्कर्षः तथाचात्मप्रत्यक्षे क्लृप्तत्वाक्लृप्-
त्वाच्च महत्त्वमेव कारणं नानेकद्रव्यवत्त्वमिति प्रयोजकत्वाभिप्रायेण पक्षोऽयमिति
बोध्यम् ।

प्रकारभेदं विदुषोति । चाक्षुषेति ।

(१३०) साधनेति । साधनैकदेशावच्छिन्नत्वार्थः । विविष्टावच्छेदकारणे व्यर्थ-
विशेषणत्वात् । यद्यपि महत्त्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनमिति जन्यमहत्त्वं साध्यं
तथाच शुद्धसाध्यव्यापकत्वमेव तथापि यथानुताभिप्रायेणेदम् । केचित्तु परेण
तत्त्ववयवाणुत्वस्वीकारान्महत्त्वेऽपि साध्ये न सिद्धसाधनम् । नित्ये तुटिमहत्त्वे
इति तु पूर्वाभिधानमभ्युपगमनादेनेत्याहुः । महत्त्वसमवेतत्वमित्यत्र महत्त्वपदं तुटि-
समवेतत्ववादिमते साधनव्याप्तिपरिहारार्थम् ।

परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात् । नामौ परमाणुः परमाणुः
 स तु तर्हि तदवयवा एव कार्य्यानुमिताः परमाणवः ।
 न हि ते महान्तः रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्व-
 प्रसङ्गात् । तथाच तत्कार्य्यत्वे प्रमाणानवकृप्तौ तद-
 वयवाननुमानात् । यद्यपि चाणुत्वान्निरवयवत्वाच्च
 महत्ववदित्यर्थः । परस्परिति । परमाणुमिदो महत्त्वविरुद्धाणु-
 परिमाणमिदि स्तस्मिदो परमाणुमिदिरित्यर्थः । न च महत्त्वाप-
 र्क्य इत्थं व्यपदिष्यते । तस्य त्रुट्याविव विद्यामात् । उपभंहरति
 नामाविति । अस्मा त्वमरेणुर्न परमाणुरित्यर्थः ।

भाट्टानामिति । एतच्च महत्त्वमाध्यपत्ते बोध्यम् । अणुत्वमिति । अथोत्क्रपा
 प्रकर्षयोरन्यतरगर्भतया माध्यम्यम् । तावतैवामिसममिद्वे । साजात्यद्वै परि-
 माणत्वमात्रादृशयज्जात्या । तथाच सजातीयपरमाणुपरमाणुप्रतियोगिकोत्-
 कर्षनाश्रयीभूतद्वरणूपरिमाणुवृत्तित्वमेकेन सजातीयद्वरणूपरिमाणुप्रतियोगि-
 कानाश्रयीभूतपरमाणुपरिमाणुवृत्तित्वे चापरेण सिध्यति । द्वरणुकापेक्षया
 परमाणोरणुतरत्वेन तत्परिमाणस्य द्वरणूपरिमाणुप्रतियोगिकोत्क्रपाश्रयत्वात् ।
 न च दृष्टान्तामिद्वि । सजातीयापकर्षानाश्रयत्वस्य व्यापपरिमाणे सजातीयोत्-
 कर्षनाश्रयत्वस्य त्वमरेणुपरिमाणं सत्त्वेन तद्वृत्तितया महत्त्वे माध्यमत्वात् ।
 परिमाणत्वेति । न चानुभामिद्वे पर्य्यतादिसहत्त्ववृत्तिजातिरिगोपे परममहत्त्व-
 जातौ च अभिचार इति वाच्यम् । व्यापपदस्य साजादृशयपरत्वात् ।

न चेति । यद्यपि महदारम्भकत्वं महदुपादानत्वमन्यथा अभिचारापत्तेरेषञ्च
 व्यावृत्त्य परमाणोरमिद्वो महदिति व्यर्थम् । तथाप्यनवस्यया सामान्यतो व्यभि-
 चारावगमात् तद्वारणाय निर्विकल्पकसाधकानुमाने विशदष्टवत् तदुपादान-
 मिति भावः ।

तेषां महत्त्वपरिमाणाग्भेगा कारणमहत्त्वप्रचयौ स्तः
तथापि बहुत्वसंख्यास्तीति सर्व्वं समञ्जसम् । न ।
उक्तोत्तरत्वात् । अवश्यं हि तत्सरेणोऽवयवैरनेकद्रव्यै-
र्भवितव्यम् । महत्त्वं प्रति चावयवगतस्यानेकद्रव्यत्व-
स्यापि कारणात्वात् । अन्यथा महत्त्वस्य तत्प्रकर्षानु-

अवश्यं हेति । ननु तत्सरेणवयवस्य सावयवत्वे साध्ये महत्त्वा-
दिति अपक्षधर्म्मा हेतुः । न च महद्वारम्भकत्वं तदर्थः । महत्त्वस्यो-
पाधित्वात् । मैवम् । समवेतत्वे साध्ये गुणादौ साध्याव्यापक-
त्वात् । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम् । उक्तविपक्षबाध-
केन साधनस्य साध्यव्यापकत्वेनापाधेः साध्याव्यापकत्वात् ।

सम्प्रदायविदस्तु यस्यां सामग्र्यां (१३१) समवायिकारणत्वेन
निरवयवद्रव्यमनुप्रविशति सा न महद्वारम्भिका यथा ज्ञानसा-
मग्री । न चाद्रव्यसामग्रीत्वमुपाधिः । त्रिभिः परमाणुभिस्त्वस-
रेणारभ्यते इति पक्षेऽपि परमाणुद्वयेनारब्धद्वयणुके साध्याव्याप-
कत्वात् । ततस्तत्सरेणोर्महत्त्वात् तदवयवस्य सावयवत्वमावश्य-

साधनेति । एकदेशारम्भकत्वपरम् । उक्तेति । तदुत्कर्षेण तदुत्कर्षादिना ।
तस्य महत्त्वं प्रति हेतुत्वेन तदभावे महत्त्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रापि नित्यत्वो-
पपत्तेरनेदं सङ्गच्छते इति चिन्त्यम् ।

(१३१) समवायिकारणत्वेनेति । न च निरवयवं समवायिकारणं न
महद्वारम्भकमित्येवास्त्विति वाच्यम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभाववैयर्थ्याभावात् ।
सम्प्रदायमतं अयमप्यस्वरस इत्यप्याहुः । वस्तुतः त्रिभिः परमाणुभिस्त्वयणुकारम्भ-

विधानानुपपत्तेः । तस्मात् त्रसरिणीरवयवाः सावयवाः
महद्द्रव्यारम्भकत्वात् । तन्तुवत् ।

वहवश्च ते परिमाणप्रचयानुपपत्तौ महदारम्भक-
त्वात् । तुल्यपरिमाणतन्त्रपेक्षयाधिकसंख्यपटारम्भक
तन्तुवत् । ते च विभज्यन्ते । सावयवत्वात् । घटवत् ।
विपक्षे बाधकमुक्तम् । तदवयवानान्त्रवयवकल्पनान-
वकाशात् । प्रमाणाभावात् बाधकाच्च । द्रव्यारम्भ-
कत्वमूर्त्तत्वादीनामनुकूलतर्काभावादेवानवस्थाप्रसङ्गस्य
रूपम् । तथाचाणुपरिमाणत्वं कार्याकार्योभयवृत्ति परिमाणत्व-
मात्रादशयज्जातित्वात् महत्त्ववदित्याहुः ।

बहवश्चेति । (१३२) परिमाणारम्भकवद्वत्त्वन्तः परिमाणप्र-
चयाजन्यमहत्परिमाणायद्वयजनकत्वादित्यर्थः ।

पक्षे हास्यां ह्यणुकारम्भे मानाभावः परानभ्युपगमय । अन्यथा कार्याकार्योभय
वृत्तौ तन्तुमाने परस्परमिदमाधनं उत्तरमापदोनेत्यश्वरसो बोध्य इति । अणुपरि-
माणत्वमित्यनेनाणुत्वं जातिकणलजितेति न स्वरूपाभिहितं । न चाकार्यपदमफलं
तद्विनापि ह्यणुकमिद्वेति वाच्यम् । तत्प्रकारकनुज्ञेकदृष्ट्यादित्येते । यदि
कश्चित् परमाणोऽव विप्रतिपद्यते तदा तं प्रति तत्साधनाय तथाक्तमित्यन्यः ।
मात्रात्पदञ्च परममहत्त्वाद्यौ व्यभिचारधारणाय ।

(१३२) परिमाणेति । ननु दृष्टान्ताभिहितः । अधिकसंख्यकतन्तुपरिमाण-
स्यापि महत्त्वारम्भकत्वात् । त्वद्विमहत्त्वातिरिक्ते सर्वत्र जन्यमहत्त्वं परिमाणं
हेतुरिति सिद्धान्तात् । यथोक्तं यथामन्त्रे द्वयं त्वय्येति चेत् । न । परिमाण-
मात्राजन्यत्वे सति प्रचयाजन्यं यन्महत्त्वं तदायद्वयसमसायिकारणत्वादिति-

प्रतिकूलस्य स्फुटत्वादिति परमाणुसिद्धिः । तस्मात्
 यत्कार्यं तत्सावयवमिति समनियतसिद्धौ कार्य-
 द्रव्यत्वेन सावयवत्वं प्रसाध्य यत एवावयवात् कार्य-
 द्रव्यत्वं व्यावर्त्तते तन्निगवयवं परमाणुमुपप्रादयिष्याम
 इत्यभिप्रायवानाह । कार्यलक्षणत्विति । तु शब्दः
 परमाणो व्यक्तिरिति । किमत्र प्रमाणमित्यत आह ।
 सा चेति । येन मुक्तरूपा दृश्यते सा प्रत्यक्षमिदित्यर्थः ।
 स्थैर्यं स्थिरता चिरकालावस्थायित्वमिति यावत् ।
 आदिशब्दाद्विष्टम्भकत्वं जलादिव्यूहविरोधित्वञ्च ।
 अवयवमन्निवेणा स्तत्सामान्यविशेषाभिव्यञ्जकसंस्थान

ननु द्वाणुकारम्भकोऽपि द्रव्यारम्भकत्वादिभिः सावयवः
 स्यादित्यत आह । द्रव्यारम्भकत्वेति । कार्यपृथिव्यां मानमाह ।
 येयमिति । चिरकालेति । यद्यप्येतज्जलादावप्यस्ति तथापि
 निविडसंयोगविशेषगुणवहुनिद्रव्यत्वमात्राद्वाप्यजातिमत्त्वमभिप्रे-

त्यर्थात् । यत् निविडसंयोगवदवयवद्वयं सङ्गदारम्भकं तत् व्यभिचारवारणाय
 सत्यन्तम् । यत् च परिशिलसंयोगात् तद्वयं तथा तत् तद्धारणार्थप्रवयोजन्य-
 पदम् । यदापि द्रव्यान्तरमादाय वञ्चत्वमत्तान् यथाश्रुतमाद्ये न व्यभिचार
 स्थापि विरजितमाद्ये तथेति ध्येयम् । द्रव्यपदं स्फुटार्थम् । निविडेति ।
 निविडसंयोगवत्त्वं एतादावव्यापकमतो जातिगर्भत्वम् । करकाद्रिव्यावृत्तिनिविड
 संयोगलाभाय विशेषपदमित्याहुः । भेदेन व्याप्यत्वबोधनाय साक्षात्पदम् । रसत्वा
 दिरुमादायातिव्याप्तिवारणाय जानिपदम् ।

विशेषाः । स्थैर्यादीनि चावयवमन्निवेशाश्च तैर्विशिष्टाः । न ह्येतत् द्रव्यान्तरे सम्भवति । जलादीनां यत् तदुपनिपातमात्रेणैव भङ्गुरत्वात् ।

न च पार्थिववदम्भो द्रव्यान्तरं गच्छद्विष्टभाति पूर्वव्यहं वा विरुणद्धि । न च पार्थिववत् द्रव्यान्तरं तत्तज्ज्ञात्यभिव्यञ्जकसंस्थानभेदवदिति । यतस्तत्तत्संस्थानविशेषवती अतएवापरजातिवहुत्वोपेता । ननु सर्वस्य चेतनादन्यस्य परार्थत्वात् किमनया चेतनप्रयोजनत्वं साध्यते इत्यत आह । शयनंति । शयनं शय्या । आसनमवस्थितिः । आदिग्रहणाद् भ्रमणकृषिकर्मादि । चकारादभिघातादनकांपकारी चेति । तदिदं पारार्थ्यं मस्याः किं विषयतयैव नित्युच्यते । किन्तु तत्र चैवविध्यं नित्याह । विविधञ्चेति । शरीरमिन्द्रियं प्रेतम् । विष्टम्भकत्वं स्वाधिकगुरुत्वात्तद्व्यान्तरगतिप्रतिबन्धकत्वं दाहविरोधित्वञ्च स्वाधिकगुरुत्ववत्पतनप्रतिबन्धकत्वम् ।

नन्वत्र कार्यपृथिव्या एव लक्ष्यत्वात् परमाणुवतिव्याप्तिरिति चेत् । न । परमाणुभिस्तत्त्वेन विशेषणात् । पृथिवीमात्रं लक्ष्यमित्याहुः ।

अविशेषमाशङ्क्य सामान्यविशेषाभ्यां विशेषमाह । स्वाधिकंति । स्वगुरुत्वाधिकगुरुत्वात्तद्व्यान्तरं न वायायतिव्याप्तिरित्याहुः ।

द्रव्यान्तरपदं व्यर्थम् । यद्यप्येतदत्र दाहव्याप्तं तथापि तद्विज्ञेयत्वव्याप्यं जाति-

विषय इति संज्ञा यस्य तदिदं तथोक्तम् । एतेन शरी-
रत्वमिन्द्रियत्वं विषयत्वं वा न जातिरस्ति । प्रथम-
द्वितीययोः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । तृती-
ये च निःसामान्ययोः सामान्याभावयोर्विषयत्वात् ।
तस्माद् यदवच्छिन्ने आत्मनि भोगस्तदन्यावयवि

यदवच्छिन्न इति । पाटे मे सुखमित्याद्यनुभववलात् आत्म-
भिन्नेऽपि सुखस्यावच्छेदावच्छेदकभावमस्त्वन्व इत्यर्थः । न च मृत-
(१३३)शरीरादावव्याप्तिः । आत्मविशिष्यगुणकारणमनःसंयोगवद-
न्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि मनुष्य-
त्वादिजातिसत्त्वात् । शरीरसंयुक्तमिति । यद्यप्येतत् दिक्काल-

मन्त्रं बोध्यम् । पूर्ववच्च परमाणौ नातिप्रसङ्गः । यदि च जलीयशरीरे प्रति-
बद्धद्रव्यत्वाश्रयत्वादितदस्ति तदा प्रतिबद्धद्रव्यत्वमिति विशेषणाच्च दोषः ।

(१३३) मृतेति । यद्यपि जीवनदशायां इदमस्त्येवेति नाव्याप्तिस्तथापि
अवयवोपचयादिना तदानीमेवेत्यस्य शरीरान्तरेऽव्याप्तिर्विधीया । न च तदलक्ष्य-
मेवेति वाच्यम् । तत्रापि शरीरव्यवहारादिति भावः । आत्मेति ।

अनु कारणत्वं स्वरूपयोग्यता फलोपधानं वा । नाद्यः । मृतशरीरसंयुक्ताय
जातिगर्भलक्षणानुपपत्तेः । नान्यः । फलानुपहितमनःसंयोगवति 'मृतशरीरे
मनुष्यत्वादजातिमत्त्वेन तादृशसंयोगवदन्यावयविमात्रवृत्तित्वाभावादिति चेन्न ।
तादृशसंयोगवृत्तिरन्यावयविमात्रवृत्तिस्य या जातिस्तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।
अत्राद्येन घटादावन्त्येन करादावतिव्याप्तिर्निरस्ता । द्रव्यत्वादिकमादायातिप्रसङ्ग-
वारणाय मात्रपदम् ।

अनु प्राणत्वजातिमादाय प्राणोन्द्रियातिव्याप्तिरिति चेन्न । आत्मनो गुणविशेष

प्राणाद्यतिव्यापकं तथापि स्मृत्यजनकज्ञानकारणीभूतमनःसंयोगा-
ययत्वमिन्द्रियत्वम् । त्वगिन्द्रियस्य सर्वज्ञानाजनकत्वात् तत्रा-

इति व्युत्पत्त्या आत्मविशेषगुणपदेन स्मृतेरुक्तत्वात् स्मृतिजनकमनःसंयोगश्च न
प्राणमिति नोक्तदोषः ।

नन्वेवं मनःपदं व्यर्थम् । न च स्मृतिहेतुशरीरप्राणसंयोगमादाय प्राणाति-
व्याप्तेस्तद्व्यापकत्वं तत् । तेनैवान्यथासिद्धतया प्राणमनोयोगस्याहेतुत्वाच्च दोष-
तादवस्थमिति वाच्यम् । * अन्यथावयवपदेनैव तद्व्यापकत्वात् । न च प्राणोऽप्यन्ता-
वयवीति वाच्यम् । प्राणाख्यवायुरन्यावयवपदेनैव निरस्त इति प्रमेयनिबन्ध-
विराधात् । तस्माद् यत् स्मरणविशेषोद्देशेनान्यावयवि सुवर्णघटादिकं जले नीत-
मृज्यते, तत् सुवर्णघटादिजलसंयोगस्मृतिकारणं तदाश्रयवृत्तिघटत्वादिकमादा-
यातिव्याप्तिस्तद्व्यापकत्वात् तदिति किञ्चित् । अन्ये आत्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यता-
प्रतियोगिककारणताश्रयत्वं विवक्षितमिति न प्राणोऽप्यतिव्याप्तिः । अतएव
विशेषपदमपि सार्थकम् । आत्मगुणत्वस्य नित्यानित्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकत्वेन
तदवच्छिन्नकार्यताया अप्रसिद्धेः । आत्मपदस्य संसाध्यात्मपरमिति न दोषताद-
वस्थम् । मनःपदस्य प्राणातिव्याप्तिप्रारम्भेव । प्रमेयनिबन्धस्य मतान्तरेणे-
त्याहुः । न च शरीरत्वस्य लक्ष्यतया प्राक् तदप्रतीतौ कथं शरीरमनोयोगत्वेन
हेतुत्वमृजः । तदप्येव कथमसकललक्षणप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । शरीरसंयोगस्य
भोगायतनसंयोगत्वेन हेतुत्वमृजः । भोगायतनत्वस्य भागावच्छेदकत्वं शरीरतद-
वयवसाधारणम् ।

ननु नरसिंहहयग्रीवादिशरीरेऽप्यप्राप्तत्वं नरत्वमिच्छत्वादे जीतिसङ्करभयेना
नङ्गीकारादिति चेत् । न । तत्रापि बाल्यादिभिन्नशरीरवृत्तिवैतल्यादिवत् जाति-
विशेषस्य सम्भवात् । विगुणपदशक्तिमृजानुपपत्त्या विगुणत्वजातिस्वीकाराच्च ।
रेश्वरस्य भूतावेशन्यायेनास्माददिशरीरमेव परिगृह्णातीति तच्छरीरमनोयोगस्य
तद्विशेषगुणाजनकतया तत्राव्याप्तिरिति दूषणं बोध्यम् । तेनास्मादिविशेषगुण-
जननात् ।

नन्वहल्यायाः प्रतिमात्वव्यवस्थाम् तद्वृत्तिप्रतिमात्वमादायातिव्याप्तिरिति चेत् ।

शरीरम् । शरीरसंयुक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनं मतीन्द्रियमिन्द्रियम् । प्रतीयमानतयोपभोगसाधनं विषय

व्याप्तिः । (१३४) शब्देतराङ्गतविशेषगुणानाश्रयत्वे मतिज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रयत्वं वा । प्रतीयमानतयेति । न चाग्रे वायोर्विषयत्वाभिधानेन विरोधः । साक्षात् क्रियमाणत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

काष्ठत्वादिना सङ्क्षरेण तज्जातित्वामिक्षेः । नानात्वे च मानाभावात् । पाषाणावस्थायाः साक्षाद्विशेषगुणाभावेन तत्कारणमनःसंयोगवर्हत्तिभावाच्च ।

यद्यपीति । न च सदिति विशेषणेनैव तच्चिरामः । सदित्यस्य वस्तुतः शरीरसंयोगीत्यर्थः । शरीरसंयोगित्वेन जनकमिति वार्थः । आद्ये कालाद्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैव । अन्ये अमिक्षेः घ्राणत्वादिनैव जनकत्वादित्यथा प्राणातिव्याप्तिर्देहप्रतिहारत्वादिति । स्मृत्यजनकेति । व्यजनकत्वं स्वरूपयोग्यत्वम् । तेनानुभवमात्रजनकमनःसंयोगविशेषमादाय नात्मादावतिव्याप्तिः । न चैवं मनस्यव्याप्तिः । स्मृत्ययोग्यचक्षुर्भनःसंयोगादिकमादाय तत्त्वोक्तलक्षणसत्त्वात् । स्मृत्यजनकर्तृत्वात्तदाहसंयोगाश्रयत्वमित्यर्थः । इत्यन्ये । घटादावतिव्याप्तिराह । ज्ञानकरणेति । चक्षुर्घटसंयोगमादाय घटेऽतिव्याप्तिरिति मनःपदम् । ज्ञानपदञ्च प्रमापरम् । तेन स्वप्नवचनाङ्गीमनःसंयोगस्य स्वप्नाज्ञानजनकतया नाज्ञा नातिव्याप्तिः । न चेन्द्रियत्वे ज्ञाते तन्मनोयोगत्वेन ज्ञानकरणग्रहः तदुपहेतिन्द्रियत्वं ज्ञानत्वमित्यन्योन्याश्रयः । चक्षुर्भनोयोगत्वादिनापि तदुपहृतात् ।

सर्वज्ञानजनकत्वादिति । एवञ्च त्वस्मिन्मनोयोगस्यापि सत्त्वात् न तावद्व्याप्तिः । नहि संयोगिनोऽजनकत्वे संयोगजनकत्वम् । त्वचः सर्वज्ञानजनकत्वमिति च मतान्तरमिति भावः । सर्वज्ञानजनकत्वादिति पाठे त्वचस्तथात्वं न तु तन्मनोयोगस्येति नाव्याप्तिरित्यर्थः ।

(१३४) शब्देति । शरीरादावतिव्याप्तिराह सत्यन्तम् । श्रोत्राव्याप्तिराह शब्देतरेति । घ्राणाद्यव्याप्तिराह उद्भूतेति । उद्भूतस्य साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद

इति लक्षणरूपोपाधिनिवन्धना एताः संज्ञा इत्यर्थः ।
चत्सुर्वी वाय्वादिभ्यो भिनत्ति । वायोर्हि चतुर्विधं
कार्यम् नभःप्रभृतीनाञ्चैकविधमेवेति । अनका

वायवीयस्पर्शस्य विषयत्वात् तदाधारत्वेन वायोरपि विषयत्वाप-
चाराद्वा शरीरादेश्च विषयत्वेऽप्युपज्ञायमानस्यापि भोगमाधनत्वात्

कानुद्भूतत्वजात्यभावसमूहः । स च चक्षुरादिमामान्यगुणोऽपीति तदव्याप्रेराह
विशेषेति । न च तस्याप्रत्यक्षत्वादनुद्भूतत्वमेवात्र वाच्यम् । सामान्यगुणस्या-
श्रययोग्यतयैवाप्रत्यक्षतया तत्र साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकानुद्भूतत्वे माना-
भावात् । केचित्तद्भूतपदं प्रत्यक्षविषयपरं विशेषपदं लौकिकपरम् । तेन शब्दे
तरलौकिकप्रत्यक्षविशेषगुणानाश्रयत्वे सतीत्यर्थः । इत्याहुः । सत्यन्तमात्रं दिगादा-
वतिव्याप्तिमिति ज्ञानकारणेति । न च मनःपदवैयर्थ्यम् । इन्द्रियावयवार्थभयोग-
स्यापि ज्ञानहेतुत्वादिन्द्रियावयववैतिव्याप्तिप्रवारकत्वात् । प्राणवायोरुद्भूतः स्पर्श
इति मते तत्रातिव्याप्तिप्रवारणाय तत् । प्राणमनोयोगस्य शरीरप्राणभयोगेनान्यथा-
सिद्धतया ज्ञानाजनकत्वादित्यन्ये ।

ननु शब्देतरत्वविशेषणमव्याप्तिप्रवारकत्वादितरभेदानुमाने भागासिद्धिप्रार-
मतो व्याप्तिग्रहानौपयिकतया व्यर्थम् । न च व्यतिरेके व्याप्तिग्रह इति लक्षणा-
भावेऽपि विशिष्टाभावतया व्यापकतया न तत्र वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अव्यापक-
विशेषणस्याप्युपसर्गवैयर्थ्यापत्तेः । नीलधूमस्यापि व्यतिरेकितया गमकत्वापातात् ।
न चान्ये व्याप्यत्वमिदं व्यतिरेकस्य तत्र तदनुमानमिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि
तुल्यत्वात् । अथात्रान्येऽपि न व्याप्यत्वमिदं । अव्याप्तिप्रवारकविशेषणस्य
विशिष्टाभावप्रतियोगित्वविशेषणत्वनिश्चयमात्रम् । अन्यथा तद्वारकत्वानुपपन्नम् । नहि
भवति यत्र विशेष्यमव्याप्तं तत्र विशिष्टस्य व्याप्तिरिति विशिष्टाभावसम्पादकतया तु
तथात्वमिति नेत् । अस्तु तादृशतया य एव विशेष्यमेवाव्याप्तिप्रारकं तत्र का

वान्तरप्रकारवच्छरीरारम्भिका पृथिव्येव न द्रव्यान्तर-
मित्यभिप्रायवांस्तद्भेदं दर्शयति । शरीरं द्विविधं योनिज
मयोनिजञ्चेति ।

ननु योनिजवन्नायोनिजमपि शरीरमुपलभामहं
इत्यत आह । तवेति । देवानामृषीणामपि श्रूयते हि
ब्रह्मणो मानसा मन्वादय इति । ननु कारणमतिपत्य

पृथगुपादानं । नायं विभागः किन्तु पृथिवीजातीयस्य तेन रूपेण
पारार्थ्यं तद्रूपोपदर्शनमित्यप्याहुः । लक्षणरूपेति । शरीरत्वादेः
पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः जातित्वाभावादिति भावः ।

कारणमिति । शरीरमिति । शुक्रशोणितमन्निपातस्य कारण-
त्वात् तमतिपत्य शरीरं न स्यादित्यर्थः । शरीरविशेषं प्रति कारणम् ।
तदभावेऽप्युपादेः क्लम्यादिशरीरोत्पत्तेरित्याह । शरीरत्वस्येति ।

गति । गन्धयोग्यतायाः पृथिवीलक्षणत्वे योग्यतायाः व्याप्यप्रसारकत्वादिति ।
अत्राहुः । इतरभेदानुमानं द्विविधमेकं लक्षणश्रयपक्षकं प्रसिद्धमेव द्वितीयं चेत-
रारान्तरभेदप्रतियोगिनः लक्षणशून्यत्वादिति । तथाच यदा द्वितीयेन तदनुमानं
तदा शब्देतरपदं श्रोत्रे व्यभिचारवारकमेव ।

नन्वेतमव्याप्यप्रसारकविशेषणस्यैव भागासिद्धिवारकतया व्यर्थत्वापत्तिः । न च
तत्र तन्मन्त्रकल्पनैव तदनुमाने तस्य व्यभिचारवारकत्वमेवेति वाच्यम् । यत्ना-
त्यन्तप्रारकमतिव्याप्यप्रसारकञ्च विशेषणं पाकजरमयोग्यत्वादौ लक्षणे तत्त्वान्तर-
भावेऽप्येवमप्युक्तञ्चेति चेन्न । इतरपक्षकानुमानस्य उक्तानुमानस्य इतरत्वं
तत्र तन्मन्त्रकल्पनभेदे प्रतियोगितावच्छेदकं पाकजरमयोग्यत्वाभावसमन्यत-

यदि कार्यमुत्पद्येत कार्यमेव न स्यात् । स्याच्च
मृदादिव्यतिरेकेण घटादिरिति । न । शरीरत्वस्या-
प्यजक्रिमिमशकादिभिः व्यभिचारात् । संस्थानविशेष-
प्रवृत्तस्यासिद्धेः । त्रिदशाः खल्वेतेऽनकमन्वन्तरायुषो-
ऽनिमिषचक्षुषो नभश्चराः कामगा स्विनयनचतुर्मुखा-
दयः । अस्मदादयस्तु दशदशाः शतवर्षपरमायुषो परि-
भ्रमच्चक्षुषो भृचराः प्रतिहतगतयो द्विभुजनयनाः ।
किञ्चित् संस्थानसाम्येऽपि गोगवयादिवज्जातिभेदाप-
पत्तेः । न च संस्थानमपि योनिजत्वनियामकम् ।
गोगजभुजगादीनां तदभावेऽपि योनिजत्वात् । तस्मात्

तथापि संस्थानविशेषवच्छरीरं प्रति न तस्य व्यभिचार इत्यत
आह । संस्थानेति । देवादिशरीराणामयोनिजानकसंस्थानवत्त्व-
मित्यर्थः । रूपान्तरिणापि साम्यनिगमायाह । त्रिदशा इति ।

धर्मत्वादौ तात्पर्यात् । अत्र चोभयोरपि व्यभिचारवारकत्वादिति । तद्विन्यस ।
एवं हि दृष्टिवीत्वमितरभेदमनियतं पाकजरमथोग्यत्यमनियतत्वादिति ।
अन्वयगतयैषोपपत्तौ तदनुसरणप्रयासगौरवात् । अत्राप्यभयोर्व्यभिचारवारक-
त्वादिति । द्वितीयकल्पे विनिष्टाभावप्रतियोगिविशेषणतयैव न व्यर्थत्वमिति तु
सम्भवत्यपि । अधिकन्तु प्रत्यक्षप्रकाशे विपरिद्धतम् ।

साक्षादिति । अतएव विषयग्रहणेनैव दृग्गुणादयः इत्यादिमग्न्य संगच्छते
इति भावः । वायवीयेति । तथाच साक्षारिक्रियमाणत्वावलायासपि न दोषः ।
दृग्गुणादेरपि विषयत्वं गौणमेवेति भावः ।

सर्वेषां स्वकर्मनिबन्धनो भोगः । तच्च तन्नान्तरीयक-
तया जन्मायुषी आक्षिपति । तत्र येन कर्मणा गर्भ-
वासोदिदुःखं भोजयितव्यमस्ति । तेन योनिजमुत्प-
द्यते । तदन्येन त्वन्यथेति युक्तमुत्पश्यामः । तदेत-
दाह । धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य इति । अणुभ्य
इति मूलकारणनिर्देशोऽयम् । न त्वणुभिर्वाहत्य
शरीरमारभ्यते । तदेतदग्रे व्यक्तीकरिष्यति ।

द्वाणकादिप्रक्रमेणेति । क्षुद्रजन्तूनां मशकादीनां
यातनाशरीराणि । यातना नरकपीडा तस्यैव शरीराणि
इत्यत्र नारकिणामिति शेषः । क्षुद्रजन्तूनां शरीरा-
न वासस्थानविशेषं प्रति योनिः कारणम् । अपि तु कर्मविशेष
एवेत्याह । न चेति । क्व तर्हि योनिः शरीरे कारणमित्यत
आह । तत्रेति । अयोनिजदेवादिशरीरे चागमः प्रमाणम् ।
योनिं विना न शरीरमित्यत्र चागमे योनिपदं कारणमात्रपरं
मनुष्यदेहपरं वा । चैत्र स्तदीय(१३५)योनिजशरीरान्यपार्थिवशरी-
रवान् शरीरत्वात् मैत्रवदित्यप्याहुः ।

ननु मशकादीनामिह सुखमित्यनुभवतां न यातनाशरीराणी-

। १३५ । तदीयेति । अत्र करचरणादिभदिति विशेषणम् । तेन कस्यादि-
शरीरेण नार्थान्तरम् । तदीयेति दृष्टान्तार्थम् । पार्थिवस्यैव सिषाधयिषितत्वेन
जलोय योनिजशरीरेणार्थान्तराकारणाय पार्थिवपदम् ।

गीति संस्थानभेदविवक्षया । मोक्षभोगायतनभेदविव-
क्षया वा षष्ठी । अधर्मविशेषः प्रकृष्टोऽधर्मः तत्सहि-
तभ्यः । न हि योनिजशरीर माकल्पमयःकुम्भीपाक्-
क्रकचदारुणादिदुःखसहनक्षमम् । नापि नरकयातनामु
योनिम्पर्शमुखमानुषद्विकमपि श्रूयते । न च नरका-
ग्येव न मन्तीति नरकेऽप्यनाश्वामप्रसङ्गात् । इति ।
इह योनिशब्देन यदि कारणमात्रमुच्यते तदा द्वैविध्यं
नोपपद्येतात् आह । शुक्लेति । सन्निपातः परम्पर-
मेलनं तज्जं योनिजम् । पशवो ग्राम्याश्चतुष्पदाः
आरग्याः मृगाः । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः ।
पक्षिणो विहङ्गमाः । सर्गैर्मृपाः परितः सर्पिणशीलाः-

त्यत आह । नारकिणामिति (१३६) । ननु क्षुद्रजन्तव एव
शरीराणांति न भेदनियतः पष्ठार्थः इत्यत आह । संस्थानेति ।
शरीरपटं लक्षणया संस्थानपरं क्षुद्रजन्तुपरं वा । तच्छरीराधि-
ष्ठायकभेदकृपरमित्यर्थः । न हीति । यद्यप्ययोनिजमपि शरीरं
न तादृशदुःखमहम् । तथाप्यागम एव तस्यायोनिजत्वे मानमिति

अत्राप्रयोजकत्वमागमरूपविपक्षबाधकानुसरणे च तत एव तद्विद्वेर्न्यसिद्ध
मनुमानमित्यस्वरसं सूचयति । अपीति ।

(१३६) नारकिणामिति । एतद्विपक्षकं शरीराणीत्यध्याह्नरणीयम् ।
तेन क्षुद्रजन्तूनां नारकिणां यातनाशरीराणांति लभ्यत एवेति भावः ।

सर्पकीटमत्स्यादयः । यद्यपि चोद्भिदोऽपि वृक्षादयः
शरीरभेदतया अत्रैव व्याख्यातमुचिता स्तथापि अति-
मन्दान्तःसंज्ञतया लौकिकापेक्षसुखदुःखभोक्ताधिष्ठान-
त्वममीषामविवक्षन् प्रायेण जङ्गमोपकारितया तद-
धीनतया च विषयतां विवक्षन्नेष्वेवान्तर्भाव्य व्याख्या-
स्यन्ते ।

कयाचिद्विवक्षया ह्यन्तर्भूतमपि पृथग्व्याख्यायते ।
यथा अयथार्थत्वेन विपर्यये सति स्वप्नसंशयज्ञाने
लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य कयाचिद्विवक्षया पृथक्कृतमप्य-
न्तर्भाव्य व्युत्पाद्यते । यथा प्रमितेरन्यत्वेनाविद्यापि
यथार्थत्वेन स्मृतिर्विद्यायाम् । कयाचिद्विवक्षया सद्यपि
किञ्चिद्रूपमभिधाय रूपान्तरमुच्यते । यथात्रैव रूपरस-
गन्धानां पाकजत्वमनुक्त्वा सौरभाद्युक्तम् । शरीरेन्द्रि-
ययो र्द्वाणुकादिप्रक्रममुपेक्ष्य योनिजत्वाद्युक्तमित्या-
चार्य्यं शैलीयम् । कथं पुनरेतत् । इत्थं वृक्षादयः
प्रतिनियतभोक्ताधिष्ठिताः जीवनमरणस्वप्नजागरणरोग-

भावः । यद्यपि मातापितृस्तादृशसुखवत्त्वेन नारकित्वाभावेऽपि
तत्पुत्रस्य नारकित्वमक्षतमेव । तथापि नारकिण एव नारकिणो
जायन्ते इति मतं निरस्यति । नापीति । अन्तः संज्ञा ज्ञानम् ।

भेषजप्रयोगसजातीयानुविध्यनुकूलोपगमप्रतिकूलापग-

प्रतिनियतेति । (१३७) भोगजनकमनःसंयोगवन्त इत्यर्थः ।

(१३७) ननु भोक्ताधिष्ठानं यदि तत्संयोगमात्रं तदास्मदादिनैव मिदुमाधनम् । यदि च भोगजनकमनःसंयोगवत्त्वं तदा प्रतिनियतेति व्यर्थमित्यत आह । भोगेति । ज्ञानजनकमनःसंयोगवत्त्वमात्रं साध्यमाधिकस्य व्यर्थत्वात् । मूले भोक्ताति व्यवस्थात् भोगगर्भमेव साध्यमुद्देश्यमित्यन्ये । भोगत्वं जातिरतो न वैयर्थ्यमित्यपरे । न चाद्यं साध्यमिन्द्रियेऽपि गतमिति वाच्यम् । व्यापकव्यभिचारस्यादोषात् । यथाश्रुतस्यास्मिन् गतत्वात् । न चैवं ढलादीनां शरीरत्वासिद्धिः । इन्द्रियत्वबाधेन पक्षधम्प्रीताबलात् सिद्धेरिति भावः । नचान्ययोर्भोगवत् इत्येवास्त्विति वाच्यम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावं वैयर्थ्याभावात् तथैवोद्देश्यत्वाच्च । अतएव मनःपदमपि ।

आत्मविशेषेति । न च सुषुम्नाव्याप्तिरिन्द्रिये चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । जीवनस्यात्मात्मन्येन प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुपण्यासस्य तथापि निर्जन्मादिति भावः ।

नन्वेवमप्यात्मपदं व्यर्थम् । भोगगर्भे साधे चक्षुरादौ व्यभिचारचेति चेत् । आत्मविशेषगुणपदेनात्मनो गुणविशेषः स्मृतिरुक्ता । अतो नोक्तदोषः ।

न चाद्यसाध्याविशेषः । ज्ञानत्वस्मृतिरवयोर्भेदात् । मन्दिग्धार्मिद्विष्य रुढे एव निराकरिष्यति । अन्यथा यथाश्रुतेऽप्यप्रताकारात् । नचैवं मनःपदं व्यर्थम् । प्राणमनोयोगस्य शरीरप्राणसंयोगेनाप्यथासिद्धतया अहेतुत्वेन प्राणे व्यभिचारवारकत्वात् । आत्मादौ साम्यसत्त्वाच्च व्यभिचार इति कश्चित् । अन्ये तु जन्मात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतास्यमनःसंयोग इत्यर्थः । तथा-आत्मादिपदमप्रतिज्ञाकारकतया न व्यर्थं न वा चक्षुरादौ व्यभिचार इत्याहुः । यदा तु जीवनचक्षुषजिज्ञासा तदा तादृशमनःसंयोगावच्छेदकत्वं तद्व्याप्यम् । शरीरावच्छिन्नात्मसंयोगत्वेन हेतुत्वात् । अवच्छेदकत्वज्ञादृष्टविशेषविगट्यं तत्कारितं सम्बन्धान्तरं वा । अतएव सुषुम्नो नाव्याप्तिरिति तददृष्टसत्त्वात् । अतएव स्मृत-

आत्मविशेषगुणजनकमनःसंयोगो जीवनम् । ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकस्यन्दजन्यविभागजन्यज्ञानजनकमनःसंयोगध्वंसो मरणम् ।

शरीरे नाव्याप्तिस्तदा तदभावात् । फलीकोत्प्रेयस्य तस्य फलासत्त्वेऽसत्त्वात् । यदा जीवनयोनित्वजनकमनःसंयोगाश्रयत्वं जीवनम् । न चात्माश्रयस्वीकीर्णजन्यभिन्नयत्नजनकत्वेन तद्ग्राह्यताजातिविशेषविशिष्टयत्नजनकत्वेन वा तदभिधानात् । सुषुप्तावपि तज्जनकत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिः । जनकत्वञ्च फलोपधानमिति न स्मृतशरीरातिव्याप्तिः । इदञ्च जीवनमात्मनो बोध्यम् । शरीरस्य सुषुप्तौ मनःसंयोगविरहस्यापि सम्भवेनाव्याप्त्यपत्तिरिति वदन्ति ।

ज्ञानजनकेति । संयोगध्वंसमात्रं घटपटसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिमिति मनःपदम् । तथापि पण्डमनःसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिरिति ज्ञानजनकेति । जीवनध्वंसेऽतिव्याप्तिरित्यजनकानां स्पन्दविशेषणम् । न च विभाजन्येति व्यर्थम् । स्पन्दस्य तदजनकत्वेनासम्भवारणार्थत्वादित्येकं । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावं वैयर्थ्याभावादित्यन्ये । न चैवमन्यमनःपदं व्यर्थम् । तादृशघटादौ तादृशवस्तुःसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् । न चैवमप्याद्यमनःपदं व्यर्थम् । यत् प्रत्यक्षजनकाच्छरीरस्यन्द्मात्रादिभागो जातस्तेन च भ्रष्टात्मकतादृशसंयोगध्वंसो जनितः तत्राव्याप्तिवारकत्वात् । मरणकालोनस्पन्देऽपि दिगादिना समं मनसःसंयोगजननादव्याप्तिवारणाय प्रथमं ज्ञानजनकपदम् ।

ननु द्वितीयं ज्ञानजनकपदं स्वरूपयोग्यतापरं फलीपधानपरं वा । नाद्यः । शरीरमनःसंयोगत्वेन स्वरूपयोग्यतया पण्डमनःसंयोगोऽपि तथेति न ध्वंसमादाय जीवनदशायामतिव्याप्तेर्नान्यः । अजनितज्ञानजनितभ्रमदुःखमनःसंयोगध्वंसे मरणरूपेऽव्याप्तिरिति चेत् । न । दुःखस्य स्वविषयसाक्षात्कारजनकत्वनियमेन फलोपधानस्य सत्त्वात् । ज्ञानपदं विशेषगुणपरमित्यन्ये ।

ननु चक्षुरादावतिव्याप्तिरिति चेत् । अन्यज्ञानजनकपदस्य जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयपरत्वादेव द्वितीयमनःपदं प्राणनिष्ठसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय बोध्यम् ।

अनु प्रथमज्ञानजनकपदं फलोपधानपरं स्वरूपयोग्यतापरं वा । नाद्यः । सुषु

प्रदगायां कदाचिदन्यदापि कदाचिज्जीवद्गयायाऽज्ञातिव्याप्तेः । नान्यः । आत्मनो योगत्वेनैव तदुद्योग्यतया मरणकालीनस्यन्दस्यापि तादृशसंयोगजनकत्वेनाव्याप्या पत्तेरिति चेत् । प्रथमज्ञानपदस्य विशेषगुणपरतया सप्रपञ्चादौ च जीवनयोनियत्वादिजनकत्वेन फलोपधानसत्त्वात् ।

ननु जन्मान्तरानुवर्तमानतादृशसंयोगध्वंसमादाय जीवनेऽपि स्मृतव्यवहारोपत्तिरिति चेत् । जीवच्छरारे तदसत्त्वादेव तदनापत्तेः । ध्वंसस्य प्रतियोगि समानदेशत्वनियमात् । ज्ञात्मानिष्ठतादृशसंयोगध्वंसोऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्यापि लक्षणात् । अतएव तमादायात्मन्यपि स्मृतव्यवहारः । प्रेत्यभावात्मानिष्ठत्वेनोक्तत्वात् तदुभयैव नियमाच्च । नचैवमात्मानि जन्मान्तरानुवर्तमानध्वंसमादाय जीवद्गयायां स्मृतव्यवहारोऽस्त्विति वाच्यम् । यच्छरीरमाध्यक्षानजनकमनसंयोगध्वंसो यत्मात्मनि तच्छरीरावच्छेदेन तस्य तद्व्यवहारहेतुत्वात् । मनो विशेषितः संयोगध्वंसो विवर्जितो मनसि च श्लेषलज्जित इति न तत्वातिप्रसक्तिः ।

ननु शरीरनागजन्मे मरणेऽप्यापि क्षण तादृशध्वंसस्य शरीरादृत्तेरिति चेत् । तत्र शरीरे स्मृतव्यवहाराभावेन तदसत्त्वेऽप्यदोषात् । आत्मानि तु तद्व्यवहारभावाच्च तत्सत्त्वमस्यैव ननु स्मृतशरीरे । हस्ताद्यवयवविगमाद् यत् पङ्कजशरीरमस्यैव तत्र स्मृतव्यवहारो न स्यात् । तादृशध्वंसस्य तत्वादृत्तेरिति चेत् । तत्र स्मृतव्यवहारस्य गौणत्वादित्याहुः । तत्र तद्वृत्तिरनन्यगत्याङ्गीक्रियत एवेत्यप्याहुः ।

न च शरीरमनोयोगे सत्येव यत्र प्राणोत्क्रमणान्तरणं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । जन्मात्मविशेषगुणोपधानविशिष्टमनोयोगाभावस्य विवर्जितत्वात् । विशेषगुणाभावाधीनविशिष्टाभावस्य तत्रापि सत्त्वादिति यत् तद्विचिन्त्यम् । तादृशविशिष्टाभावे विभागजन्यत्वानन्वयात् । ध्वंसस्यैव विभागजन्यत्वात् । यस्मिन् शरीरमनोयोगे सत्येव तत्र मरणमित्यत्र मानाभावात् । प्राणोत्क्रमणकालेऽपि स्पष्टं वहे गवत्प्राणसंयोगादृष्टदृष्टात्मसंयोगादेर्ना मनःक्रियामसम्भवेन जन्मविभागजन्यमनःसंयोगसम्भवादिति टिक् ।

एतच्च प्रसङ्गान्तरणव्यवहारोपयिक्तलक्षणाभिप्रायेणोक्तम् । प्रसूते प्रकृतमाध्यव्याये हेतूपन्यासे व्यर्थविशेषणत्वात् । तथाच ज्ञानजनकमनःसंयोग-

मादिभ्यः । प्रसिद्धशरीरवत् । न चैते सन्दिग्धासिद्धाः ।
आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् । सोऽपि मूले निषिक्ता-
नामपां दोहदस्य पार्थिवस्य धातोरभ्यादानात् । तदपि

(१३८) स्वप्नवहनाङ्गीमनःसंयोगजन्यं ज्ञानं स्वप्नः । तदसंयुक्त-
मनःसंयोगजन्यं ज्ञानं जागरणम् । रोगो धातुवैषम्यम् । चिकित्सा
भेदप्रयोगः । सजातीयानुबन्धः सजातीयस्नेहः । स च ज्ञान-
रूपतया यद्यपि न शरीरधर्मः तथापि तेन तद्वैमजनकचेष्टोपलभ्यते

ध्वंसमात्रमेव निष्कृतया बोध्यम् । न च तत्रापि व्यर्थविशेषणत्वं तादृशसंयोग-
स्यैव व्याख्यातार्थं वाच्यम् । यच्चिदापत्तिरूपितेति न्यायात् ध्वंसनिष्ठव्याप्ति-
ग्रहस्य विशेषणं विना अभावोद्दिष्टे तदुपहात नीलधमन्दे कनिष्ठावच्छेदकद्वयोप-
स्थितत्वेन नापवादवतारात् । अन्येतिद व्यञ्जहारौपयिकमनुमित्यौपयिकञ्च । न
च व्यर्थविशेषणता । अखण्डाभावे तस्यादोषत्वादित्याहुः ।

(१३९) स्वप्नहेति । स्वप्नवहसंस्तिक्ता या नाङ्गी तन्मनःसंयोगजन्यमित्यर्थः ।
तेन नात्माश्रयः त्वाचतत्त्वान्ताकारेऽतिव्याप्तिवारणाय मनःपदम् । ध्वंसोऽति-
व्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम् । अत्र स्वप्नहेत्युपलक्षणं न व्यापत्तिकमित्याहुः ।
अत्रापि व्यञ्जहारौपयिकमन्दं जन्तुज्ञानमात्रमेव प्रकृतमात्रमाश्रयतया दृक्त्वेन
बोध्यम् । यद्यपि तदध्यात्मधर्म इति स्वरूपासिद्धस्तथापि तदवच्छेदकत्वं निष्कृतम् ।
अवच्छेदावच्छेदकभावसम्बन्धेन तस्यापि तद्वैमत्वाद्वा न दोषः ।

तदसंयुक्तेति । अत्र संयोगादं विन्यम् । नन्वेव व्यर्थविशेषणत्वविशिष्ट-
निष्कृते जन्तुज्ञानमात्रस्यैव तदध्यात्म्ये पुञ्जहेत्यभेद इति चेत् । न । अत्र ज्ञानपदस्य
प्रत्यक्षात्माश्रयगुणपरत्वादन्यथा ज्ञानाभावदयायामव्याप्तेः । एवञ्चात्मविशेष-
गुणावच्छेदकत्वमात्रं निष्कृतिरिति नोक्तदोषः । धात्विति । तदसमात्वधिकरणत्व-
मित्यर्थः । भेदप्रयोगाद्वैकित्येति न्ययः । सचेति । यद्यपि पूर्वोक्तिसम्बन्धेन
तस्यापि तद्वैमत्त्यस्य पुञ्जत्वाप्यगते । तथाच किं चेष्टोपलक्षणम् । न च

वृद्धिज्ञतभग्नसंरोहणादिभ्यामिति । अन्यथा कारणं
विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गे सर्वमिदमामूलविशीर्णमा-

आध्यात्मिकवायुः प्राणाख्यः । वृत्तत्वादि (१३८) स्वप्रादिमद्वृत्ति-
ममानकालीनानेकवृत्तिप्राणिशरीरजातित्वात् गोत्ववदित्यत तात्-
पर्यम् । अभ्यादान मभ्यवहारोऽन्तर्नेयनविशेषः । वृद्धिगवयवो-
पचयः । ज्ञतभग्नयोर्विभागविशेषविश्लिष्टावयवयोः संरोहणञ्च
ताभ्याम् । वृत्तादे गिरिपाषाणेन व्यभिचारोऽभ्यादानहेतुवायोः
प्राणत्वे मानाभावश्चेत्यत आह । आगमश्चेति ।

नश्मदातीरमञ्जाताः सरलाङ्गनपादपाः ।

नश्मदातोयसंस्पर्शात् तेषां यान्ति परां गतिम् ॥

श्मशानं जायते वृत्तः कङ्कटधोपमेवितः ।

ज्ञेयस्य ज्ञानतया हेत्वविशेषणमाशङ्क्य तदपलक्षणमिति साध्यम् । सामान्य
विशेषभेदादपि तद्भेदमस्मत्वात् । तथापि चेष्टायाः प्रत्यक्षत्वेन तत्र सन्दिग्धा
मिद्व्यङ्ग्यारः सुकर इत्यभिप्रायेण तथोक्तम् ।

(१३९) जीवनसरणादेः सुप्रसिद्धत्वादप्रसिद्ध स्वप्रादि साधयति । वृत्तत्वा-
दिति । आदिपदं लतादिभंगहाय । स्वप्रादिमत्तमस्तु स्वव्येन बोध्यमतो न बाध ।
स्वप्रावच्छेदकवृत्तित्वं वा साध्यम् । समानेति । शरीरपदमन्त्यात्ययिष्यं प्राणत्वे
व्यभिचारव्यवस्थाय । न च प्राणिपदेनैव तद्वृत्तात् । प्राणित्वं हि ज्ञानजनकप्राण-
संयोगाद्ययत्नम् । तच्च प्राणोऽपि संयोगस्य द्विवृत्तात् । एतत्तु प्राणिपदार्थम् ।
वृत्तादेः शरीरत्वादिमिद्वी वृत्तत्वादेः शरीरवृत्तिजातित्वादिमिद्वीति । तदपणद्वयमपा-
स्तम् । घटत्वादेौ व्यभिचारादाह प्राणाति । आदिपदस्याह्यजागरणगर्भे साध्ये
व्यभिचाराभावेऽपि स्वप्रगर्भे साध्ये स्वप्राणयूत्येवादिशरीरविशेषवृत्तिजातौ व्यभि-
चारः स्यादिति समानकालानेति । नचैवमपि दृष्टत्वात् व्यभिचारो दृष्टानामस्मत्प्रत्या-

पद्येतेति संचेपः । आगमस्यातार्थे बहुतरोगुसम्भेय
इति ।

कथं पुनर्मानुषादिशरीरं पार्थिवम् । गन्धक्लेद-

इत्याद्यगम इत्यर्थः । ननु च तस्याधिकानिष्टपरत्वं बाधकं विना
मुख्यान्वार्थपरत्वाभावादिति भावः ।

पार्थिवमिति । (१४०) पृथिव्येकसमवायिकमित्यर्थः । पञ्च-

दिति वाच्यम् । जलीयशरीरादेरपि देवतात्वेन जलत्वादिना सङ्करेण तस्य जाति
त्यासिद्धौ जातिपदेनैव तच्चिरामात । नचैव जलादावेव व्यभिचारः । तस्य स्वप्नादि-
मदवृत्तित्वे बाधकाभावात् । नहि सर्वे एव जलीयादिदेवाः स्वप्नरहिताः इत्येके ।
वस्तुतोऽन्यावयवीत्यत्र सात्वपदं देयम् । न च तोयादेः संसर्गिद्वयतयान्यावय
वित्वाभावादेव नोक्तव्यभिचार इति वाच्यम् । जलीयशरीरादि सर्वथा द्रव्यान्त
रानारम्भात् तथाभ्युपगमात् । अतएव प्रोक्तशरीरलक्षणं सङ्गच्छते ।

ननु स्वर्गिनारकिशरीरवृत्तिजातौ व्यभिचार इति चेत् । न । नानास्वर्गशरी
रादिवृत्त्येकजातौ मानाभावात् । चैतत्वादिवत् प्रत्येकशरीरवृत्तिजातौ च समान
कालीनानेकवृत्तित्वाभावात् ।

ननु तथापि गोपीगतादृश्येन कायव्यूहश्रवणात् लक्षणत्वे चण्डिकाया बहु-
शरीरश्रवणात् चण्डिकाया रुद्रत्वाद्यौ च व्यभिचार इति चेत् । तत्राप्येकजाती-
यत्वे मानाभावात् । भावे वा तावद्विज्ञेति विशेषणात् । एतेन योगिनो भोगार्थं
कायव्यूहश्रवणात् तद्वृत्तिजातौ व्यभिचार इति परास्तम् । उद्भिः क्षतञ्चेति
हन्तृभ्रमं निवारयति । क्षत इति । प्राणत्वे इति । वायुनापि तत्सम्भवादिति
भावः । तस्याधिकेति । द्वितीयाधिगमस्येत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । प्रथभागमस्य
श्रुतिपरत्वमित्यपि दृष्टव्यम् ।

(१४०) पञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिवीकारणत्वाभ्युपगमात् पञ्चोऽनुपपन्न इत्यत-
आह । पृथिव्येकेति । समवाय इति । तथाच पञ्चभौतिकत्वमेवेति भावः ।

पाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमिति प्रसिद्धिः ।
सत्यम् । पञ्चानां कारणत्वमात्रेण न तु समवायि-
तया । अथ तथैव किं न स्यात् । इत्थं द्वाणुकादि-
प्रक्रमेण तावदारम्भ इति वक्ष्यते । तत्र यदि विजा-
तीयपरमाणुभ्यः एकं द्रव्यमारभ्येत अगन्धमशममित्या-
पद्येत । एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वात् । आरम्भकत्वे
भूतात्पादं यावदुक्तमस्याप्रसिद्धा । अतो मानुषगरीरं तथास्ति
नवेति पृथिव्युपादानकं द्रव्यं जलाद्युपादानकं नवेति संग्रहः ।
क्लेशः क्षरणम् । पाकः कुष्ठम् । व्यूहः क्रिया । अवकाशो
मुखादावन्नादिगत्यप्रतिबन्धकः । पञ्चानामिति । जलादिधर्माणाम्
तद्गतत्वेनोपलभ्यस्य संयुक्तममवायेनाप्युत्पत्तेरिति भावः । अथेति ।
समवायिबाधकमत्त एव संयुक्तममवायीपगमादिति भावः ।

ननु पार्थिववायुपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे आश्रयामिद्धिः ।
पार्थिवपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे वापादकामिद्धिः । पक्षधर्मा-
वच्छिन्नं साध्यव्यापकं गन्धवदजन्यत्वमुपाधिरित्यत आह । एक-
स्येति । गन्धान्तरागमकृतस्येत्यर्थः । पार्थिवद्वाणुकत्वं द्वाणुक-

ननु गरीरपदं परारम्भकद्वाणुकत्वेन पक्षत्वमिति नोक्तदोष इत्युक्तं गृह्यते ।
पक्षधर्मोति । द्रव्यत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । एतच्च निगन्धत्वे साध्यपृथिवीगुणे साध्या-
व्याप्तेरुक्तम् ।

ननु समवायादिमाहिष्यादेकस्य नारम्भकत्वमित्यत आह । गन्धान्तरेति ।
पार्थिवद्वाणुकत्वमिति । सत्तादौ व्यभिचारादाह सत्यन्तम् । पृथिवीपरमाणुद्वया-

सततोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपेक्षणीयाभावात् । अथानेक-
स्यापि कुत एवैतत् प्रसज्यते । समवायिकारणस्यापे-
क्षणीयत्वात् । न ह्यनपेक्षितं समवायिकारणमारभते
इति चेत् । तदेतदत्रापि तुल्यम् ।

मात्रवृत्तित्वे सति यद्याप्योपादेयवृत्तिः स्यान्निर्गन्धमात्रवृत्तिः
स्यादिति विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्याव्याप-
कत्वमिति भावः ।

शङ्कते अथेति । एतदुगन्धादेः सततोत्पत्तिरूपं शङ्कित्वैव
सिद्धान्तिमतमाह । समवायिकारणस्येति । उत्पादस्य गन्धादे-
र्यत् समवायिकारणं दृग्गुणादि तदनुत्पत्तौ तदभावादेव परमाणु-
गन्धादि न गन्धान्तरमारभते इत्यर्थः । स एव निराकरोति ।
तदेतदिति ।

रश्चदृग्गुणमात्रवृत्तिधर्मे व्यभिचारादाह । आद्येत्यादि । आपादौ मात्रपद-
मिष्टापत्तिवारणाय । विजातायावयवारश्चे परेण निर्गन्धत्वाभ्युपगमात् । यद्य-
प्येवमगन्धमरसमित्यादिसूक्तोक्तापादनेऽपि परस्येष्टापत्तिः स्यात् । तथाच यस्य
निर्गन्धत्वाभ्युपगमः स्वारसिकस्तस्यापि यदीदानीमत्र तथाभ्युपगमस्येष्टापदानं कुर्यात्
तदा तदिति सन्नव्यम ।

ननु पार्थिवार्थदृग्गुणवृत्तिर्भयोगहित्वादौ व्यभिचारः । न च गुणान्यत्वे
सतीत्यपि विशेषणम् । दृग्गुणत्वादौ तदुभयदृग्गुणान्यान्यत्वादौ च तथापि
व्यभिचारादिति चेत् । न । दृग्गुणपदस्य पृथिवीसमवायिकारणतया पृथिवी-
समवायिकारणमात्रवृत्तित्वे सतीत्यर्थः । पृथिवीसमवायिकारणमात्रवृत्तित्वा-
नभ्युपगमेऽपि परस्य तद्वृत्तित्वाभ्युपगमात् । न चैवं दृष्टान्तानामः । पृथिवीजन-

न च तत्त्वादिगतानां रूपादीनामनेकेषामेवा-
रम्भकत्वदर्शनादन्यथापि तथा कल्पयितुं युक्तम् ।
कारणानां सजातीयतया तत्र तथोत्पत्तिः । विजातीया-
नामारम्भकत्वेऽन्यथा भविष्यति । विपक्षे बाधका-
भावात् । एतेनोपां जलं मृगभिः समीरण इत्याद्युप-
पद्यते । न । एकेन गुणेन गुणारम्भे जातिसङ्करप्रस-

ननु शरीरहाणुकरूपगन्धादिकम् (१४१) अनेकमर्नकरूपं
गन्धारभ्यमवयविरूपगन्धादित्वात् पटरूपगन्धादिवदित्यागङ्गा वि-
जातीयानारम्भत्वापाधिना निराकरोति । न चेति । विजा-
तीयाभ्यामनारम्भे बाधकं विनयं प्रतीति भ्रान्तिः स्यादिति भावः ।
एकेनेति । पृथिवीत्वं जलत्वादीनामन्योन्यात्यन्ताभावसमानाधि-

ह्यणुकसमवायिकारणमात्रवृत्तिसंयोगत्वादेक्षयात्वादिति यदन्ति । तत्संयोग-
पार्थिवह्यणुकान्यतरत्वे व्यभिचारतादवस्थ्यात् । यस्तुतो निर्गन्धमात्रवृत्तित्वमन्तरं
वृत्तिपदं पूरणीयम् । तेन निर्गन्धमात्रवृत्तिरिति स्यादित्यापाद्यमतो नोक्तव्यभि-
चारः । ह्यणुकत्वादेरपि निर्गन्धमात्रवृत्तिजलह्यणुकादिवृत्तित्वात् । नचैवं सत्ता-
दावापाद्यसत्त्वेन व्यभिचाराभावात् सत्यन्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पृथिवीजलह्यणु-
कोपादेयसंयोगवृत्तिसंयोगत्वादौ व्यभिचारगारकत्वात् । न चैवमपि मात्रपद-
व्यर्थम् । पार्थिवह्यणुकपुञ्जोक्तसंयोगान्यतरत्वे व्यभिचारगारकत्वात् ।

लिकामकृतिसङ्कराति गन्धादिरिति ।

(१४१) अनेकेति । परमाणुगन्धादौ व्यभिचारादाह । अत्रयथीति ।
विजातीयाभ्यामिति । तथाचानुभवबलादवश्यं विजातीयाभ्यामारम्भ इति
भावः ।

झात् । तथाहि गन्धवत्त्वाद् द्राणुकं पृथिवीजातीयं
सांसिद्धिकद्रवत्वाशीतत्वाच्च तेजः स्यात् । अपाक-
जानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वाच्च वायुः स्यात् । तदयं प्रमा-
णार्थः । गन्धवन्ति द्राणुकानि गन्धवद्भिरेव परमाणु-
भिरारभ्यन्ते कार्य्यत्वे सति गन्धवत्त्वात् पार्थिवपरमाणु-

करणानामेकत्र सङ्करः स्यादित्यर्थः । न च पृथिव्या विजातीय-
मेव पाञ्चभौतिकं स्यादिति वाच्यम् । गन्धवत्त्वस्य पृथिवीत्वस्य
व्यवस्थापकस्य तत्रापि सत्त्वात् । अन्यथा मर्त्तव्यं विजातीयस्यैवा-
रम्भकत्वे स्थूलपार्थिवस्य क्वचिदप्यनुपलम्भात् परमाणवपि पृथिवी-
त्वासिद्धौ भूतानां पञ्चत्वमिदृशपक्षेति भावः । गन्धवद्भिरिति ।
समवायिभिरिति शेषः ।

ननु पार्थिवपरमाणुद्वयारभ्यस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनम् । विजा-

पञ्चत्वमिदृशपक्षेति । तथाच पाञ्चभौतिकत्वबोध्यकामस्याप्रमाणत्वे किं
शरीरतयात्वे मानमिति भावः । वस्तुतः पृथिवीत्वादेः परमाणुवृत्तित्वे तदारब्धे
तदावश्यकतया सङ्करो दुर्वारः । परमाणुवृत्तिजातेरुपादेयद्रव्यवर्त्तित्वनियमात् ।
अत्राकाशस्य निःस्पर्शत्वात् विमुत्वाच्च द्रव्यानारम्भकत्वेन पाञ्चभौतिकत्वागमः
कारणत्वमात्रपर एवाप्रमाणश्चेति तत्त्वम् । समवायिभिरिति गन्धसमवायिभि-
रित्यर्थः । तथाच गन्धसमवायिभिरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते इति साध्यार्थः । तेन
स युक्तसमवायादिसम्बन्धेन गन्धवद्भिर्जनः परमाणुभिर्नार्थान्तरमिति भावः ।
न च घटादेः परमाण्वनारभ्यत्वाद्द्वयभिरारः । साक्षात्परस्परसामाधारणारम्भकस्य
तु विवक्षितत्वात् । वस्तुतो गन्धसमवायिभिरेवारभ्यन्ते इत्येव साध्यमतो न दोषः ।
हेतौ द्राणुकपरं कार्य्यपदमित्यन्ये ।

द्वयार्थद्वाराणुकवत् । विवादाध्यामिताः परमाणवो
गन्धवन्त्येव द्वाणुकान्यारभन्ते गन्धवत्त्वात् । ये पुन-
र्निर्गन्धान्यारभन्ते न ते गन्धवन्तः यथा निर्गन्धजलाद्या-
रम्भकाः परमाणवः ।

तोयतदारब्धस्य पक्षत्वे चाश्रयामिद्धिः । मिद्धी वा बाधः । सपक्षा
निरिक्तानां सर्व्वेषामेव पक्षत्वम् । (१४२) यदा मानुषशरीरा
वयवपरम्परारम्भकं द्वाणुकं न निर्गन्धममर्षतं गन्धवत्त्वात् सम्पत्ति-
पन्नवत् । यद्यपि शरीरपाञ्चभौतिकविप्रतिपत्तावर्थान्तरं तथाप्य
गन्धवदारब्धत्वादगन्धवत्त्वापादने यः कश्चिदेवमस्त्वित्याह तं
प्रत्याह । विवादाध्यामिता इति । न च घटेन व्यभिचारः ।
पार्थिवः परमाणुर्नाप्यपरमाणुममवेतद्रव्यममवायिकारणं गन्ध-
वत्त्वात् । सम्पत्तिपन्नवत् । यदा पृथिवीत्वं न जलममर्षतद्रव्य
वृत्ति जलावृत्तिजातित्वात् । मनस्त्ववदिति विवक्षितत्वात् ।

(१४२) नन्वेवं विपक्षस्यापि पक्षप्राप्तिं योगतो बाध इत्युक्तेराह । यद्वैति ।
तथाच पक्षतावच्छेदकस्योभयमिद्धत्वात् नोक्तदोषः । अन्यथा साध्यतदभावात्
पक्षत्वविकल्पदनुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति भावः । जलीयशरीरारम्भकाग्रे बाधा
मिद्धीत्यत आह । मानुषेति । यदा मानुषस्यापि जलीय शरीरं तदा गतस्यानु-
षेति बोध्यम् । यद्यपि गन्धवत्परमाणुत्वादिति हेतुविरज्येता नातव्यमिवारः
तथापि पाञ्चभौतिकत्ववदितोऽपि शरीरं गन्धक्रेतादेरभ्युपगमात् तं प्रति मिद्धमा-
धनमेवेति प्रकारान्तरमाह । पार्थिवः परमाणुरिति ।

संयोगत्वे व्यभिचारादाह साध्ये द्रव्यपदम् । जेतो जातिपदं विन्यस्य ।

अनु परेण शरीरे जलत्वपृथिवीत्वादेरभ्युपगमाज्जातवृत्तिसमन्यतरामिद्धम् ।

न च नैते गन्धवन्तः तस्माद् गन्धवन्त्येव द्वाणुकान्यारभन्ते । न च दृष्टान्तासिद्धिः । अनियमारम्भे सजातीयाभ्यामपि आरम्भाभ्युपगमात् । अन्यथा निर्गन्धस्य जलादेर्नीरसस्यानलादेर्नीरूपस्य पवनस्यानुपलम्भप्रसङ्गः । एवं सांसिद्धिकद्रवत्ववन्ति द्वाणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते । कार्य्यत्वे सति सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वात् । आप्यपरमाणुद्वयारब्धद्वाणुकवत् । जलपरमाणवः शीतान्येव द्वाणुकान्यारभन्ते शीतत्वात् । ये पुनरशीतान्यारभन्ते तेन शीताः यथा-शीततेजोद्वाणुकारम्भका इत्यादि स्वयमूह्यम् । तस्मात् सजातीयानामेवारम्भकत्वम् । न विजातीयानामिति स्थितम् । तथापि शरीरस्य कथं पार्थिवत्वनिश्चयः । इत्थं क्लृप्तादीनां परावृत्तावपि शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानात् ।

न च सङ्करमिदं न तदनभ्युपगमात् चित्तरूपवज्जलादिविजातीयशरीराभ्युपगन्तारं पत्युमानमिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवं सिद्धसाधनतापत्तिरिति चेत् । अत्र त्रुसः । जलसमवेतस्यावयविनो यत् द्रव्यं समवायिकारणं तद्वृत्तित्वनिषेधः साध्यत इति सिद्धसाधनम् । तदभ्युपगन्तारं पत्युमानमिति नासिद्धिः । जले तरुर्हस्तिद्रव्यव्याप्यजातिमत्त्वादिति हेत्वर्थ इति नासिद्धिरित्यन्ते ।

प्रत्यभिज्ञानादिति सूक्ष्मम् । ननु शुष्के परिमाणाल्पत्वादन्त्यदेव तच्छरीरमिति चेन्न । तज्जात्यभेदावगाहनात् तदसिद्धेरित्याहुः ।

गन्धस्य च यावद्द्रव्यभावित्वात् । घटवत् । यथाहि
घटादौ पार्थिवक्लेदशेषदशयोरपि गन्धोऽनुवर्तते ।
शैत्यादयस्तु कुमुमाधिवासितजलादिगन्धवति वर्तन्ते
तथा शरीरेऽपीति तद्वत् पार्थिवत्वमवधार्यते ।

इन्द्रियमाह । इन्द्रियमिति । गन्धव्यञ्जकं यदि-
न्द्रियं तत् घ्राणम् । रूपाद्यव्यञ्जकत्वं गन्धस्यैव व्यञ्जकं

तथापीति । विजातीयानामनारम्भकत्वं मानुषशरीरं पृथिवी-
समवायिकारणकमिति कुतो नियय इत्यर्थः । गन्धस्य चेति ।
(१४३) तद्वृत्तितयोपलभ्यमानस्य गन्धस्य बाधकं धिना तदीयत्वा-
दित्यर्थः । शैत्यादयस्त्विति । जलादिव्यावृत्तौ शैत्यादिज्ञानाभावात्
तदनुवृत्तौ च तदभावात् तदोपाधिकत्वमित्यर्थः । पार्थिवत्व
मिति । मानुषशरीरं पार्थिवं गन्धवत्त्वादित्यर्थः ।

मनसि व्यभिचारवारणायाह । रूपादीति । (१४४) पार्थिव
घ्राणे मानमाह । गन्धोपलब्ध्याद्यादि । गन्धोपलब्धिः रसाद्युप

(१४३) ननु संयुक्तसमवायेन तद्वत् इत्यत आह । तद्वृत्तितयेति ।
साक्षात्स्वस्वे बाधकाभावादिति भावः ।

गन्धवत्त्वादिति । गन्धयोग्यत्वादित्यर्थः । तत्र चित्तगन्धान्भूषणमादिजाती
यगन्धवच्चानावयवारश्चिनिर्गन्धशरीरे न भागाभिर्हि । वस्तुतस्तदन्त्येव पल्लवसः ।

(१४४) रूपादीतीति । न चैवमप्यादिपदं व्यर्थम् । रसाव्ययकत्वादित्यपि
व्यभिचारवारणान्न । अन्यतरपरिपक्षेण ज्ञेयत्वसूचनार्थत्वात् । गन्धोपलब्धीति ।
चौकिकगन्धसाक्षात्कार इत्यर्थः । रसादीन्यत्वादपदं व्यर्थव्यञ्जकत्वस्य ह्ययम् । अन्य-

यदित्यर्थः । गन्धोपलब्ध्या तावत्कारणमात्रं सिद्धम् ।
क्रियायाः करणनिष्पाद्यत्वनियमात् । तच्च प्राप्यकारि-
जनकत्वे तदप्राप्तावजनकत्वाच्च द्रव्यम् । संयोगाश्रय-
त्वात् । पार्थिवं गन्धवत्त्वात् । गन्धवच्च रूपाद्यव्यञ्ज-
कत्वे गन्धस्याभिव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जक-

लब्ध्याजनकशरीरसंयोगिकारणजन्या तदन्यमात्रात्कारत्वात् । रूप-
प्रत्यक्षवत् । न च दृष्टान्तामिदं । अन्यकारस्य गोलकं घट-
मात्रात्कारकारणघटसंयोगाधिकरणतेजोवृत्तिघटमात्रात्कारकारण-
संयोगाधिकरणं रूपवत्त्वे सति घटमात्रात्कारकारणत्वात् घटव-
दिति संयोगिव्यावृत्तकारणमिदं । तत्पार्थिवरसाद्यव्यञ्जकत्वे
सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वात् । चम्पकाद्यधिवासमाधिकरणवितत-

तरघटितं साध्यद्वयं विगिष्टे व्यर्थविशेषणत्वात् । रूपाभिव्यञ्जकत्वघटितञ्च न साध्यम् ।
दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । न चैवं चक्षुषार्थान्तरम् । जातान्धस्य गन्धमात्रात्-
कारानुपपन्नितस्तत्र बाधस्फुरणात् । न चैवं मनमार्थान्तरवारणाय रसादीति
व्यर्थम् । तत्र तदस्फुरणदशायां तदभिधानात् । सिद्धसाधनप्रसङ्गाच्च । गन्धेन
सिद्धसाधनवारणाय संयोगीति । न चैवं शरीरपदमपि व्यर्थम् । उद्देश्यप्रतीत्यर्थं
तदुपादानात् । अतएव कारणपदमपि । यत् प्राग्नेन्द्रियाधारनासापुटेन सिद्ध
साधनवारणाय शरीरपदम् । तस्य च तदवयवत्वेन संयोगित्वमिति । तद्विन्यम् ।
तस्य स्वापरसाधूपलब्धजनकत्वेनाद्यविशेषणनिरस्तत्वात् । न च रसे परकीयत्वं
विशेषणम् । गौधरात् । तदन्येति । रसाद्यविषयकवर्तिविषयकलौकिकमात्रात्-
कारत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तेति । गोमूत्रस्य शरीरसंयोगित्वाभावात् तदभिधानस्या
न्यस्याभावादित्यर्थः ।

तैलवदिति । सर्व्वप्राणिनामिति प्राणिभेदेनेन्द्रिय-
वैचित्र्यं निवारयति । यदि गन्धाभिव्यक्तौ सामर्थ्य-

द्रव्यवत् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जककुङ्कुटोच्चारो न दृष्टान्तः । तस्य
मात्तात्कारविषयरूपवत्त्वेन रूपाद्यभिव्यञ्जकत्वाभावात् । अतएव

अन्धकारस्यर्भाति । एतच्च बाह्यालोकेनार्थान्तरवारणाय । तदपि भानुग-
गोलकं बोध्यम् । तेन सार्धोरादिनयनदण्डायमानतेजसा नार्थान्तरम् ।

यत्तु तादृशतेजोघटसंयोगस्य स्वविषयकमात्तात्कारकारणत्वेऽपि तस्य विषय-
संस्कारकत्वाभावाद्दृष्टमात्तात्कारकारणत्वं नेति प्रथमपटपदेनैव तदर्थान्तरवार-
णम् । न च तादृशतेजोगोलकसंयोगस्य घटमात्तात्काराजनकत्वात् अन्यघट-
पदेनैव तद्वारणम् । अङ्गनादेरिव तस्य चक्षुःसंस्कारकतया गोलकवृत्तेरिव
तथात्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वादिति । तच्च । एवं मिश्रमाधनाभावेऽप्येतदनु-
मानवलादेव तद्भेदत्वमिद्वयार्थान्तरस्यापरिहारात् । अन्यथा बाह्यालोकेनार्थान्तर-
वारणाय पञ्चविशेषणानुपपत्तेः । तस्य विषयसंस्कृततया गोलकालोकालोक-
संयोगस्याच्चेतुत्वादिति । तस्मान्मार्जोरादिगोलकस्य पञ्चवर्हिर्भाव एव युक्त इति ।
आकाशादिनार्थान्तरवारणाय तेजः पदम् ।

ननु तेजोवृत्तितादृशसंयोगाधिकरणमित्येषाम् । न च प्राथकारित्यसाधनं
तदपादानाय तदपादानमिति वाच्यम् । प्रसृतस्य दृष्टान्तमिद्विनियारणस्य
तावतैव सम्भवे प्राथकारित्यसाधनेऽर्थान्तरादिति चेत् । अत्र प्राथकारितादृश
कारणजन्यत्वसाध्याभिप्रायेण दृष्टान्तमिद्विरूपतया ताभादाय दत्तेति तदभिप्राये
षोडशमित्यर्थः । प्रसङ्गात् तत्साधनमित्यन्ये ।

नन्वेवमपि द्वितीयं घटमात्तात्कारकारणपदं व्यर्थम् । तेन विनापि प्राथ-
कारित्वमिद्विरिति चेत् । न । तथैवोद्देश्यत्वादित्याहुः ।

रूपवत्त्व इति । सन्निकृष्टे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पदादौ व्यभिचार-
वारणाय घटपदम् । न चान्धकारोत्पन्नविनष्टे त्वचा मात्तात्कारकते घटे व्यभिचारः ।
चान्नपत्येन विशेषणात् । कारणस्य च फलोपपन्नमती न दोषतादृश्यम् ।

मस्ति पृथिव्याः किं न सर्व्वैव पृथिव्येवमित्यत आह ।
जलाद्यनभिभूतैरिति । अतएव श्लेष्माद्यभिभवे गन्धो न
गृह्यत इति भावः । घ्राणमिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः ।
तृतीयं पृथिवीकार्य्यमाह । विषयस्त्विति । यद्यपि

नवशरावस्थगन्धव्यञ्जकत्वेन जले न व्यभिचारः । (१४५) यदा
गन्धमात्रात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजाति-
मत्त्वादिति हेतुः । जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वं जलत्वेनैव न तु तद्व्याप्य-
जात्यन्तरेण । एतेनेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वेऽपि संयोगरूपप्राप्ती
मानाभावः । न च द्रव्यत्वेन तत्साध्यम् । तस्याप्यभिधेः । तथाच

तदप्यसाधारण्येन विवक्षितम् । अतो न शरीरेण व्यभिचारः । यत्तु रूपवत्त्व-
व्याप्यघटमात्रात्कारासाधारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । तेन शरीरे न व्यभिचारः ।
तत्र तदेकशरीरत्वस्य वायवीयशरीरवृत्तेरिति । तच्चिन्त्यम् । एषमसिद्धापत्तेः ।
तदवच्छेदकगोलकत्वस्य वायवीयगोलकेऽपि वृत्तेः । तेज संयोगस्य तेजस्यपि
सत्त्वात् तत्र व्यभिचारः । न च रत्नविशेषे व्यभिचारः । तस्य घटमात्रात्कारहेतु-
त्वात् । तत्रभायाञ्च साध्यसत्त्वात् । रसादिति । सत्यन्तं मनसि व्यभिचारवारणाय ।
नानाहेतुसूत्रनायादिपदम् । गन्धादौ व्यभिचारादाह द्रव्यपदम् । जलपर-
माण्वादौ व्यभिचारादाह व्यञ्जकेति । रसाव्यञ्जकगर्भे हेतौ वायूपनीतजले शीत-
स्पर्शव्यञ्जके व्यभिचारादाह गन्धेति । स्पर्शाख्यं व्यञ्जकत्वगर्भे च श्रोत्रे व्यभि-
चारवारणाय तत् । न च तेजसशरीरनासापुटे रसाव्यञ्जकत्वगर्भे व्यभिचार
इति वाच्यम् । स्पर्शव्यञ्जकत्वमात्रे तात्पर्यात् । रूपवत्त्वे रूपादिसत्त्वे । रसस्य
रसादेरित्यर्थः ।

(१४५) मूलस्य दृष्टान्तानुरोधेत्वनरमाह । यद्वेति । प्राणे व्यभिचार-
वारणायासाधारणेति ।

शरीरमपि विषयः न तथापि शरीरत्वेनैव तदसाधारणं पुरुषार्थसाधनमिति दर्शयितुं तदेव रूपं तस्य दर्शितम् । वक्ष्यमाणे तु विषयत्वमेवासाधारणमतस्तदुच्यते ।

द्वणुकादिर्यस्य प्रक्रमस्य स तथोक्तः । तेनारब्धो निष्पादितः । मृत्त्वं मृत्तिकात्वम् । पापाणत्वं प्रस्तरत्वं स्थावरत्वम् । उद्भित्त्वं सामान्यविशेषः । तन्मृत्तिकात्वं केषु वर्तत इत्यत आह । तत्रेति । मृद्विकारा मृत्तिका रूपविकाराः । के पाषाणा इत्यत आह । उपलेति ।

गन्धव्यञ्जकत्वं गन्धघ्राणमस्त्रिकर्षण व्यभिचारि । गन्धोपलब्धः कारणजन्यत्वानुमिती च दृष्टेनार्थान्तरम् । न च द्रव्यकरणिकेति साध्यं शरीरेण मिद्वसाधनात् । नाप्यसाधारणाद्रव्यकरणिकेति साध्यम् । मनसः साधारण्ये सुखमात्ताकारमाधारणत्ववदस्यापि अविरोधात् । न च शरीरभिसत्त्वेन साध्यं विशेषणीयम् । मनमा त्वचा वा मिद्वसाधनात् । शरीरमात्रकरणकक्रियायां व्यभिचार-
श्चेत्यपास्तम् ।

ननु द्रव्यत्वव्याप्यपदं ध्यर्थम् । न च जले व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । शीतवर्गिलादिनिष्ठायोग्यजनमस्त्वस्येऽपि नवशरावगम्भानभिच्यक्ते कृत्वे तदनवच्छेदकतया जातिपदादेव तद्वारणात् । न च गन्धमादाय गन्धे व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् यतान्द्रियगम्भानभिच्यक्ते कृत्वादपि गन्धविशेषतोषाधेरेव तथात्वात् । द्वितीयस्याप्यपदस्य तथापि अर्थत्वाच्च । न च जातिपदं धर्मसात्वपरम् ।

उपला ग्रावाणः । मणयोः माणिक्यादयः । वज्रं हीर-
कम् । आदिग्रहणाद् गैरिकादयः । स्थावरा इति ।
वृक्षाः पुष्पफलवन्तः स्कन्धशाखिनः । तृणान्युलपा-
दीनि । ओषध्यः फलपाकान्ताः कलमादयः । गुल्मा
भाटाः । लताः कुष्माण्डीप्रभृतयः । अवतानाः केत-
क्यादयः । वनस्पतयो विना पुष्पं फलिनः । अत्र च
शरीरग्रहणेन तदवयवा मांसास्थ्यादयः तद्विकाशश्च
क्षीरवृक्षादयः संगृहीताः । इन्द्रियग्रहणेनैव तदवयवाः
विषयग्रहणेनैव द्वाणुकादयः पाषाणग्रहणेनैव हरि-
तालादयः स्थावरग्रहणेनैव पत्रपुष्पादयः तृणग्रहणे-

मांसास्थ्यादय इति । मांसवदस्थवच्छेदेनापि सुखाद्यनुभवात्
तस्यापि अवयवत्वमिति भावः ।

अतो जल एव व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । योग्यजनत्वस्य द्रव्यत्वस्याप्य-
जनत्वस्याप्यतया तथापि व्यभिचारादिति चेत् । अत्र जातिपदं धर्मीभावपरम् ।
अन्यथा ककुटोच्चारादिदृष्टान्तस्यापि साधनवैकल्यापत्तेः । अयोग्यतत्त्वसम्बन्धेन
तदनभिहितः । तत्रापि योग्यतादिघटितोपाधेरैव तदवच्छेदकत्वात् । न च
तद्वृत्तिजाते योग्यसंस्थानभावव्यङ्ग्यमिति वाच्यम् । द्वित्वादिवत् बाधकाभावेन
द्वाणुकादिदृष्टित्वात् । एवञ्च जल एव व्यभिचारवारणाय तत् । न चैवमपि
दोषतादवस्थम् । द्रव्यत्वस्याप्यस्यापदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजात्यघटितद्रव्यत्व-
स्याप्यपरत्वात् । न च तैजसादिशरीरनासापुटे व्यभिचारः । तद्विज्ञत्वेनापि
विशेषणात् । एतेन तादृशद्रव्यत्वस्याप्यजातिमत्त्वमेव हेतुः जले तु योग्यजनत्व

नैव तालादयः वृक्षग्रहणैर्नैव काष्ठादयः ओषधिग्रहणे-
नैव तद्विकारादयः स्तैलतगडुलादयः ।

ननु कोऽयं द्वाणुकादिप्रक्रमो द्वाणुके एव प्रमा-
णाभावात् । तत्सरेणवस्तावत् प्रत्यक्षमिद्धाः । ते च
चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महान्तो द्रव्यस्य चाक्षुषतां प्रति
रूपविशेषवन्महत्त्वस्यापि कारणात्वादित्यथा दृग्दृग्-
तरादौ तत्प्रकर्षानुविध्यनुपपत्तेः ।

महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च ते साव-
यवाः कार्य्याश्च । अन्यथा सावयवगतसंख्याद्यनुप-
पत्तौ महत्त्वानुपपत्तेः । नित्यत्वे प्रकर्षकाष्ठाप्राप्त्याल्पी-
भावस्य महत्त्वविरोधात् । न च तत्सरेणववयवा अपि
सावयवाः । तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
नहि तत्सरेणुवत् तेऽपि महान्तो रूपविशेषवतां महतां
चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि च ते महत्त्वव्यावृत्तेरणा-
परिमाणा निरवयवत्वाच्च प्रचयवच्चिता स्तथापि बहु-
त्वान्महत्कार्य्यद्रव्याण्यारम्भन्ते । तथाच परमाणव
एव तत्सरेणववयवा इति कुतो द्वाणुकम् । उच्यते ।

सुपाधिरवच्छेदकः । कृत्तेश्वारादौ च जातिरिति निरस्तम् । द्रव्यत्वव्याप्यपद
वैयर्थ्यापत्तेः । जलत्वेनैवेति । जलत्वपटितधर्मोऽर्थवैयर्थ्यम् ।

महतः कार्यनियमात् द्वाणुकसिद्धिः । अन्यथा पर-
माणुभिरेव बहुत्वसंख्योत्पत्तेर्महद्द्रव्यारम्भे गोघटादे-
रपि तैरेवारम्भसम्भवादान्तरालिकाल्पाल्पतरादिका-
र्योपलभ्यविरोधात् । तथाहि द्वाणुकवदनुपलक्षित-
रेखोपरिखो गोघटादिरपि स्यात् । तथाच संस्थान-
भेदानुपलम्भे तदभिव्यज्य घटत्वादिकमपि नोप-
लभ्येत । न चारम्भाप्यारम्भन्ते इति तदुपालम्भो-
पपत्तिः । मूर्त्तानां समानदेशताविधानात् । न्यूना-

महत इति । महावयवारभ्यत्वं नोपाधिः । (१४६) मह-
त्त्वस्य वैयर्थ्यात् । आन्तरालिकेति । घटे नष्टे कपालशर्करा-
चूर्णादिकार्यं नोपलभ्येत्यर्थः ।

ननु परमाणुभिः साक्षाद् घटानारम्भेऽपि तदवयवपरम्परा-
द्वारा महावयव्यारम्भे नोक्तदोष इत्याशङ्क्य निराकरोति । न
चेति । यद्यप्यारम्भारम्भकत्वपक्षे अवयविनमारभ्यैव परमाणु-
र्महावयव्यारम्भक इति सिद्धं । त्रसरेणोः सावयवारभ्यत्वं मिध्य-

(१४६) महत्त्वस्येति । न च साधनव्यापकत्वपरिहारार्थत्वाच्च वैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । व्याप्यवद्वापकेऽपि वैयर्थ्यात् । तत्त्वेन व्यापकताग्रहाभावादित्येकं ।
वस्तुतोऽनुकूलतर्काभावाच्च साध्यव्यापकत्वपक्ष इति बोध्यम् ।

यद्यपि येन पूर्व्वरत् द्वाणुकस्य खण्डयित्वा प्रसाधनान् पनरुक्तोऽयमारम्भ-
स्तथापि दोषान्तरदानायाधुनोक्तमित्याहुः । मिध्यत्येवेति । न च रेखाद्युपलम्भा-
न्यथानुपपत्त्या महावयविन तथात्वेऽपि त्रसरेणौ तदभावात् साक्षात् परमाण्वार-

धिकदेशतया समानदेशत्वे अविरोध इत्यपि नास्ति ।
न्यूनदेशता हि यत्र नास्ति तत्राधिकदेशत्वस्य स्थितिं
मा विरौत्सीत् स्वदेशे तु विरुद्धादेव । तत्राप्यविरोधित्वे
मूर्त्तत्वं जह्यात् । अवयवरूपादिवत् । संयोगिन्यपि वा
देशे न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वाविरोधः स्यात् ।
न चोदञ्चनादिच्छन्नदेशे घटादिः संयोगेन वर्त्तते ।

त्येव । तथापि सोऽपि पक्षो निराकर्त्तव्य एवेति दूषणान्तरमुक्तम् ।
उदञ्चनं शरावः ।

नन्वेकत्र घटे आलोकेन्द्रियादिमयोगदर्शनाद् व्यभिचारः ।
न च कठिनयोर्मूर्त्तयोरसमानदेशत्वम् । एकत्र भूतले घटतद-
वयवसंयोगदर्शनात् । मैवम् । घटो यदि परमाणुवृत्तिः स्यात्
प्रत्यक्षद्रव्यं न स्यात् । घटो वा न स्यादित्यापादनार्थत्वात् । न
चामहत्त्वमुपाधिः । साधनव्यापकत्वात् । मूर्त्तयोरैकसमवायि-
देशता नास्ति इति नियम इत्यन्ये ।

अत्यन्तमस्त्विति वाच्यम् । निरूपयिषमहत्कारात् तथा नियमादिति भावः ।
सोऽपीति । आरभ्यारम्भपक्षोऽपीत्यर्थः । शराव इति । शरावविशेष इत्यर्थः ।
तथाच घटशरावोदञ्चनादीनामिति पञ्चमटीका गोचरनीवर्द्धन्यायेनेति बोध्यम् ।
अन्ये तु तत्र योगादूर्द्धगमनशीलवस्तुपरत्वमत्र कृत्वा शरावपरत्वमित्याहुः ।

घटो यदीति । परमाणुरूपार्थिकं दृष्टान्तः । ह्यणुकं व्यभिचारादाह ।
प्रत्यक्षेति । सत्त्वादौ व्यभिचारादाह द्रव्यपदम् । साधनेति । आकाशादौ साध्या-
व्यापकत्वमपि बोध्यम् । मूर्त्तयोरिति । परिमाणवतोरित्यर्थः । एकदेश्यपि द्यम् ।

कथं तर्हि चरमादितन्वपकर्षणे स्वल्पतरतमादि-
पटोपलम्भ इति चेत् । न । प्रतिबन्धकविगमेऽवस्थित-
संयोगेभ्यः खण्डपटोत्पत्तेः । आद्यादितन्वपकर्षणे
त्वयाध्यैव गीतिरनुसरणीया । तदा हि द्वितन्तुका-
दिकपटकार्य्यात् न समस्तकार्य्यविनाशे खण्डपटा-
नुत्पत्तौ च तन्वतिरिक्तं न किञ्चिदुपलभ्येत ।

नन्वेव विचारे द्वाणुकेष्वपि समानः । तैरपि बहुभिः

कथं तर्हीति । पटनाशे (१४७) सति तदवयवतन्तूनामेवो-
त्तन्नापातादिति भावः ।

ननु पूर्वपूर्वपटमङ्कताग्रिमाग्रिमतन्तूनां पटारम्भे सति
तन्वपकर्षणात् पूर्वपटोपलम्भ उपपद्यत एव । मैवम् । द्वितन्तुक-
पटे केवलं तन्वारम्भत्वदर्शनात् । अन्यथापि तन्तुभिरेव पटारम्भ
इत्याशयात् । प्रतिबन्धकेति । प्रतिबन्धकोऽत्र महापट एव ।
अत यद्यपि प्रतिबन्धकाभावस्य संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्महा-
पटोत्पत्तेः प्रागपि खण्डपटो जायते तथापि दृढतरवेमाद्यभि-
तेनैकत्र कृपाते कालभेदेन पटयोर्युत्तौ न विरोधः । न चैकतन्तुकपटस्या
समवायिकारणसंयोगाश्रयांशुसमवेततया व्यभिचार इति वाच्यम् । तदनभ्युप-
गन्मतेभोक्तृत्वात् । एतदस्तरसादेशान्न इत्युक्तमित्यप्याहुः ।

(१४७) पटनाश इति । तथा चैकत्रैव तन्तौ द्वितन्तुकादिनामापटसमवायि-
ताभ्युपगन्त्येति नोक्तनिबन्ध इति भावः । नन्विति । तथाचापिपटस्य पूर्व-
पटापिमतन्तूनामसमवेततया नारभ्यारम्भकवादो नञ्जानां नियमभङ्ग इति भावः ।

यदि कार्यद्रव्यमारभ्येत घटादयोऽप्यारभ्येरन् । तथा-
चान्तरालिककार्यपरम्परानुपलम्भप्रसङ्गः । अपरैस्त्व-
सरेणुरेवारभ्यत इति नियमः । परमाणुभिरपि स
एवारभ्यत इति तुल्यम् । विशेषो वक्तव्यः । उच्यते ।
यथाहि अवयवावयविप्रसङ्गः परमाणुषु विश्राम्यति
तथायमवयवसंख्यापकर्षः क्वचिद्विश्राम्येत । न च
वित्व मपकर्षकाष्ठा द्वित्वैकत्वयोः सम्भवात् । तत्रैक-

घातात् खण्डपटे नष्टे महापट उत्पाद्यते इत्याहुः । यथा
हीति ।

ननु हेतुहीनात् दृष्टान्तमात्रात् न माध्यमिद्धिः । द्वितन्तु-
केनान्यथामिद्धिश्च । यज्जातीयमारम्भकं तज्जातीयद्वयमप्यारम्भ-
कमिति व्याप्तिश्च स्वतोऽप्यमिद्धा । द्वाणुकद्वयनारम्भानभ्युप-
गमात् । मैवम् । अणुत्वं कार्यवृत्तिपरिमाणत्वमाकाङ्क्षाप्यजाति-
त्वात् । महत्त्ववत् । परमाणवो न महाद्रव्यारम्भकाः नित्यद्रव्य-
त्वात् । व्योमवदित्याशयात् ।

द्वितन्तुकेति । तथाच पूर्वपटस्य नाप्यसपटसमवायिकारणत्वमिति भावः । तथा-
पीति । तथाच नानापटस्यैकदा सत्त्वादेव नैकदेशसमवायत्वमिति भावः । अणुत्व-
मिति । अणुपरिमाणवृत्तिजातिविशेष इत्यर्थः । परममहत्त्ववृत्त्युत्कर्षरूपजातो
व्यभिचारादाह साक्षादिति । साक्षाद्वाप्यत्वं जातेरेवेति जातिपटम् । परमाणव
इति । आरम्भकत्वं समवायिकारणत्वमतो न कालादौ व्यभिचारः । साधे
इत्यपहं अणुवृत्ताभावेन व्यर्थमित्याशयेनोक्तम् । हेतो च द्रव्यादि चिन्त्यम् ।

मनारम्भकम् । अवयवसंयोगानुपपत्तौ असमवायि-
कारणाभावात् । अनेकसंख्याभावे चावयविनोऽवयवा-
पेक्षयाधिकपरिमाणानुपपत्तेः । अवयवापेक्षया चाव-
यविनोऽधिकपरिमाणत्वनियमात् । एकस्य चावयवस्य
विभागानुपपत्तौ तत्कार्यस्य विनाशासम्भवे नित्यत्व-
प्रसङ्गादिति ।

तथाच द्वित्वमपकर्षपर्यन्तस्तदादि रयमारम्भः । तच्च
द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारम्भं कार्यं न महत् । तथात्वे
तस्य कारणाभावात् । तदपि द्वाणुकं यदि त्राणुकं
नारभेत, यदि च द्वित्वसंख्यायुक्तमारभेत, उभयथापि
तदुत्पादनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् तेन महद्द्रव्य-
मारम्भमाणं बहुत्वसंख्यायोगि नैवैवेति नियमः । न च
द्वाणुकवत्परमाणवोऽपि बहुत्वमाश्रित्य महत्कार्यमार-
भन्ते इति युक्तम् । अनियमारम्भस्य निषिद्धत्वात् ।
कारणकारणस्य कार्यकार्यजातीयानारम्भकत्वात् ।

अनियमारम्भस्येति । वसरेणाः कस्यचित् द्वाणुकेन कस्य-
चित्च परमाणुभिरारम्भे नियतहेतुत्वं न स्यादित्यर्थः ।

नन्वणुपरिमाणायत्वेन कारणानुगमः स्यादित्यत आह ।
कारणकारणस्येति । त्राणुककारणद्वाणुककारणस्य परमाणोः

न हि तन्तवः पटमारभन्ते तत्कारणञ्चांशव इति ।
तस्माद्विवादाध्यासिताः त्रसरिणवो न निरवयवद्रव्या-
रम्भाः सावयवारम्भा इति वा । महत्त्वे सति कार्य्य-
त्वात् । उभयवादिसिद्धिद्वानुकारव्यवसरिणवत् । घट-

स्वकार्य्यद्वानुकस्य यत्कार्य्यं त्रसरिणजातीयं तदारम्भकत्वं नास्ती-
त्यर्थः । यद्वारभ्यारम्भवादनिरपेधाभिधायक एवायं ग्रन्थः ।
(१४८) तस्मादिति ।

ननु साधनावच्छिन्नमाध्यव्यापकमहावयवारभ्यत्वमुपाधिः ।
तथाच त्रसरिणुर्नित्यद्रव्यारभ्यः द्रव्यारभ्यत्वे सति महदनारभ्य
त्वात् । परमाणुगम्यवदिति प्रतिरोधः । अत्राहुः । अस्ति ताव
महत्त्वात्मकं कार्य्यम् । तत्रति कारणत्वं कार्य्यद्रव्यत्वेनैव गृहीतं

(१४८) स्वयं ग्रन्थ इति । यद्यप्येवं सावयवारम्भा इति साध्ये सिद्धसाधनं
स्याद्वारभ्यारम्भकत्वादिना तथाभ्युपगमात् तथापि तद्वादे निरपेधाभिप्रायत्वेऽप्यस्य
परमाणुभिरेव त्रसरिणुरारभ्यते इति पूर्वपक्षोऽप्युपसंहारव्याजेन तस्मादित्यादिना
परिहृत इति मन्वव्यम् ।

साधनावच्छिन्न इति । एतच्च प्रथमसाध्ये व्यासादौ द्वितीयसाध्ये द्वाणुककृपादौ
तृतीयसाध्ये व्यापकत्वादुक्तम् । सत्यतिपक्षोऽप्युपगतामाह । तथाचेति । साध्ये
द्रव्यपद सकञ्चित्करम् । द्रव्यारभ्यत्वे सतीत्यस्य समवायिकारणकस्य सती-
त्यर्थः । यद्यप्यत्र द्वानुकगम्यादौ व्यभिचारस्तथापि विशेषादर्शनद्वयाभा-
पाततः सत्यतिपक्षत्वम् । महत्त्वात्मकमिति । महदात्मकमित्यर्थः । कारणत्व-
मिति । समवायिकारणत्वमित्यर्थः । कार्य्येति । अन्यावदविभिन्नकार्य्यद्रव्यत्वे
नेत्यर्थः ।

वद्वेति । एवं तर्हि द्वाणुकमपि न निरवयवद्रव्यारब्धं
सावयवद्रव्यारब्धं वा । कार्यद्रव्यत्वात् । अनवस्था-
प्रतिहतत्वादिति द्वाणुकादिप्रक्रमसिद्धिः ।

इति पृथिवी समाप्ता ।

न च महत्त्वविशेषत्वेन जनकत्वं तसरेणौ व्यभिचारादित्यकारण-
कार्योत्पत्तौ विपक्षबाधकेन साधनस्य साध्यव्याप्यतया तदव्याप-
कत्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वात् । द्वाणुकारव्यवसरेणाविव साध्या-
व्यापकत्वाद्वा । यद्वा त्सरेणुर्न नित्यद्रव्यसमवेतः शब्दान्यत्वे
सत्यस्मदादिवहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् । पटवत् । न च पक्षसम-
वेतत्वमुपाधिः । अप्रत्यक्षवृत्तिप्रत्यक्षगत्यादी साध्याव्यापकत्वा-
दित्यत्र तात्पर्यम् ।

ननु लाघवादवयवत्वेनैव तद्वेत्तास्तु । तथाच द्वाणुकमिहिरिति चेत् ।
द्वाणुकसाधनस्य प्रागेवोक्तत्वात् । तथाच द्वाणुकवत् परमाणुभिरपि त्सरेणुरार-
भ्यतां इत्यनियमारम्भपक्षे समाधानमिदम् । तत्सावयवत्वेन तद्वेत्तत्वे परमाणुभ्यां
द्वाणुकं नारभ्येतेति तात्पर्यम् । विशेष एवेति । विशेषावच्छिन्न एवेत्यर्थः ।
व्यभिचारादिति । यद्यपि विशेषहेतुत्वस्योक्तत्वात् सामान्यतो व्यभिचारो न
दोषस्तथापि महत्त्वमात्रेऽनुगतं कारणं न स्यात् । सामान्योभेदकत्वेन गौरवञ्चेति
भावः । अनियमारम्भपक्षेऽपि द्वाणुकाभ्युपगमाद्वाह । द्वाणुकेति ; शब्दान्यत्वे
इति । योगिज्ञानमादाय व्यभिचार इत्यत उक्तमस्मादादीति । सुखादौ व्यभि-
चारादाह । वहिरिति ।

ननु तथापि सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानमादाय व्यभिचारः पृथिवीत्यादौ च
व्यभिचार इति चेन्न । अस्मादादौत्यादिना लौकिकप्रतिनियतवहिरिन्द्रियजन्य-
साक्षात्कारविषयत्वस्योक्तत्वात् । यद्वा प्रतिनियतेति न देयम् । जातिमत्त्वे

अथेदानीमपो निरूपयति । अमृताभिसम्बन्धा-
दिति । अमृतं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभिसम्बन्धा-
दिति । पूर्व्ववद्वाख्यम् । तासां द्रव्यत्वमिदं य-
गुणानाह । रूपरसेत्यादि । अतः प्रमाणं सूचयति ।

अथमिति । ननु करकामाधारणानुगतधीर्नास्ति । न च
विलयनदशायां तत्ताप्यनुगतप्रतीतिः । तस्य ततो द्रव्यान्तर-
त्वात् । संहस्य काचित्कत्वं किञ्चिदभिनिमित्तमिति जलत्व
मिदिरिति चेन्न । जलत्वेऽपि तदर्थं जात्यन्तरकल्पनापत्तेः ।
स्वभावान्नियमश्च तुल्यः । (१४६) पृथिवीत्वं गुरुत्ववृद्धिद्रव्यत्व
मात्राद्वाप्यजातिभिन्नं मयत्वादिति चेत् । न । पृथिवीजल
साधारणजात्यर्थान्तरत्वात् । विपक्षे बाधकाभावाच्च । संहदि

सतीति विशेषणान्नित्यद्रव्य समवायिकारण कत्वाभावाच्च स ध्यात्वादा न पृथिवीत्वाद्यौ
व्यभिचारः । न चेति । वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वायैकसमाध्यव्यापकोऽयमपार्थि-
रिति नास्माकाशदौ स ध्याव्यापकत्वम् । अतएवाहाप्रत्यक्षेति । वहिरिन्द्रिय
प्रत्यक्षेत्यर्थः ।

(१४६) पृथिवीत्वमिति । आकाशादिभेदेनार्थान्तरकारणाय प्रत्यक्षं जाति-
विशेषणम् । सत्ताभेदेन तद्वारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । घटत्वभेदेन तद्वारणाय
मात्रादिति । तद्वारणाय जात्यव्याप्यत्वगर्भे मात्राद्वाप्यत्वं समवाय्यत्वात्तदिति तदभेदेन
तद्वारणाय जातीति

ननु द्रव्यत्वमात्राद्वाप्यत्वं द्रव्यविभाजकपरमतो लोकादेष इत्यत आह ।
विपक्ष इति । द्रव्यत्वमात्राद्वाप्यत्वं मात्रात्वं भेदगर्भव्याप्यत्वसूचनाय । न
च स्वोपादेयद्वारणकवृत्तीति व्यर्थम् । स सम्बन्धः परमाणुमात्रवृत्तिजाति-

एते चेत्यादि । पूर्ववत् । यथा सूत्रकारवचनात्
पृथिव्यां गन्धादयः सिद्धाः तथाप्यपि रूपादय इत्यर्थः ।

समवायिकारणतावच्छेदकतया जलावयविनि जलत्वसिद्धौ जल
परमाणुः स्लोपादेयद्वानुकवृत्तिद्रव्यत्वमात्रादप्यजातिमानिति
चेन्न । स्नेहत्वस्य कार्यकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् ।
स्नेहवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतया तत्सिद्धिरिति चेन्न ।
स्पर्शवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतयापि जात्यापत्तेः । अत्राहुः
जलशब्दशक्तिग्रहो न व्यक्तिमात्रे न वा व्यक्तिविशेषे । अतिप्रस-
ङ्गादननुगमाच्च । अतोऽनुगतधर्मसिद्धौ बाधकाभावात् तज्जाति-
मादाय दोषतादवस्थात् । द्रव्यरूपदस्य द्रव्यरूपादिपरत्वात् । उपादेयत्वञ्च
मात्रातपरम्परासाधारणं बोध्यम् । कार्यकार्यत्वत्वात् कार्यपदं सम्पाताया-
यातम् ।

जलशब्देति । न च कारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः न तु शक्यतावच्छेदक-
तयेति वाच्यम् । ततोऽपि हि न जातित्वसिद्धिः । किन्त्यनुगतधर्ममात्रसिद्धौ
बाधकाभावाज्जातित्वं तत्तुल्यम् । तदिदमाह । अनुगतधर्मसिद्धाविति । अनि-
त्येति । न च परमाणौ तदसिद्धिः । द्व्यारम्भकपरमाणुरेव स्लोपादेय द्रव्यरू-
पवृत्तिद्रव्यत्वमात्रादप्यजातिमत्त्वस्य तत्त्वानुमानात् । न चैवं तस्य योग्यतावच्छेदक-
रूपवत्त्वे योग्यतापत्तिः । इष्टापत्तेः । नित्यस्नेहस्य प्रतिबन्धकतया सहकारि-
विरहेण तस्य तत्त्वानुपपत्तेः । एतच्च नित्ययोग्यस्य फलोपधाननियम इति मत-
मनभ्यपेक्षोक्तम् । अन्ये तु अवच्छेदकत्वं न योग्यता परिभाषापत्तेः । किन्तु सह-
कारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं तद्विशिष्टमवच्छेदकं वा । न च तत्परमाणौ
नित्यस्य सहकार्यवश्यम्भावेन तदभावात् । तज्ज्ञाननुगतेषु दुर्बलमित्यनुगतधर्म-
रूपावच्छेदकापेक्षा । तस्य चानुगतधर्मस्यातिप्रसङ्गो न दोषाय । स हि ज्ञातस्तथा ।

तथाच सूत्रम् । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा-
श्चेति । यथा चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः पृथिव्यां
तथाप्स्वपि । यथा पतनोपदेशात् पृथिव्यां गुरुत्वं
तथा जलेऽपि । यथा चोत्तरकर्म्मवचनात् पृथिव्यां
संस्कारः तथा तोयेऽपि । एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे
सिद्धे पृथिव्यादिव्यवच्छेदहेतून् विशेषानाह । शुक्ल-
मधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति । सहस्रशोऽग्नि-
संयोगिनोऽप्यपरावर्त्तमान मभास्वरं शुक्लमेव रूपं अप्पु
व्यवस्थाहेतुः ।

त्वम् । अनित्यस्नेहत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् । करकायाश्च शीत
स्पर्शाज्जलत्वानुमानम् । न चामांमिदिकद्रवत्वेन प्रतिरोधः ।
तदमिहेः । अदृष्टविशेषात् तत्प्रतिबन्धनानुपलम्भात् ।

अपरावर्त्तमानमिति । अपरावर्त्तमानरूपत्वं शुक्लतररूपा-
नाधारत्वम् ।

न चानित्यस्नेहकारणतावच्छेदकजनज्ञानकाले तस्यातिप्रसङ्गोऽवगतस्तत-
मिद्व्यवहारं, जलत्वस्य परमाण्वुत्तिरयानुमानेऽतिप्रसङ्गावगमात् । तथाच
तदवच्छेदेन सङ्कारिविरुद्धयुक्तकार्याभाव स्रगन्त्य तदवगमाच्चात्र स दोष
इति जलत्ववत्त्वेऽपि परमाणुर्न योग्य इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अतिप्रसङ्गस्या-
नवच्छेदकत्वात् । अतिप्रसङ्गत्वगर्भं तच्चित्तत्वावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदकत्वे-
ऽनागतस्य जलस्य तथा सति परमाण्वुत्तिरयानुमाने धर्मोपाङ्गमानवाधायकः ।
अथवा दण्डत्वस्यापि अतिप्रसङ्गस्याप्यदोषत्वे तत्तदार्थादिविशेषणानुपपत्तेः ।

नहि पार्थिवे स्फटिकादौ वर्त्तमानं युक्तमपि रूप-
मग्निमयोगान्न परावर्त्तते । अपरावर्त्तमानमपि तेजसो
भास्वरम् । तस्मादनेन विशेषेण रूपमप्यु व्यवस्था-
हेतुः । एष च विशेषः पृथिवीरूपस्य पाकजत्वदर्शनेन
तेजोरूपस्य भास्वरत्वकथनेन सूचितः । उक्तयुक्तेरेव
जलादिरूपस्यापाकजत्वम् । पार्थिवा 'एव हि दृष्टभागाः
क्वार्थेन पच्यन्ते । एतेन रमो व्याख्यातः । नहि
पार्थिवक्षीरशर्करादौ वर्त्तमानमपि माधुर्य्यं पाकेन

अनेनेति । (१५०) अपाकजाभास्वररूपं जललक्षणमित्यर्थः ।
एतेनेति । न च जले रमोऽभिदः । मीहिल्यार्थिनां तत्पानानु-
पपत्तेः । न च सर्पाणां नारसपवनाशनवत् तदुपपत्तिः । मानु-
षाणां मीहिल्याय रमवत्येव पानादिति तर्कीपहं हितं तत्प्रत्यक्षमेव
रमे मानम् । तन्माधुर्य्यञ्च कषायद्रव्येण तदाञ्जनात् । न च
उक्तीत्या परमाणवपि सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावसम्भवाच्च नि स्नेहस्य प्रति-
पक्षकतया सर्वदा सहकारिविरहात् । तस्य गतत्वादपरावर्त्तमानत्व पार्थिव-
रूपेऽपीत्यन्यथा व्यानष्टे । युक्तेतरेति ।

। १५० व्यर्थतया शुक्लभागमपहाय लक्षणमाह । अपाकजेति । प्रत्यक्ष-
मेवेति । अत्र एषकारो नेतरव्यवच्छेदकः । किन्तु स्फुटमिद्वत्त्वद्योतकः । रस-
नेन्द्रियत्वस्य वहिरिन्द्रियत्वेन स्वव्यवस्थापक गुणवत्त्वानुमानात् सरसत्वमिद्वे
रित्याहुः ।

तन्माधुर्य्यमेति । न च वैपरीत्यं केवलेऽपि जले मधुरित्वेनैव लभ्यते । वक्षी-
रसान्तरेऽपि सख्यपार्थिवसाधारण्या प्रपत्तिः सम्भतीति भावः ।

व्यावर्त्तते । इह तु सहस्रशः पच्यमानानामपि माधुर्य-
मेव । ईषत्स्वभावं तु तदपि तथैव । यत् पुनरम्बु-
सिन्धुभेदेन चागादिरसः पाथस उपलभ्यते स दशमूली-
कषायस्येव पार्थिवद्रव्यौपाधिकः । कथमन्यथा तस्यैव
घनपीतमुक्तस्य मधुर एव रसः । एवमपां स्पर्शः शीत

कर्कटीभक्षणानन्तरं तिक्तत्वानुभवात् तिक्तो रसः स्यात् । तस्या
एव तिक्तरसवत्त्वात् । केवलेऽपि तत्फले तिक्ततोपलम्भात् ।
तदवयवे तिक्तरसोपलम्भात् । अवयवमजातीयस्यावयविनि वृत्तेः ।
यदा कर्कटीभक्षणं रसनायवर्त्तिपित्तलोभः क्रियते तदीयस्तिक्तो
रसस्ततोपलभ्यते । तथाचापाकजजातीयरसवत्त्वं जललक्षणम् ।
शीत एवेति ।

ननु श्रीखण्डे पार्थिवेऽपि गैत्यमनुभूयते । न च घर्षकजलस्यैव
तत् । तदमश्वेदे तदननुभवादिति वाच्यम् । तच्छैल्यात्कृष्टगैत्यानु-

ननु मिष्टकर्कटीफले तदभावात् का गतिरित्यत आह । तदवयव इति । वृत्तं
सञ्चित्चित्तावयव इत्यर्थः । तस्याप्यवयविनः क्रियायात्तमित्यत आह । अवयवेति ।
यद्यपि तत्त्वान्तरस्य विजातीयरसवत्त्वात् गुणविरोधेनानारम्भात् अवयवी न
तज्जातीयगुणवान् । अतएव हरीतकी नीरमेवेति सिद्धान्तः । तथाशोक्तव्याघ्री
व्यभिचारोऽपि । तथाप्यवयवमजातीयरसस्य वयविवृत्तित्येनोपलम्भादित्यत तात-
पर्यम् ।

यद्वा एतदस्वरमाटाह । यद्वेति । एतच्च पैटकादयमेवम् । तथा चेति ।
अवयविनि पाकानभ्युपगमात् तत्वातिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । यद्यप्येवमपि
दोषतादवस्थं तथापि पाकजजातीयान्यरसवत्त्वमित्यर्थः ।

एव । क्वचित्तु सन्नपि तेजःस्पर्शाभिभवान्नोपलभ्यते ।
तदपगमे पुनरुपलब्धेरिति । तदेभिर्विशेषैः रूपरस-
स्पर्शा अप्सु व्यवस्थापका इत्युक्तम् ।

स्नेहस्तु स्वरूपत एवेत्यत आह । स्नेहोऽम्भस्ये-
वेति । इह केचिदाहुः । न स्नेहो जलधर्मः तैलादि-
वज्जलेऽनुपलब्धेः । नापि पृथिव्यो विशेषगुणः ।
सर्वपृथिव्यव्यापकत्वात् । तस्मात् पार्थिवविशेषेषु

भवात् । अत्राहुः । श्रीखण्डोदेन घर्षकजनस्योत्कृष्टं शैत्यं व्यज्यते ।
यद्वा श्रीखण्डान्तर्वर्त्तिजलस्यैव घर्षणादहिर्भूतस्य शैत्यमनुभूयते ।

सर्व्वेति । स्नेहो यदि (१५१) पृथिवीविशेषगुणः स्यात् घट-
वृत्तिवृत्तिगुणत्वस्याप्यजातिमान् स्यादित्यर्थः ।

ननु सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि नैमित्तिकद्रवत्ववत् पृथिवी-
सामान्यगुणः स्नेहोऽस्मि । यद्वा सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि तद्विशेष-
गुणः स्यात् । यथात्माव्यापकत्वेऽपि सुखं तद्विशेषगुणः । अत्राहुः
स्नेहत्वं यदि पृथिवीविशेषगुणवृत्तिजातिः स्यात् सृष्टृत्तिगुणवृत्तिः

(१५१) घटरूपादेरपि प्रत्येकं सर्व्वपृथिव्यव्यापकतया विरुद्धगन्धारब्धनिर्गन्ध-
तया व्यभिचारादाह । स्नेहो यदाति । ज्ञानादौ नैमित्तिकद्रवत्वे च व्यभि-
चारवारणाच्च पृथिवीपदं विशेषपदञ्च । यद्यपि मूलोक्तमनुमानपरत्वमपेक्षाय-
तर्कपरत्वमनुक्तं तथापि तादृशजातिमत्त्वाभावात् न पृथिवीगुण इत्यनुमेयमेव ।
तत्र चानुकूलकार्त्तव्यमिति मन्तव्यम् ।

यदेति । तथाचोक्ततर्कादावपेक्षोजकत्वमिति भावः । स्नेहत्वमिति । ज्ञानत्वे

घृततैलवसासूपलभ्यमानः सामान्यविशेषोऽयम् । गव्य-
माहिषादिषु दधित्ववदिति । तदसत् । स्निग्धस्निग्ध-
तरस्निग्धतमादिभेदेन सातिशयत्वात् । न तु गोमहि-
ष्यादिषु गुणमनाश्रित्य तारतम्यमस्ति । नहीषन्मधु-
रातिमधुरादिवदीषद्गौ रतिशयेन गौरिति भवति ।
तस्मादतिशयस्य गुणैकनियतत्वात् सामान्यविशेषतया

स्यात् । यदि च पृथिवीसामान्यगुणवृत्तिप्रत्यक्षगुणत्वव्याप्यजातिः
स्यात् तेजोवृत्तिवृत्तिः स्यात् । न चाप्रयोजकत्वम् । लाघवा-
जातित्वस्यैवोचितत्वात् । परमाणुषु क्षीरत्वादिव्यञ्जकाभाव-

इवत्वे च व्यभिचारादाह पार्थिवविशेषपदेति । तदगम्यत्वाद् व्यभिचारादाह
जातीति । अत्र पृथिवीपदेनावयविपृथिवी विवक्षितेति न पृथिवीपरमाणु-गुणग-
णकप्रयोज्य जातौ व्यभिचार इत्याहुः । वस्तुतः साक्षाद्वाप्यत्वं जातिविशेषणम् ।
आपाद्ये गुणपदं स्पर्शार्थम् ।

प्रथमशङ्कायां तदुगर्भमाहुः । यदि चेति । प्रकृते पृथिवीसामान्य-गुणत्वनिर्णय-
स्योद्देश्यत्वात् तत्प्रकारक-प्रतीत्यर्थं पृथिवीपदमन्यथा तु चिन्त्यम् । गम्यत्वे व्यभि-
चारादाह सामान्येति । गुरुत्वे व्यभिचारादाह प्रत्यक्षेति जातिविशेषणम् ।
गुणत्वव्याप्यत्वं साक्षाद्वाप्यत्वं संयोगनिष्ठनिवृत्त्यजातौ व्यभिचारवारणाय ।
पृथिवीसंयोगान्यतरत्वं व्यभिचारादाह जातिरिति ।

ननु न तादृशजातिरं सृष्ट्विति गुणवृत्तित्यादौ प्रयोजकं, किन्तु स्नेहत्वान्यत्य-
विशेषितमित्याशङ्क्य निराकरोति । न चेति । जातित्वस्येति निरुक्तजातिरस्यैव-
त्वर्थः । वस्तुतः संयुक्तहेतुतया जले स्नेहस्यावश्यकत्वात् । तेनैवोपपत्तौ पृथिव्या-
मपि तत्त्वत्प्राधान्यं मानाभावो गौरवञ्चेति भावः ।

च सामान्येऽसम्भवात् गुण एव स्नेहः । किञ्च स्निग्ध-
द्रव्यावयवपरम्पराया अपि स्निग्धत्वादापरमाणु स्नेहः
स्यात् । न च परमाणुषु पृथिवीत्वादेरन्या परजाति-
रस्ति । व्यवस्थापकाभावात् । क्षीरत्वादिवद्भविष्य-
तीति चेन्न । तस्यापि परमाणुष्वभावात् । पाकज-
रूपरसस्पर्शविशेषव्यङ्गं क्षीरत्वादि । तथाच पाकान्त-
रङ्ग तन्निवृत्तौ क्षीरत्वादे निवृत्तिप्रसङ्गात् ।

न च सत्यां व्यक्तौ सामान्यनिवृत्तिरिष्यते । न
चाविवर्चितसत्ताकाः सम्भवमात्रेण ते तस्याभि-
व्यञ्जकाः । सर्व्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वापत्तौ
माह । पाकजति । न च सर्व्वत्र परमाणुषु क्षीरत्वं न वर्त्तते
किन्तु यत्र न रूपाद्यन्तरोत्पत्तिस्तत्रैवेति वाच्यम् । यद्द्रव्यध्वंस-
जन्यं यद्द्रव्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः क्षीरध्वंसजन्यं
दधि क्षीरपरमाणुजन्यमिति दध्नोऽपि क्षीरत्वापत्तेः ।

यद्व्येति । घटध्वंसजन्ये घटरूपादिध्वंसे व्यभिचारादाह चरमद्रव्यपदम् ।
यद्द्रव्याभाजजन्यमिति कृते प्रतिबन्धकद्रव्यान्त्याभाजजन्ये द्रव्ये व्यभिचारः स्यादिति
ध्वंसपर्य्यन्तेन न ध्वंसस्यापि जनकत्वात् दोषतादास्यम् । ध्वंसत्वेन जनक-
त्वस्य विवक्षितत्वात् । न त्वमात्राकारजन्यमिव्याधीध्वंसस्य तत्त्वेन कायव्यङ्गं
प्रति जनकतया तत्र व्यभिचारवारणाय प्रथमद्रव्यपदम् । विस्तरस्तु कृतुमात्रानि-
मकरन्दे अनुसन्धेयः ।

दध्नोऽपीति । परमाणुवृत्तिजातेस्तदुपादेयद्रव्यवृत्तित्वनिवमादित्यर्थः ।

तदारब्धसर्वकार्यस्य पृथिवीत्ववत् चीरत्वापत्तेः ।
 द्वाणुकादौ चीरत्ववद्भवविष्यतीति चेन्न । तदारम्भकेषु
 परमाणुषु तद्वावस्थाहेतोः चीरत्ववत् गुणविशेषस्या-
 भावात् । भावे वा स एव स्नेहः । न ह्यत्र रूपा-
 दयो व्यवस्थाहेतवः । न च तद्दिशेषाः । तेषां घृत-
 त्वादिव्यवस्थापकत्वात् । न च कारणसामान्यमस्ति
 तैलघृतवसानां बीजचीरमांसयोनित्वात् । अतएव
 नारिकेलस्नेहस्यापि तैलत्वम् । रसादिमारुप्यात् घृत-
 मिति व्यपदेशः । तस्मात् परमाणुषु वर्तमानः कारण-

सर्वपार्थिवेति । पार्थिवपरमाणुषु व्यवस्थापकपाकज्ञात्पत्ते-
 रित्यर्थः । तद्वावस्थाहेतोरिति । यथा चीरत्वव्यवस्थाहेतुं गुणविशेषो
 न तथा स्नेहत्वव्यवस्थापको गुणविशेष इत्यर्थः । तद्दिशेषाः रूपा-
 दिविशेषाः । न च कारणमिति । व्यवस्थापकमिति शेषः । अत-
 एवेति । यद्यपि बीजप्रभवत्वमात्रमतिप्रसक्तं (१५२) स्नेहत्वविशे-
 पितञ्च बीजद्रव्येऽप्यस्ति । तथापि गन्धरसविशेषाभिच्यङ्गं तैलत्वं
 जातिः । अतएव घृततैलसंगये गन्धादिविशेषात् तैलत्वनिश्चयः ।

(१५३) अतिप्रसक्तमिति । अङ्गुलादिविशेषः । स्नेहत्वेति । स्निग्धत्व-
 विशेषितञ्चेत्यर्थः । स्नेहाश्रयस्यैव तैलत्वात् । न च स्नेहस्य कवधर्मत्वात् तैलस्य
 च पार्थिवत्वाच्चैवमिति शब्दश्च । भङ्गुक्तमवशयेन तदुक्तित्वात् अतएवाह
 बीजद्रव्येऽपीति । बीजस्यापि बीजप्रभवत्वात् स्निग्धत्वाच्चेत्यर्थः । बीजद्रव्येऽपीति
 कश्चित् पाठः । तत्र तस्यापि तद्यात्वादतिप्रसक्तिसंन्यैः । स्नेहत्वेऽपीति । स्निग्ध-

गुणप्रक्रमेणान्यावयविपर्यन्तमायातो गुणविशेषः स्नेह इति युक्तम् । न च घृतादिष्विव स्नेहोपलब्धिः । मातिशयो हि स्नेहस्ततोपलभ्यते । गुप्तत्वमिव सुवर्णं । वस्तुतस्तु जलसाधारणी स्निग्धता । अन्यथा जलावसे केन सक्तुशिकतादीनां संग्रहो न स्यात् । सहि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषो धारणाकर्षणहेतुः ।

एवञ्च सार्धपस्नेहेऽपि तैलत्वमिति भावः । वाचस्पतिमित्रास्तु तिलस्य विकारस्तैलं स्नेह इति योगो बाधकाभावात् तिलप्रभवस्नेह एव तैलपदप्रयोगात् स्नेहत्वेऽपि शक्तेस्तैलपदं योगरूढम् । सार्धपादौ तु तैलव्यपदेशो भाक्तः । अपि च वीजप्रभवस्नेहत्वं न तैलत्वादिव्यञ्जकं जातिनियतधर्मस्यैव तथात्वात् । तस्य च तथात्वे मानाभावात् । न च तैलपदेन देवप्रवृत्तिनिमित्तं तदज्ञानेऽपि तैलपदप्रवृत्तेरित्यूचिर ।

प्रत्यक्ष विप्रतिपद्यमानं प्रति कार्यं प्रमाणमाह । वस्तुतस्त्विति ।

त्येऽपीत्यर्थः । वस्तुतोऽपि गन्धरसविशेषव्यङ्ग्यतैलत्वजातो बाधकाभावात् तत्रैव शक्त्या योगरूढः । उपाधिगक्यत्वे गोरवात् । अपि चेत्यादि च न जातित्वबाधाद्यमुपन्यस्य । किन्तु तदन्यथमुक्तव्यमस्ति । नचैव साचार्य्यमताभेदः । तत्र रूढिमात्राभ्युपगमात् । अतएव सार्धपादौ मुख्यत्वमत्र च भाक्तम् । तदिदमाह सार्धपादाविति । न च शक्यत्यावाधात् कथं भक्तिरिति वाच्यम् । एवं पङ्कजं कुसुदमित्यत्रापि हि लक्षणा न स्यात् । व्यक्तिवचनान्यायेन जातित्वान्वयबोध्य

न चासौ केवलद्रवत्वहेतुकः । काचकाञ्चनादिभिरति-
द्रवीभूतैरपि वालुकाद्यसंग्रहात् ।

नापि स्नेहमात्रकारितः स्थानैर्घृतादिभिरप्यसंग्र-
हात् । तस्मात् सकलजलहेतुकः संग्रहो भवंस्तत्र
द्रवत्वमिव स्नेहमपि सांसिद्धिकमवस्थापयति । तथापि
नैमित्तिकद्रवत्वमिव नैमित्तिकः पृथिव्यामयं भविष्यति
पार्थिवे घृतादावनुपलब्धेर्गति चेत् । न । तदन्वय-
व्यतिरेकाननुविधानात् । नहि पार्थिवं यथा जलघृता-
दिषु द्रव्येषु पावकसंमर्गात् द्रवत्वमुपलभ्यते तद्विरोधि-

द्रवत्वमिति । (१५३) यथा तेजःसंयोगासमायिकारणका-
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमद्रवत्वं जले तथा स्नेहोऽपि तत्संयोगा-
जन्यजातीय इत्यर्थः ।

तथा निराकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रोपस्थितये पुरोडाशकपालवत् लक्षणमिति यदि तदा-
त्वापि तत्त्वम् । इयंस्तु विशेषः यत पङ्कजपदे योगोऽतिप्रसक्तोऽत्र रुदिरिति ।
एवञ्च धर्मशास्त्रे तेनपदाद्विशिष्टोपस्थितावेकदेशरुदर्यमत्वादेवान्ये एकदेशबाधा-
पत्त्या लक्षणापत्त्या च विशिष्टस्यैव विधिनिषेधविषयतेति बोध्यम् ।

केचित्समयमन्ते योगरुदिराचार्यमन्ते तेनत्वजात्या मिथ्यमन्ते तादृशोपाधिने-
त्याहुः । जातिनियतेति । अस्य च न तथात्वं पृथ्वीकृतिप्रसक्तमिति भावः ।

(१५३) यथेति । तेजःसंयोगासमायिकारणकारुत्तित्वं तदन्ववृत्तित्वम् ।
अन्यथा द्रव्यत्वव्याप्यपदैर्यथ्यापत्तेः । यद्यपि स्नेहस्य स्नेहत्वेनैवासाधारण्यत्वं तथापि
तत्र सांसिद्धिकत्वविशेषणं मूले स्वरूपनिर्वचनम् । तत्संयोगेति । तेजःसंयो-
गेत्यर्थः ।

सलिलावसेकात् निवर्त्तते तथा स्नेहः । तस्मात्
पाकजतयाविधगन्धरसरूपादिमद्भिः परमाणुभिः द्वाणु-
कादिप्रक्रमेण घृतादिद्रव्यमारभ्यते तत्र चोपष्टम्भ-
कतया निमित्ततामापन्नाः पायसीयावयवाः तेषां
संयुक्तसमवायेन स्नेहस्तवीपलभ्यते इति स्थितम् ।
सांसिद्धिकञ्च द्रवत्वं अम्भस्येवेत्यनुकर्षणार्थश्चकारः ।
तैलजीरादेस्तु पार्थिवत्वे सिद्धे संयुक्तसमवायात् तदुप-
लब्धिः । शैत्यस्नेहवत् । तेषां पार्थिवत्वमेव कथमिति
चेत् । तैलस्य भीमानलेभ्यनत्वात् । घृतवत् । जीर-

घृतादीनां पार्थिवत्वे मानमाह । पाकजति । तत्र स्नेह-
प्रतीतिमुपपादयति । संयुक्तेति । न चेदमसिद्धं जले स्नेहस्याव-
श्यकत्वात् । तैलादी सांसिद्धिकद्रवत्वाधारस्य तस्यावश्यकत्वात्
तत एव तत्प्रतीतिरन्यथासिद्धेः । दहनाप्रतिकूलता च स्नेहप्रकर्षा-
दिति भावः ।

भीमेति । अविश्वनव्यावृत्तः काष्ठेभ्यनानिष्टातिजाति-
विशिषो भीमानलत्वम् । न च तैलोपष्टम्भकजलभागेन व्यभि-
चारः । दिव्यानलप्रतियोगिककारणतावच्छेदकशून्यत्वे सति भीमा-

अविश्वनेति । अस्मात्वेभ्यनव्यावृत्त इति भावः । तेन भीमस्यापि तैलो-
पष्टम्भकजलेभ्यनतया नासिद्धिः । नचैवं गजोदर्यवज्जायतिप्रसङ्गस्तस्यापि काष्ठेभ्य-
नत्वात् । तदुक्तं नहि गजानामुदर्यं तेजो घटकाष्ठादि पचतीति वाच्यम् । तत्र
काष्ठस्य पचनीयत्वपालसक्तं न त्विभ्यनत्वमपीत्याहुः । दिव्येति । तैलसंसर्गिजसे च

स्यापि पिण्डीभावेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् । घृतवदेवेत्यादि
स्वयमूह्यम् ।

नलेभ्यनत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतएव पवने न व्यभिचारः ।
तेजोमात्रोत्पत्तावेव तस्य निमित्तत्वात् । न चानलदाहत्वे सत्य-
नलकारणत्वमिभ्यनत्वम् । दाहो हि भस्मीभावो वा रूपपरा-
वृत्तिर्वा उभयथापि भौमेति व्यर्थम् । न चानलनाशहेतुनाशप्रति-
योगित्वे सत्यनलकारणत्वमिभ्यनत्वम् अनलावयवेऽपि गतत्वात् ।
न च कारणत्वं निमित्तत्वमभिप्रेतम् । अनलस्येभ्यननाशनाशत्वे
मानाभावात् । इभ्यननाशे ह्यनलान्तरं मोक्षयति । पूर्वानलस्त्व-
वयवक्रियाविभागादिति न्यायान्नश्यतीत्यपास्तम् । वार्थो दिव्या-
नलप्रतियोगिककारणतावच्छेदकवायुत्वमद्भावेन विगेषणाभिद्धेः ।
रसवत्त्वेन हेतोर्विगेषणाच्च ।

तादृशनलत्ववत्त्वाच्च व्यभिचारः । सत्यनलमात्रमाकाशादौ व्यभिचरतीति भौमेति ।
न च भौमेति व्यर्थम् । भौमानलत्वस्य जातिविशेषतया तदभावादित्येके । आग्नेय-
भेषजनकण्ठाकृतधातुसाम्यस्योदर्यदीपकतया तत्र व्यभिचारवारकत्वादित्यन्ये ।
न च दिव्यपटमसिद्धिवारकतया व्यर्थं । विगेषाभावे तदभावात् । अप्रसिद्धिवार-
कत्वाद्वा । युधोक्तवियञ्जान एव यथाश्रुते दूषणं कस्यचित् समाधानमयुक्तमित्यत-
आह अतएवेति । भौमेतीति । भौमानलेति व्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा समाधि-
साध्यापत्तेरिति बोध्यम् । अनलनाशेति । सत्यन्नं दिगादावविगेषमनलनाश-
प्रतिबन्धकमन्वादावतिप्रसङ्गवारणाय । रसवत्त्वेनेति । चो वाकारार्थः । तथा
चोक्तमूल्यात्वे सति रसवत्त्वादिति पर्यवसितो हेतुः । केचित् रसवत्त्वे सति
भौमानलेभ्यनत्वादिति हेतुः । न च तैलोपलब्धकजले व्यभिचारः । तद्विनाशेभ्यन-
लान्तरे तथादर्शनात् । किन्त्वल्पत्वादनिर्वापकमात्रं सिद्धाच्छुः । वस्तुतस्तु तस्य

तास्तु पूर्व्ववत् द्विधा । नित्यानित्यभावात् । तु
 शब्दोऽप्यर्थः । कार्य्यतया परमाणुतया च । पूर्व्वव-
 दिति । यथा पृथिवी नित्या चानित्या च आपोऽपि
 तथेत्यर्थः । ता इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेण तासां
 कार्य्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञम् । तदेतन्निगद-
 व्याख्यातम् । पृथिव्यामिवात्रापि तात्पर्य्यमूहनीयम् ।
 आपः क्वचिच्छरीरारम्भकाः द्रव्यारम्भकत्वात् पृथिवी-
 वत् । द्रव्यस्य हि द्रव्यारम्भणयोग्यता शरीरेन्द्रिय-
 भावेन व्याप्ता । यदेतेष्वेकमारभते तदन्यदपि । यन्नैकं
 न तदन्यदपि इत्यन्वयव्यतिर्काभ्यामुपलम्भात् ।
 ततो यद्यापः शरीरं नारभेरन् इन्द्रियविषयावपि
 नारभेरन् । न चैवं तस्मात् क्वचिच्छरीरमप्यारभन्ते

आप इति । न च नद्यादिजलस्य पक्षत्वे बाधः । शरीरा-
 रम्भकस्य पक्षत्वे चाश्रयामिद्धिः । जलत्वं (१५४) शरीरारम्भक-
 वृत्ति स्पर्शवद्भूतद्रव्यत्वसाक्षादव्याप्यजातित्वात् । पृथिवीत्ववदिति
 विवक्षितत्वात् । न च गन्धवद्भूतत्वमुपाधिः । गन्धवत्त्वं शरीर-

तयात्वेऽपि तदन्यत्वविशेषित मिदमेव निरुक्तमनूयत्वस्यान्योन्याश्रयसङ्गसत्त्वात् ।
 पार्थिवत्वनिश्चये उक्तमनूयत्वनिश्चयस्तद्विशेषे च पार्थिवत्वनिश्चयात् । तैलस्य च तदा
 जलत्वपार्थिवत्वसन्देहादिति ।

(१५४) शरीरारम्भक इति । शरीररसमाविकारत्वेत्यर्थः । गन्धवदिति ।

इति स्थिते कौटुकं शरीरमित्यपेक्षायामाह । शरीरं
योनिजमेवेति । शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् ।
पार्थिवेन च पायसीयानारम्भात् तदयोनिजमेव ।

नन्वनुपलब्धिवाधितं तदित्यत आह । वरुणलोका
इति । व्यवहितविप्रकृष्टत्वात् नोपलभ्यते । न त्वभावात् ।
आगमादुपलब्धेरिति भावः । ननु स्वभावद्रव्यत्वाद-
पीतरागन्धं कथमुपभोगायतनं तदित्यत आह । पार्थि-
वेति । यथा कठिनत्वात् पृथिव्यास्तदारब्धं मवाद-
वयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थं तथाप्यत्वात् द्रुतमपि पार्थि-
वादवयवोपष्टम्भात् तदप्युपभोगसमर्थं विजातीय-
नारम्भकत्वमात्रं प्रतिषिद्धम् । न तु परम्परानुग्रहो-
ऽपीति भावः । इन्द्रियमिति । यद्रसोपलब्धिमाधन-
मिन्द्रियं तदाप्यम् । अत्रापि रसोपलब्ध्या स्वरूपमात्र-
सिद्धिः । आप्यत्वञ्च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्यै-

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि निर्गन्धावृत्तित्वात् घटत्ववदिति साध्या-
व्यापकत्वात् । यथेति । शरीरस्य भूतान्तरोपष्टम्भकसम्बन्धः आ-
शङ्क इति भावः । रूपाद्यव्यञ्जकत्व इति । न च कषायद्रव्येण

गन्धयोग्यवृत्तित्वमित्यर्थः । गन्धवत्त्वमिति । गन्धयोग्यमित्यर्थः । निर्गन्धेति ।
गन्धः कोन्येत्यर्थः । यथा शरीरस्येति । पार्थिव इति शेषः । रूपादीति । नचादि

वाभिव्यञ्जकत्वात् । सत्तुरसाभिव्यञ्जकदन्तोदकवत् ।
प्राणिभेदेनेन्द्रियवैचित्रानिराकरणाय सर्वप्राणिना-
मिति । अन्यावयवैरभिभूतैरिति । वाताद्यभिभवे
जड़जिह्मत्वादिति भावः ।

किं नामधेयं तदित्यत आह । रसनमिति ।
तृतीयां विधामाह । विषयास्त्विति । आप्यत्वे हिम-
करकयोः शिलीभावोपपत्तिं द्रवत्वे वक्ष्यतीति ।

जलरसाभिव्यञ्जकेन व्यभिचारः । पार्थिवरसाभिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्य
हेतोर्विवक्षितत्वात् । अतएव नेन्द्रियसन्निकर्षण व्यभिचारः । न
च द्रव्यत्वमसिद्धं रसमात्रात्कारस्येन्द्रियजन्यतया तत्सिद्धेः ।

ननु हिमकरकयोर्नाप्यत्वं सांसिद्धिकद्रवत्वाभावादित्यत
आह । हिमेति । शीतस्पर्शवत्त्वेन जलत्वसिद्धौ सांसिद्धिकं द्रव-
त्वमपि तत्प्रतिबद्धं (१५५) भौमेनोष्णया विलयनदशायां तत्र द्रव-
त्वोपलम्भादित्यर्थः ।

पदं व्यर्थम् । जलस्य लुप्राक्षरादिरूपव्यञ्जकतया विशिष्टाभावाविच्छेदकतया-
सिद्धिवारकत्वेन सार्थकत्वादित्याहुः । स्पर्शव्यञ्जकघटितहेत्यलरसूचनाय तदित्यन्ये ।
रूपपदं परकीयरूपपरमन्यथा मूलस्य दृष्टान्तसिद्ध्यापत्तेः । अतएवाशङ्कते ।
न चेति । अन्यथा तस्य स्वीयरूपव्यञ्जकतया शङ्काविरहात् । पार्थिवेति । न च
तस्यापि स्वीयरसव्यञ्जकतया दोषतादवस्थम् । परकीयत्वस्यापि रसविशेषणत्वात् ।
अतएवेति । द्रव्यत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । इन्द्रियेति । इन्द्रियत्वस्य संयोगान्वयत्वस्य
घटिततया द्रव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः ।

(१५५) भौमेनेति । न च द्रव्यान्तरमेव गौरवेण तदकल्पनात् । कल्पने

तेजसो लक्षणमाह । तेजस्त्वाभिसम्बन्धादिति ।
व्याख्यानं पूर्ववत् । तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणा-
नाह । रूपस्पर्शेति । अत्र प्रमाणं सूचयति । पूर्वव-
देषां सिद्धिरिति । तेजो रूपस्पर्शवदिति सूत्रकारवच-
नात् रूपस्पर्शी । चानुषवचनात् सप्त संख्यादयः ।
अग्निः सामान्यवचनात् द्रवत्वम् । उत्तरकर्म्मवचनात्
संस्कार इति पृथिवीवदेते सिद्धाः । प्रसिद्धा
इत्यर्थः । तेजस्त्ववस्थापकानाह । शुक्लभास्वरञ्च
रूपमिति । च स्त्वर्थः पृथिव्यादिरूपाद्वाक्चिन्नति ।
भास्वरत्वं सामान्यविशेषः । स च रूपान्तरप्रकाशक-

तेजस्त्विति । यदाप्यग्नादिमाधारणी नानुगतमतिः जनत्वं द्रव-
त्वममानाधिकरणगत्यव्यधिकरणद्रव्यत्वमात्तादाप्यजातिभिन्नं भवे-
त्वात् तद्वदित्यनुमानमप्रयोजकम् । तथाप्यनित्यभास्वररूपोण-
स्पर्शी प्रति यत्समवायिकारणत्वं तदवच्छेदकत्वेनावयविनि तेज-
स्त्वजातिमिदो परमाणावपि स्वीपादेयद्वयणुकवृत्तिद्रव्यत्वमात्ता-
दाप्यजातिभत्वं माध्यमिति भावः ।

चावयवान्तरकृत्यने गौरवात् । समानोपादानकतया विनीतस्य जनत्वमावश्यक-
मिति भावः ।

तथार्थाति । एवञ्च परमाणोरपि स्वरूपयोग्यत्वे यथा तत्र न तदत्यन्ति-
स्तथोक्तं जनयन्त्ये । वस्तुतस्तु तेजःपदं शक्यतावच्छेदकतयानुगतधर्म्मसिद्धौ बाध-
काभावात् तज्जातित्वमिति बोध्यम् ।

त्वेन व्यज्यते । तद्द्रूपं तेजस एव । तेन भास्वरूपं
तेज एव । इति लक्षणार्थः । शुक्लमिति स्वरूपकथ-
नम् । पच्यमानेन्धनमग्निधिक्षतस्तु लोहिताद्युपलम्भः ।
तद्विग्रहे चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलम्भ इति
प्रतिपादनार्थम् ।

न च तत्राप्यविन्धनतया तोयरूपमक्रान्त्या धावत्य-
प्रतीतिरिति वाच्यम् । अपां रूपेण विजातीयानभि-

ननु भास्वरत्वेनैवेतरव्यावृत्तिसिद्धेः शुक्लमिति व्यर्थमित्यत
आह । शुक्लमितीति । यदा ननु वज्रादेररूपकपिलादिरूपो-
पलम्भादित्यत आह शुक्लमितीति । तत्फलमाह । पच्यमानेति ।
न च पार्थिवरूपाभिभूतरूपेणाग्निना परप्रकाशानुपपत्तिः ।
अनभिभूतस्यैव तेजसः परप्रकाशकत्वादिति वाच्यम् । असिद्धेः ।
तेजसः स्वपरप्रकाशने पार्थिवादिसंयोगविशेषस्यैव प्रतिबन्धक-
त्वात् । सिद्धावपि रूपत्वव्याप्यजात्यभिभवेऽपि रूपानभिभवात् ।

ननु तेजसा समं जलरूपस्य संयुक्तसमवायात् तेन तेजोरूपा-
न्तरस्याप्रतीतिः शुक्लत्वप्रतीतिश्चन्द्रमहसि स्यादित्याशङ्क्य निरा-

अनभिभूतस्यैवेति । अनभिभूतरूपस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा सुवर्णस्यापि पर-
प्रकाशकतापत्तिरिति भावः । असिद्धेरिति । तथा नियमस्येति शेषः ।

नन्वेव सक्तातिप्रसङ्ग इत्यत आह । तेजस इति । सुवर्णादेरित्यर्थः । रूप-
त्वेति । रूपत्वव्याप्य शुक्लत्वजात्यभिभवेऽपीत्यर्थः । रूपेति । वज्रादेरिति शेषः ।
सुवर्णे रूपमेषाभिभूतमिति फलवत्वात् कल्पत इति भावः ।

भवात् । नहि जलप्लावितानीत्यादयः । श्वेतं न
इति । उष्णएव स्पर्श इति । एवकारश्चन्द्र-
चामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्भहेतुकां विप्रतिपत्तिमपने-
तुम् । तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानादनुद्भवनानु-
पलम्भो न त्वभावात् । तदपि द्विविधमिति पूर्ववत्
तात्पर्यम् ।

कार्यभेदमाह । शरीरादित्यमिति । शरीर-
मादि यस्य त्रयस्य तत्तथा । न पार्थिववत् तैजसं
शरीरमुपलभ्यते इत्यत आह । शरीरमिति । तैजसो-
ऽपि शरीरारम्भकत्वं तोयवत्साधनीयम् । ज्वलद्गुल
करोति । न चेति । चक्षुरादीत्यादिपदात् मणिप्रभापरिगृहः ।
(१५६) तवानुष्णाशीतस्पर्शोपलम्भात् । न च पार्थिवस्पर्शोपाधिकः
सः पार्थिवरूपाभानं तत्स्पर्शाभानात् । अन्यथा वायावपि स्पर्श
विरहापत्तेः । तेषामिति । चन्द्रादि तैजसं भास्वरूपत्वादान् लोक
वत् । न चोद्भूतस्पर्शत्वमुपाधिः । चक्षुःसुवर्णयो र्धर्मिण्यज्ञक
मानात् तैजसत्वमिदं साध्यव्यापकत्वादिति । एवञ्चास्मादावपि
तैजस्त्वेन शुक्लभास्वरूपत्वानुमानमित्यर्थः ।

(१५६) मणिप्रभायास्तुण्यस्पर्शविप्रतिपत्तिषोकां दर्शयति । तवानुष्येति ।
चक्षुरिति । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भास्वरूपसमवायिकारणता
वच्छेदकत्वेनैव तैजस्वसिद्धेर्विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनीपाधिकद्व्यापक-
त्वादिति भावः ।

कल्पेन कस्तेनोपभोग इत्यत आह । पार्थिवेति ।
इन्द्रियमाह । यद्गन्धादव्यञ्जकत्वे सति रूपस्य
व्यञ्जकमिन्द्रियं तत्तेजसम् । सर्व्वप्राणिनामिति ।
प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्याशङ्कानिरासार्थम् । तत्-

योग्यानुपलभ्यबाधं निराकरोति । अनुद्भूतत्वेनेति । न चानु-
द्भूतरूपस्पर्शमिद्विः । रूपवन्मातृवृत्तितेजस्त्वमुद्भूतस्पर्शरूपवन्मातृ-
वृत्तिं द्रव्यत्वमात्मादाप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुद्भूतरूपस्पर्श-
वत्तेजःमिद्विः । अनुद्भूतत्वञ्च जातिभेदः । तच्च रूपत्वादिव्याप्यं
नानेति न जातिमङ्गलः । उद्भूतत्वस्य च तत्तन्मयतया नानात्वेऽपि
मात्मात्कारं प्रत्यनुद्भूतत्वव्यतिरिक्तस्यैवानुगतस्य हेतुत्वमिति भावः ।

तेजसोऽपीति । स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वमात्मादाप्यजातित्वात् तेज-
स्त्वस्य पृथिवीत्ववच्छरीरारम्भकवृत्तित्वमनुमेयमित्यर्थः ।

गन्धादव्यञ्जकत्वे मतीति । न च दीपस्य स्वकीयस्पर्शव्यञ्ज-
कत्वात् साधनविकल्पो दृष्टान्तः । रूपमात्मात्कारमाधारणकारणं

प्रसङ्गादाह । एवञ्चेति । अनुद्भूतरूपतेजमिद्विरित्यर्थः । रूपस्पर्शवन्मातृ-
वृत्तीति । एतच्च पक्षविशेषणम् नौरूपादिवृत्तित्वपर्य्यवसानेनार्थान्तरवारक-
बाधस्फोरणाय । रूपस्पर्शान्यतरगर्भतयानुमानद्वये तात्पर्य्यम् । तेनान्यतरानुद्-
भूतत्वमात्रेण नान्यथासिद्धिः । यद्यपि सूत्रे स्पर्शानुभवमात्रसक्तं तथापि
तेजस्वेनोष्मादावनुद्भूतस्यैव रूपस्यानुमानसक्तमिति तदभिप्रायेण तथोक्तम् । न च
चक्षुरादेरनुद्भूतरूपाद्यमिद्विदृश्यां रूपादिवन्मातृवृत्तित्वमसिद्धमिति वाच्यम् ।
तस्योभयवादिमिद्वत्त्वात् । तेजस्वं यदि नौरूपवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिः स्यात्
रूपवद्वृत्ति न स्यादिति तत्सिद्धिश्च ।

सद्भावे रूपोपलब्धिः प्रमाणम् । तैजसत्वे च रसाद्य-
व्यञ्जकत्वे रूपाभिव्यञ्जकत्वं प्रदीपवत् ।

तैजसम् । रसाव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वात्
प्रदीपवदित्यत्र तात्पर्यात् । मनःशरीरयोश्च रसाव्यञ्जकत्वात् नानै-
कान्तः । अनुमानान्तरं चक्षुषः तैजस्वसाधकं पृथिव्यामुक्तम् ।

नन्वनुद्भूतत्वेनानुपलम्भ इत्युक्तम् । उद्भूतत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वपरतया साध्या
विशेषादित्यत्र आह । अनुद्भूतत्वञ्चेति । रूपत्वादिति । शुक्लत्वादिव्याप्यमित्यर्थः ।
नानात्वेऽपीति । नानात्वसम्भवेऽपीत्यर्थः । उभयजात्यभ्युपगमे मानाभावात् ।
न चेति । नचादिपदप्राहुरसाव्यञ्जकतया विशिष्टाभासत्वादिदमयुक्तमिति
वाच्यम् । अदिपदस्य प्रत्येकहेतूपलङ्घकत्वात् । अन्यथा रसाव्यञ्जकत्वमात्रस्यैव
सामर्थ्ये अधिकस्य व्यर्थत्वात् । अतएव तदेव हेतुविशेषणमाह । रमेति ।

अत्रापि यद्यादिपदं तदा गत्याव्यञ्जकत्वलक्षणहेत्यन्तरसूचनाय । न च गोलके
व्यभिचारः । तस्य स्वरसादिव्यञ्जकत्वात् । यदाप्येवमपि ध्वनीयशरीरगोलके
व्यभिचारस्तथापि तदन्यत्वे सतीत्यपि विशेषणं बोध्यम् । प्रकाशकत्वञ्च प्रकाश-
कारणत्वं अतो न विषयतत्त्वज्ञिकपादौ व्यभिचारः । एवञ्च रूपव्यञ्जकगर्भतया
सामग्र्ये स्फटिकादीत्यादिना विशेष्यभागात्प्रकारणं किमर्थमिति विन्यस्य
केचित् रूपेत्यादिना पञ्चतत्त्वच्छेदकनिर्दिष्टम् । रसाव्यञ्जक रूपव्यञ्जकसंज्ञं वाच्य
मित्यन्यथाहेतुपादानम् । न च रूपमात्राकारकारणत्वावच्छिन्नकार्यताप्रति-
योगिककाश्चित्तावयपरमेतदिति वाच्यम् । असम्भवात् । चाक्षुष्यजातेरेव नाश-
वेन चक्षुर्जन्यतावच्छेदकत्वात् । द्रव्यादिमात्राकारभङ्गाहकत्वाच्च । न च विशिष्ट-
हेतोरपि तत्तात्त्व्यसम्भवे कथं तत्परत्वमेवेति वाच्यम् । अस्यागोकार्जनितारोहकत्व-
त्वात् । न च चक्षुर्जातेरेव पञ्चतत्त्वच्छेदिकास्त्विति वाच्यम् । गोलकभेदादिसिद्धौ
तदसिद्धेरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तत्त्वमनियतस्याप्यनेकस्य तथात्वसम्भवेन सत्यहेतु-
त्वागत्यासम्भवदुक्तिकत्वात् । मन इति । तथाच सत्यत्वेनैव तद्विरास इत्यर्थः ।

इह केचिदाहुः । अप्राप्यकारि चक्षु रधिष्ठाना-
सम्बद्धार्यग्राहित्वात् । यत् पुनः प्राप्यकारि न तदधि-
ष्ठानासम्बद्धार्यग्राहि । यथा रसनादि । पृथुतरग्रह-
णाच्च । यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् स्वतोऽधिकपरि-
माणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरं परशुर्हृदं
छिनत्ति । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यदि
हि गत्वा गृह्णीयात् निकटस्थमाशु गृह्णीयात् । दवी-
यस्तु चिरेणेति न तुल्यकालमुपलभ्येत् । अनुभवति
तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखञ्चेति । काचाभ-

अप्राप्यकारीति । ननु गोलकस्य पक्षत्वेऽपि सिद्धसाधनं तद-
न्यस्य पक्षत्वे चाश्रयामिहिः । सिद्धौ वा धर्म्मिग्राहकमानवाधः ।
अत्राहुः । तदन्यस्यैव पक्षत्वे न बाधः । धर्म्मिग्राहकमानस्य
प्राप्यकारित्वानुपजीवकत्वात् । तस्य व्यवहितानुपलब्धिगम्यत्वात् ।
यदा गोलकमेव पक्षः स्वाम्बन्धविषयग्राहकत्वञ्च साध्यम् । न
च सिद्धसाधनम् । (१५७) घटमात्तात्कारकारणतेजःसंयोगसमा-
नाधिकरणघटमात्तात्कारकारणतेजःसंयोगवत्त्वस्य निर्पेक्षत्वात् ।
अनैकान्तिकत्वादिरुद्धत्वादित्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य साधिकपरि-
माणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकत्वे सत्येव समाधाना-

(१५७) घटेति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातमायम् । व्यभिचरितो व्यतिरेका
विरुद्ध इत्याशयेनाह । विरुद्धत्वादित्यर्थ इति । सजातीयेति । यावदगुरुत्वाभाव-
सम्बन्धनमित्यर्थः ।

दलस्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धेऽप्येव । यदि हि प्राप्तं गृह्णी-
यात् प्रतिघातिना स्फटिकादिद्रव्येण विष्टम्भादप्राप्तं
प्रसर्पत् तृणादिकं नाददीत । तस्मादप्राप्यकारि । ततो
न तैजसमिति । तदसत् । अधिष्ठानसम्बद्धार्यग्राहि-
त्वस्य प्रदीपेनानैकान्तिकत्वात् । पृथुतरग्रहणस्यापि
पृथ्व्यतया तद्वदेषोपपत्तेः । तुल्यकालग्रहणान्वसिद्ध-
मेव । तदभिमानस्य कालसन्निकर्षेणोपपत्तेः । अचि-
न्त्योहि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयो यत्-
प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव मयूखमालिनि भवनो-
दरेष्वालोक्त इत्यभिमानो लौकिकानाम् ।

न्तरमाह । पृथुतरिति । यत्काले चन्द्रमसा संयुक्तं चक्षुस्तत्काले
शाखायापीति तुल्यकालग्रहणोपपत्तिः । न चाग्रावच्छेदेनैव चक्षुः-
संयोगो ग्राहकोऽन्यथा मूलावच्छेदेन गोलकस्य नित्यसम्बन्धात्
तदग्रहणोपपत्तिरिति वाच्यम् । तिर्यग्भावेन शाखाचन्द्रमसोर-
ग्रावच्छेदेन चक्षुःसंयोगाविरोधादिति समाधानं सत्येवाह । तुल्य-
कालेति । शाखाग्रहणानन्तरमेव चन्द्रग्रहणम् । तयोस्तुल्यकाल-
त्वधीर्भ्रम इत्यर्थः ।

लाघवातिशयेनेति । मज्जातीयमस्यलनमेवातिशयः । गुरुत्वा-
भावात्मके लाघवे जात्यात्मकप्रकर्षाभावात् । एतदेव दृष्टान्तन
द्रुयति । यत्प्राचीनेति ।

केचित्तु संसर्गिद्रव्यतया निःसरदेव नायनं तेजो
 बाह्यालोकेनैकतां गतं युगपदेव तावदर्थेन संस्पृष्ट-
 मिन्द्रियमुत्पादितवदिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकाल-
 ग्रहणमुपपद्यत इति समाधानमाहुः । तदसत् ।
 पृष्ठभागव्यवहितार्थोपलम्भप्रसङ्गात् । इन्द्रियप्राप्तये
 ह्यार्जवावस्थानमप्युपयुज्यत इति स्फटिकाद्यन्तरितो-
 पलब्धिरपि प्रसादस्वभावतया स्फटिकादीनां तेज-
 स्तैरप्रतिबन्धकत्वात् । प्रदीपप्रभावदेवोपपत्तेरिति ।
 येषान्वप्राप्यकारि चक्षुः तेषामप्राप्तत्वाविशेषादव्यव-
 हितमिव कुड्यादिव्यवहितमपि किं न गृह्णाति । नहि

शालीकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । पृष्ठ-
 भार्गति । वस्तुतोऽनुद्भूतरूपेण चक्षुषा उद्भूतरूपेणालोकेन सहा-
 रश्चे विरोधः । आरश्चेऽपि वावयवस्येन्द्रियत्वं स्यात् । न चावय-
 विनः कार्य्यकोशेयत्वात् तस्य । एतेनेतस्ततः स्थितैः प्रेक्षकाणां
 परस्परनयनेनैरारश्चविरोधः । तेषामनुद्भूतरूपत्वादित्यपास्तम् ।

नन्विन्द्रियमेव पृष्ठदेशे व्यवहितेन कुतो न सम्बध्यते इत्यत
 आह । इन्द्रियप्राप्तये इति । तस्मिन् सतीति । ननु यत्र कश्चित्
 कुड्यादि न प्रतिबन्धकं किन्तु ग्राह्यग्राहकमध्यवर्त्ति । न चाल्पपरि-
 माणेन तादृशेन महापरिमाणद्रव्याग्राह्यपत्तिः । ग्राह्याधिकपरिमा-
 णस्य तन्मध्यवर्त्तिनः कुड्यादेः प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं गोलकस्यैव

